

Klas Eklund och Per Reichard
Är Sovjetunionen kapitalistiskt

Bokförlaget Röda Rummet/Stockholm 1976

Innehållsförteckning

Förord.....	2
I. Utgångspunkter: vad är egentligen kapitalism?.....	3
1. Inledning.....	3
2. Dialektisk och historisk materialism.....	4
3. Kapitalismen.....	9
4. Övergången till socialismen.....	20
5. Utgångspunkter för sovjetanalysen.....	23
II. Hur fungerar Sovjetekonomin.....	32
1. Något om bakgrunden till dagens sovjetekonomi.....	32
2. Den institutionella ramen.....	38
3. Planen och planindikatorerna.....	43
4. Allokeringen av produktionsmedel.....	51
5. Prissystemet.....	57
6. Fond- och bonussystemet.....	65
7. Den administrativa reformen.....	71
III. Är Sovjet kapitalistiskt?.....	75
1. Är varuproduktionen generell?.....	75
2. Är konkurrensen produktionens drivkraft?.....	78
3. Är värdelagen produktionens regulator?.....	79
4. Är profiten målet för produktionen.....	91
5. Lyder ekonomin under kapitalismens rörelselagar?.....	96
6. Byråkratin en härskande kapitalistklass?.....	101
7. Slutsats.....	104
8. ”Statskapitalism”?.....	105
9. ”Socialimperialism”?.....	112
10. Ytterligare några ”argument”.....	130
Löneskillnaderna.....	132
IV. Sovjetunionen – ett byråkratiserat övergångssamhälle.....	148
1. Är Sovjet socialistiskt?.....	148
2. Vad är då Sovjet?.....	150
3. Vart går Sovjet?.....	169
4. Konsekvenser.....	179

Förord

Varje boks utseende är en följd av dess förhistoria. Den här bokens utformning är ett direkt resultat – och ett försök till vidareutveckling – av den debatt om Sovjetunionen och dess karaktär, vilken sedan ett par år tillbaka rasat inom den svenska vänstern.

Författarna har, som fd medlemmar i SKS(ml) – KFml(r):s numera avsomnade studentförbund – deltagit i denna debatt. Det som speciellt slagit oss, är att nästan alla debattörer – och då speciellt de som hävdar att Sovjetunionen idag är en ”socialimperialistisk supermakt” – totalt saknar en konkret analys av hur Sovjet, och framförallt sovjetekonomin, verkligen fungerar.

Den här boken är ett försök att avhjälpa denna brist i debatten. Vi vill försöka ställa diskussionen på en grund av konkret kunskap om den sovjetiska ekonomiska basens funktions sätt – en grund, förutan vilken all seriös diskussion blir omöjlig. Utöver detta vill vi ställa ett antal hypoteser och resa några väsentliga frågeställningar rörande både analysmetoden och slutsatserna rörande Sovjets karaktär, frågeställningar och hypoteser som vi hoppas ska stimulera den svenska vänstern till en fortsatt, mer seriös, debatt.

Stora delar av denna bok har tidigare publicerats som ett seminariearbete i nationalekonomin vid Handelshögskolan i Stockholm (Dag Björkegren och Klas Eklund: ”Är Sovjetunionen kapitalistiskt? Utkast till en marxistisk analys”, Stockholm 1975); hela del II står kvar oförändrad från detta. I övrigt har vi kraftigt skrivit till och ändrat om olika delar på olika håll – vilket är förklaringen till de uppenbara stilbrott, som dyker upp titt som tätt, och som vi inte hunnit eller ansett det mödan värt att arbeta bort. Vi har dock gemensamt diskuterat igenom alla avsnitt, och står båda för innehållet i analysen.

Vi vill i ett kollektivt tack inkludera alla kamrater som på olika sätt hjälpt oss med arbetet på boken. Vi vill också tacka Kommunistiska Arbetarförbundet och Bokförlaget Röda Rummet, som gjort det möjligt för oss att publicera detta arbete.

Kritik och synpunkter mottages tacksamt, under adress:

Klas Eklund – Per Reichard, c/o Röda Rummet, Box 90 31, 102 71 Stockholm.

Stockholm 76-05-05 KE, PR

I. Utgångspunkter: vad är egentligen kapitalism?

1. Inledning

Sovjetunionen av idag är knappast något eftersträvansvärt exempel för progressiva runt om i världen. Där existerar, som bekant, inga demokratiska fri- och rättigheter värda namnet; inkomstskillnaderna och de sociala klyftorna är inte mindre än i de kapitalistiska länderna; någon självständig arbetarrörelse tillåts inte existera; utrikespolitiken kan inte med bästa vilja i världen kallas socialistisk (Tjeckoslovakien!), osv., osv.

Men hur har Lenins och Trotskijs Sovjet, världens första arbetarstat, kunnat urarta så? Och vilken är egentligen Sovjetunionens grundläggande karaktär idag?

Dessa frågor är av utomordentligt stor vikt och det är nödvändigt att korrekt besvara dem. Vi måste ta reda på orsakerna bakom Sovjets degenerering för att kunna undvika att det socialistiska samhälle vi en dag skall bygga i våra egna länder går samma väg. Vi måste lära av historien. Sovjetunionens karaktär måste noggrant analyseras, eftersom resultatet av denna analys kommer att ha mycket stort inflytande på utformandet av en revolutionär strategi och taktik. Detta desto mer som landet idag är en stormakt, ekonomiskt, politiskt och militärt. Inga viktigare händelser i världsmåttstock idag, i morgon och under en lång period framåt kan förstås utan att Sovjets roll och agerande analyseras.

För den revolutionära rörelsen kan vissa strategiska och taktiska hållningssätt som kräver kunskap om Sovjetunionen speciellt understrykas: - bedömningen av den imperialistiska krisen i världsmåttstock och Sovjets roll för en eventuell lösning av denna, och som en följd av detta en analys av världslägets återverkan på den svenska regeringens politik,

- bedömningen av faran för nya storkrig,
- bedömningen av VPK:s och andra revisionistiska partiers utveckling.

Som resultat av dessa bedömningar, en konkret politik i förhållande till SAP, VPK och andra organisationer, en taktik i förhållande till eventuella ”anti-supermaktsfronter”, en linje i ”försvarsfrågan” och det antimilitaristiska arbetet, ett konkret förhållningssätt gentemot EG osv.

Vidare måste vi känna till Sovjets karaktär för att avgöra vår hållning gentemot olika grupperingar inom Sovjetunionen eller andra öststater, olika befrielseörelser, ”statskupper” med mera, och till Kina och dess utrikespolitik liksom till de olika pro-kinesiska grupperingarna.

Det är således oerhört viktigt att sovjetanalysen genomförs på ett vetenskapligt sätt och med iakttagande av alla de krav som vetenskapligheten ställer. Kravet på vetenskaplighet skärps ytterligare av att vi i fallet Sovjet ställs inför en del svåra metodologiska problem. Så är det t ex första gången i historien vi står inför frågeställningen om varför en arbetarstat urartat, och till vad.

Uppenbart är att vi i analysen av de postkapitalistiska samhällena blir tvungna att utveckla och förfina de analysinstrument vi har till vårt förfogande och kanske även skapa oss nya.

Emellertid måste en sådan utveckling stå stadigt på marxismens grund, om det överhuvudtaget skall bli någon utveckling.

Detta inte för att marxismen i sig skulle ge svar på alla våra frågor. Men vi anser att marxismen som metod i samhällsanalysen visat sig vara överlägsen i tolkningen av kapitalismens utveckling och läge idag, liksom i förmågan till framsynt, känslig pejling av

utvecklingstendenser¹. I Sovjetanalysen ger den oss möjlighet att förstå sammansattheten i utvecklingen, både inom landet och i förhållande till andra delar av världen, till exempel den reaktionära hållningen till många länder i ”tredje världen” samtidigt med minimal kapital-export, frånvaron av ekonomiska kriser av allvarigare slag samtidigt som nationalinkomstens fördelning knappast kan tillfredsställa någon progressiv persons ideal, och mycket mer.

Dessvärre har debatten om Sovjetunionens karaktär till stora delar varit djupt omärksamt och ovetenskaplig. Detta gäller främst den linje som förespråkas av KKP (Kinas Kommunistiska Parti), enligt vilken Sovjet är ett kapitalistiskt och imperialistiskt land, ja t o m ”en stat av Hitler-typ” och ”världens folks största fiende”. Vi menar att dessa KKP:s tillmälen är helt felaktiga och grundade på en total oförmåga att genomföra en marxistisk analys. Denna oförmåga avslöjar sig i deras eftersägares argumentation², vilken vanligen försöker härleda Sovjetunionens kapitalistiska karaktär utifrån vissa specifika yttringar av statsledningens förda politik.

Även i sin syn på hur denna kapitalism skulle vara organiserad skiner deras avsaknad av marxistisk analys igenom; de mest raffinerade av KKP-apologeterna menar uppenbarligen att vi här står inför en helt ny sorts kapitalism – en statskapitalism där kapitalismens anarki planeras bort. KKP självt försöker förena denna syn, med påståendet att ”socialkapitalismen” trots allt är en kapitalism av ”gammalt hederligt” slag.

Detta arbete kan inte besvara alla frågor om Sovjet. Vår målsättning är mer begränsad: att svara på den allra första frågan, är Sovjetunionen av idag ett kapitalistiskt land?

För att göra diskussionen förståelig även för dem som inte delar eller behärskar våra metodologiska utgångspunkter redogör vi först för grunddragen i den marxistiska teorin, dock i mycket schematisk form, och argumenterar för vårt sätt att använda den.

2. Dialektisk och historisk materialism

Den dialektiska materialismen utgör för marxismen samtidigt världsåskådning och analytisk metod³. En av dess grundare skriver: ”Den stora grundläggande frågan för all filosofi ... är den rörande förhållandet mellan tänkandet och varat”⁴. I detta tar den marxistiska materialismen sin utgångspunkt. Varat, den verkliga existensen, bestämmer medvetandet som bara kan utvecklas inom de ramar som verkligheten vid varje tillfälle möjliggör. Samtidigt återverkar medvetandet på varat, människorna förändrar successivt sina betingelser, men hela

¹ Med detta menar vi inte att ”alla marxister” eller föregivet sådana skulle ha möjlighet till korrekta analyser och förutsägelser. Under lång tid har stora delar av den ”etablerade” marxismen kvävts under stalinismens stövelklackar, men detta hindrar inte att glänsande arbeten gjorts även under denna tid. Ett av de absolut bästa är Trotskijs mångfacetterade, känsliga och i sina förutsägelser imponerande arbete med analys av fascismen. Många av de viktigaste skrifterna finns samlade i ”The Struggle against Fascism in Germany” (Pathfinder Press, NY -71). I övrigt bör man studera Marx ekonomiska verk och se hur väl den verkliga utvecklingen förutsagts.

² Se t ex SKP:s ”Sovjet idag” (Oktoberförlaget -74), Anders Berges ”Profiten i Sovjet” i Clarté 4-5/74 (se f.ö. hela detta nummer!). Katarina Engbergs ”Sovjetunionen – ett socialistiskt land?” i Klasskampen 6/73 samt olika småartiklar i Gnistan och Proletären.

³ Ofta har världsåskådning tolkats i demagogisk anda – ett antal lagar som klistrats på verkligheten. Det viktiga med dialektiken är att tillämpa den på ett sådant sätt att varje problem, helt automatiskt, betraktas i ljuset av dess metod. Marx och Engels har ej själva sammanfattat dialektiken. Det kan därför vara lämpligt med ”litteraturltips” vilka kommer att finnas i anslutning till den följande texten. Utgångspunkten brukar för många vara Engels ”Anti-Dühring” (Arbetarkultur -55)

⁴ Engels: ”Ludwig Feuerbach and the end of classical german philosophy”, sid 19 (vår översättning.) (Moskva -69). Rekommenderas då den till stor del behandlar de allmänna filosofiska frågeställningarna, centrerat kring materialism kontra idealism (och som vi ska se är detta än idag viktiga frågor).

tiden inom för ögonblicket givna ramar. Den marxistiska metoden utgår därför alltid från verkligheten, från praktiken ⁵.

Verkligheten befinner sig emellertid inte i stillhet. I stället kan den karakteriseras som en oändlig rörelse, en mängd rörelser som alla påverkar varandra. Rörelsen, det vill säga "självrörelsen" har sin grund i ständiga motsättningar, olika tendenser strider mot varandra och ger upphov till en "resultant" som inte är lika med någon av tendenserna, krafterna i sig, utan någon som "ingen önskat själv".⁶ Rörelsen karakteriseras av framväxande parat med bortdöende, omstrukturering och förändring. Ingenting är bestående, i den eviga kampen går allt under för att ersättas. Varje del av denna helhet påverkar de andra delarna, men inte i form av någon rätlinjig kausalitet, utan i ett system av växelverkan där alla är "bestämda av varandra".⁷ Helheten kan också analyseras i form av olika plan, där vissa "väger tyngre" än andra. Detta har stor betydelse; om det inte vore så skulle all analys bli så omfattande att den omöjliggjordes. Vissa tendenser, understrukturer, bestämmer "i sista hand" helhetens utveckling.⁸

Denna ständiga omstrukturering av verkligheten ställer speciella krav på analysen. Dels måste vi följa rörelsen i så många av dess aspekter som möjligt, vår analys måste vara "dynamisk" och inte "statisk". Vidare måste verkligheten betraktas ur totalitetens synvinkel, så många sidor som möjligt måste iakttagas och integreras i analysen. Naturligtvis kan det inte med dessa krav på undersökningen finnas några för evigt givna "allmänna sanningar", "sanningen" måste alltid vara en återspeglning, så komplett som möjligt (riktigt fullständig kan den förstås aldrig bli) av verkligheten. "Sanningen är alltid konkret".⁹ Vi kan dock upptäcka verkligheten sådan som den är, men endast genom en oavbruten process av undersökningar, och alltid som en "relativ sanning" eftersom rörelsen fortsätter.¹⁰

Kunskapen utvecklas och fördjupas således genom att ständigt nya motsättningar analyseras och integreras i den tidigare teorin. Så småningom sprängs de teoretiska ramarna, och nya teorier ersätter de gamla. Om kunskapens utgångspunkt alltså är praktiken, så skulle ett ständigt återvändande till samma praktik inte lyfta mänskligheten ett uns över djurens nivå. I stället är kunskapens historia historien om den ständiga växelverkan mellan teori och praktik, där fenomen analyserats först bredvid varandra såsom "samexisterande", därefter förbundna genom orsak – verkan, och slutligen som ömsesidigt beroende, i växelverkan, inlemmade i allt större och mer komplexa strukturer av motsatser och tendenser. "Vetenskapens historia är historien om hur man steg för steg lyckats frigöra sig från detta nonsens – eller rättare sagt hur man ersatt det med nytt men för var gång allt mindre vansinnigt nonsens" uttrycker Engels saken.¹¹ Kunskapens utveckling har på så vis liknats vid en spiral mot allt högre höjder.

Men vetenskapen kan inte nöja sig med att se på verkligheten, strukturera upp den och studera de olika motsättningarna. Rörelsen själv måste bli utsatt för undersökning, detta desto mer

⁵ Engels: "Dialectics of nature", sid. 172 (NY -63), finns i svensk översättn.

⁶ Se Engels brev till Bloch 21-22/9 1890. Finns i "Brev" (Gidlunds 1972), sid. 190-192.

⁷ "Dialectics of nature", sid. 171.

⁸ Detta är en viktig fråga som vi återkommer till, den handlar oftast om relationen bas/överbyggnad (se nedan) och om hur ekonomin bestämmer "i sista hand". Frågan kan inte förstås annat än från strängt materialistiska utgångspunkter. De verkliga strukturerna dominerar "i sista hand" de reflexioner som uppstår i tänkandet, liksom de institutioner som byggs på grundval av detta tänkande. Men tänkandet står i växelverkan med (återverkar på) verkligheten. Se förutom brevet till Bloch i samma samlingsvolym brev till C. Schmidt 27/10 1890 (sid 192-198, spec. sid. 198) och brev till Starckenburg 25/1 1894 (sid. 211-214, spec. sid. 212).

⁹ Plechanov, upprepade gånger citerad av Lenin (detta lär ha varit ett av Lenins favorituttryck) bland annat i polemik med främst Bucharin, men även Trotskij. Se Collected Works (CW) 32, sid. 94.

¹⁰ "Rörelsen själv är en motsägelse" säger Engels i "Anti-Duhring", och menar med detta att var på rörelsens väg vi än försöker gripa tag i den, så har den redan passerat oss.

¹¹ Engels brev till Schmidt (se ovan) sid. 196.

som drivkrafterna för rörelsen står kvar under längre perioder, allt under vilka ”det ytliga skeendet” ständigt förändras. ”Vad de (brackorna och vulgärekonomerna) kan få in i sina skallar är nämligen aldrig sakernas inre sammanhang utan endast deras yttre företeelseform”.¹² Därför måste vetenskapen dra fram de ”inre sambanden” eller ”rörelselagarna”.¹³ En viss företeelse eller ”process” kan bäst karaktäriseras och förstås just genom en förståelse för dessa ”rörelselagar” och hur de står i förhållande till varandra. Det är detta marxister avser med företeelsens ”väsen”, inte något diffust och ogripbart, utan något verkligt, något som kan bli föremål för våra ansträngningar i analysarbetet.

Utvecklingen av kunskapen är en kontinuerlig process som av och till avlöses av perioder av snabb omstrukturering. För att riktigt värdera nya situationer och händelser, för att utveckla analysen och inte upprepa misstag som tidigare gjorts måste allt relateras till ”hela den mänskliga erfarenheten”.¹⁴ Om hänsyn tas till detta samtidigt som vi analyserar processen i dess sammanhang, från ”alla sidor”, i rörelse och som något konkret vars inre verkliga drivkrafter vi vill upptäcka, har vi tillgodosett den dialektiska analysens huvudkrav. Marxismens teori måste i detta sammanhang uppfattas som metod och hjälp, inte som ”sanning i sig”, samtidigt som vi samlar så mycket material som möjligt¹⁵ och ”smälter” detta, måste det ske i ljuset av den hittillsvarande erfarenheten och teorin.¹⁶

Den dialektiska materialismen tillämpad på studiet av historien kallas *den historiska materialismen*.¹⁷ Det mänskliga samhället ses som en organisk enhet och helhet, vilken oavbrutet förändras genom inverkan av motsatta krafterns kamp. Samhället förändras inte bara i lugn takt, gradvis eller kvantitativt; över tiden omvandlas det också kvalitativt, språngvis, då utvecklingen av de i samhället inneboende motsättningarna driver det framåt och så småningom ger impulsen att ersätta det gamla samhället med ett nytt. Även dessa motsättningar utvecklas enligt vissa grundläggande rörelselagar vilka människan kan lära känna. Genom att upptäcka samhällsutvecklingens lagbundenheter, undersöka dem, ta hänsyn till dem och utnyttja dem för sina intressen, kan människorna – inom vissa gränser – skapa historia medvetet istället för blint.

Marxismen har genom användandet av den dialektiskt-materialistiska metoden upptäckt en bas för den vetenskapliga klassificeringen av de mänskliga samhällena i utvecklingen av deras produktivkrafter och produktionsförhållanden:

– Med *produktivkrafter* menar vi tekniken, arbetsredskapen, människans tekniska kunskaper, yrkesskicklighet, arbetsvana etc; dvs alla de krafter människan använder i sin kamp mot

¹² Marx Brev till Engels 29/6 1867, ”Brev”, sid. 71.

¹³ ”Det är fråga om själva dessa lagar... som verkar med järnhård nödvändighet”. Marx ”Kapitalet” del I (Cavefors -69), sid. 4.

¹⁴ Lenin CW 32, sid. 94. Även vad gäller detta var Lenin noga med att understryka sin tes. Den hade genom hela hans politiska liv stor betydelse. Redan i ”A letter to the northern league” (1902) återfinns en liknande formulering. Se CW 6, sid 163.

¹⁵ Marx: ”Kapitalet” I, sid. 13: ”Forskningen har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppsåra det inre sambandet.” Det är en vanlig missuppfattning att Marx sysslade mest med att ”utveckla begrepp” genom ”deduktiv” analys. I själva verket byggde hans forskning just på ett studium av en jättelik mängd fakta, antingen via andra forskare och skribenter eller via offentliga instanser som den engelska staten. Det leder på avvägar att försöka ”utveckla begrepp” vid sidan av en stor samling konkret stoff, likväl är det populärt bland marxistiska filosofer och författare. Sen är det en annan sak att vi inte kan nöja oss med samlandet och sorterandet av empiriskt material.

¹⁶ För en vidare förståelse av den marxistiska metodiken, se Marx: ”Till kritiken av den politiska ekonomin”, sid. 250ff. (”Inledning”) (Arbetarkultur •69). Även Lenins fantastiska ”Filosofiska anteckningsböcker” CW 38, speciellt sid 216-38 (del av ”Conspectus of Hegels Science of Logic”) samt sid 359-63 (”On the Question of Dialectics” – fanns översatt och utgiven av KFML i slutet av 60-talet).

¹⁷ Finns sammanfattad i ”Förord” till ”Till kritiken av den politiska ekonomin” av Marx. I övrigt finns den bakom Marx alla skrifter, politiskt ekonomiska, klasskampsanalytiska och historiska.

naturen, för produktionen av de materiella nyttigheter som är nödvändiga för människosläktets fortbestånd och utveckling.

– *Produktionsförhållandena* består av relationer mellan människor i produktionen, men omfattar också förhållandet mellan människorna och produktionsmedlen. De uttrycks bland annat i egendomsförhållandena. I stora drag motsvarar en viss uppsättning produktionsförhållanden produktivkrafternas nivå, men de specifika former som produktionsförhållandena har återverkar också på produktivkrafterna, hur dessa används och inriktas. Produktionsförhållandena är specifika för givna socio-ekonomiska formationer (alltså även för speciella övergångssamhällen mellan olika mer stabila system) och skiljer dem från varandra.

Tillsammans bildar produktivkrafter och produktionsförhållanden en enhet som vi kallar *produktionssättet*. Detta bestämmer hur människorna får sin utkomst samt deras arbetsmetoder, dvs det anger vilket stadium människorna nått i sin kunskap om och kontroll över naturen. Produktionssättet utgör samhällets ekonomiska bas och avgör dess grundläggande karaktär och väsen.

Produktivkrafterna utvecklas och omvandlas ständigt, allteftersom vår kunskap om verkligheten ökas och ständigt nya tekniska landvinningar sätter oss i stånd att bättre utnyttja den omgivande naturen. Därmed följer samtidigt kravet att i varje ny situation anpassa de samhälleliga förhållanden som reglerar utnyttjandet av produktivkrafterna, dvs produktionsförhållandena, till de senares nya nivå. Om produktivkrafterna inte ska stanna i växten måste de föråldrade produktionsförhållandena avskaffas och ersättas med nya och mer framskridna. Motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden inom ett givet produktionsätt löses genom att de förra spränger de bojor som de senare utgör.

Detta sker naturligtvis inte vid sidan om människorna, utan genom klasskampen. När produktionsförhållandena ”sätter bojor” på produktivkrafternas utveckling återverkar detta på förhållandet mellan klasserna. Motsättningarna skärps till den punkt där de inte längre ryms inom samma enhet. Genom en *social revolution* (ofta utsträckt över långa perioder varunder flera *politiska revolutioner* förekommer) upprättas nya produktionsförhållanden som i sin tur på sitt specifika sätt ger en inriktning åt produktivkrafterna, som nu återupprättat sitt spelrum. Pga produktionsförhållandenas relativa trögrörlighet kommer processen därefter att börja på nytt, men då på ett högre stadium.

Inom varje produktionsätt leder på ett visst stadium den kvantitativa utvecklingen av de inneboende motsättningarna till ett kvalitativt språng som här innebär produktionsättets undergång och ersättande med ett nytt och högre. Ur ekonomisk synvinkel är samhällets utveckling inget annat än en sådan fortskridande omformning och anpassning av samhällsordningen efter de tekniska och ekonomiska krafternas läge.

På den ekonomiska basen (produktionssättet) reser sig en struktur av ideologi, religion, juridik, politik, mm, och institutioner för förmedlandet av dessa. Denna struktur kallar vi *överbyggnad*, och dess karaktär är i sista hand bestämd av kraven från den ekonomiska basen. Överbyggnaden återverkar dock på basen vilket tar sig olika uttryck. Dels kan dess institutioner ”löpa i förväg” vilket antingen får till funktion att basens utveckling hindras (t ex av ”felaktiga” politiska beslut) eller att överbyggnaden i god tid underlättar och påskyndar basens utveckling (t ex genom en förutseende politik, som ofta till att börja med kan verka farlig eller äventyrlig, men som under de nya betingelserna blir ett ”lyckokast”). Under bestämda förhållanden (t ex revolutioner) tar överbyggnaden helt kommandot och omdanar, åtminstone delvis, basen. Dels kan överbyggnaden sacka efter, vilket dock snabbt innebär att den omstruktureras. Speciella problem i detta avseende råder under övergångssamhället från kapitalism till socialism, där överbyggnadens roll blir en annan, i det att dess utveckling (och kampen inom den) får avgörande betydelse för möjligheten att utveckla samhället i progressiv

riktning. I sista hand är ekonomin, basen, bestämmande, men ”överbyggnadens olika beståndsdelar ... får ofta en avgörande betydelse för den historiska kraftmätningens yttre former (gestaltningar)”.¹⁸

Detta är marxismens uppfattning i stort. För att förstå utvecklingen av ett konkret samhälle måste hela strukturen, inkluderande förhållandet produktivkrafter/produktionsförhållanden, den ekonomiska basen och dess relation till överbyggnaden, liksom förhållandet mellan basens och överbyggnadens olika delstrukturer, samt strukturens påverkan på och beroende av klasskampen, analyseras.

Produktionsförhållanden kallar vi således de förhållanden människor ”träder in i” i förhållande till varandra. Men detta ”inträdande” delar också upp mänskligheten i klasser, varje klass med en bestämd funktion inom produktionssättet och ett bestämt förhållande till produktionsmedlen. Engels skriver: ”Manifestets genomgående grundtanke: att den ekonomiska produktionen och den ur denna med nödvändighet följande samhällliga strukturen i varje historisk epok bildar grundvalen för denna epoks politiska och intellektuella historia, att i enlighet härmed... hela historien varit en historia om klasstrider, strider mellan utsugna och utsugande...”.¹⁹ Klasserna definieras i huvudsak utifrån deras plats inom produktionssättet, deras ekonomiska karakteristika. Klassens form och konkreta utseende varierar dock med olikheter i de konkreta samhällenas struktur, och skikt finns som agerar som delar av klasser utan att ha bestämda ekonomiska karakteristika i ovan nämnda bemärkelse.

Klasskampen bestäms alltså av ekonomin, men inte direkt och utan variationer. Varje klass, med specifika klassintressen, måste vara materiellt förankrad, men den kommer också att påverkas av andra faktorer såsom ideologi, social rörlighet med mera. Likaså är förhållandet mellan ekonomin och klasskampen inte enkelriktat, klasskampen och klasserna påverkar också basen, och under revolutionära perioder kommer klassernas politik att dominera och deras politiska kamp att avgöra samhällsutvecklingen. Liksom vad gäller överbyggnaden i allmänhet får klasskampen, den politiska kampen en speciell roll under övergången till socialismen,

Mycket schematiskt har historien hittills visat upp fyra stabila produktionssätt: urkommunism, slaveri, feodalism, kapitalism. Vi står också inför övergången till det femte, kommunismen. Naturligtvis kan inte varje lands historia delas upp i dessa epoker, denna utvecklingskedja är en historisk abstraktion. Dessa typiska produktionssätt kan alla karakteriseras genom speciella ekonomiska drag, speciella inre drivkrafter. Mest utvecklade är undersökningen av kapitalismens inre struktur och ”väsen”. Vid undersökningen av Sovjets karaktär kan vi så länge vi bara ställer frågan ”kapitalism eller ej” utgå från denna av Marx utförda analys. När vi dessutom försöker ta reda på vad Sovjet verkligen är (om det visar sig inte vara kapitalistiskt) måste dessa utgångspunkter vidgas.²⁰

¹⁸ Engels brev till Bloch, sid. 190.

¹⁹ Förord till ”Kommunistiska Manifestet”, skrivit av Engels 1883. Se också t ex Marx eget förord till ”Kapitalet”, sid 5. ”Men det handlar härvidlag inte om personerna, annat än i den mån de är personifikationer av ekonomiska kategorier, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen”.

²⁰ För den som vill gå direkt till källan hänvisas till Marx: ”Kapitalet” I-III (Finns alla i en mängd utgåvor på olika språk, finns nu i alla tre banden på svenska utgiven av Cavefors), ”Grundrisse” (Penguin -73 på engelska), ”Theories of surplus value” I-III (på engelska utgivna bl a av Progress Publishers i Moskva) och ”Till kritiken av den politiska ekonomin”. Vi anser att Mandels ”Marxist Economic Theory” (London -71) är den idag bästa kortare ”läroboken” (den är ändå drygt 700 sidor).

3. Kapitalismen

Vara och värde

Kapitalismen kännetecknas, till skillnad från både tidigare och efterföljande produktionsätt, av att varuproduktionen är generell. Med vara menar vi en produkt avsedd att säljas med vinst på en marknad. Varuproduktionen sköts av spridda, privata producenter; varje vara är resultatet av enskilt, privat arbete som utförs isolerat utan någon gemensam plan och utan någon visshet om huruvida varan kan säljas eller ej.

Under kapitalismen utsträcks produktionen av varor till hela ekonomin och självhushållningen undanträngs. Alla produkter och tjänster blir till varor. Varje enskild individ är beroende av andras produkter och dessa kan han endast få genom att byta dem till sig mot sina egna varor. Detta byte sker i form av köp och försäljning på olika marknader.

Varan är den kapitalismens ”cell” från vilken vi måste börja analysen. Den innehåller två olika sidor som betingar dess funktion. Å ena sidan måste varan kunna användas, den måste fylla (eller skapa) någon form av behov; den måste vara producerad för användning i någon form. Å andra sidan skall den bytas mot andra varor på en marknad och måste för den skull kunna jämföras med dessa andra varor. Den första egenskapen kallar vi *bruksvärde*, den andra *bytesvärde*. Uppenbart är att den kvalitativa egenskapen bruksvärde inte kan bilda underlag för en kvantitativ värdering som kan användas vid byte. Vad är det då som reglerar bytesvärdet?

De kvantiteter i vilka varor byts mot varandra, måste avgöras av varornas respektive kvantiteter av någon egenskap som de har gemensamt. Gemensamt för alla varor är att de är produkter av arbete. Även arbete kan delas upp på samma sätt i ”*nyttigt*” arbete som framställer bruksvärden – speciella sorters arbete som framställer olika sorters produkter – samt ”*abstrakt*” arbete – arbete utan vidare kvalitativ bestämning, arbete som går att jämföra kvantitativt. Detta abstrakta arbete kan mätas kvantitativt endast i arbetstid, och detta i historisk-teknisk bemärkelse. Vi säger därför att varans bytesvärde bestäms av *den samhällligt nödvändiga arbetstid* som finns kristalliserad i varan, dvs av den arbetstid som går åt att producera varan för en genomsnittsarbetare på den genomsnittliga tekniska nivå samhället befinner sig i.

För att utveckla en produktion i större skala fordras någon form av ”allmän ekvivalent”, en vara med vilken alla andra varor kan jämföras, och som kan gälla som mellanled i bytet mellan vilka andra varor som helst. Den vara som förverkligat denna målsättning är *penningen*, vars bruksvärde just är att den är måttstock för andra varors bytesvärde. Varornas pris är alltså deras värde uttryckt i pengar.

(På en lägre abstraktionsnivå gäller detta emellertid inte: Genom de olika kapitalens konkurrens och genom de av värdelagen reglerade kapitalströmmarna kommer en genomsnittlig profitkvot och ett *produktionspris* (som regelmässigt skiljer sig från värdet) att uppstå. Vi lämnar dock denna komplikation (”transformationsproblemet”), då den inte har någon avgörande betydelse för det problem vi här ska behandla.)

Värdelagen

Under en varuekonomi som bygger på privategendom sköts varuproduktionen av spridda privata producenter. Mellan dessa sker en konkurrenskamp med målet att behålla och utvidga sina positioner på marknaden på de andras bekostnad. Produktionen drivs utan någon samlad samhälllig plan. Därför kan inte någon kapitalist med säkerhet veta hur stort behovet är av hans vara eller hur stor produktionskapaciteten av denna vara är hos andra producenter. Frågan om han skall få ersättning för det arbete som är nedlagt i varan avgörs först när den är

såld på marknaden. Under varuproduktionen som bygger på privat ägande av produktionsmedlen gäller lagen om konkurrens och anarki i produktionen. Under den produktionsanarki som råder, uppträder *värdelagen* som en spontan regulator för produktionen. Värdelagen har ofta mystifierats i den ekonomiska och filosofiska litteraturen. Detta trots att den i grunden är ganska enkel att förstå, när man väl börjat med analysen av förhållandet mellan bruks- och bytesvärde, respektive nyttigt och abstrakt arbete. Lagen (som är väsentligt äldre än Marx) säger oss att varor byts i bestämda förhållanden, och dessa förhållanden bestäms i sin tur av den mängd samhällsligt nödvändigt arbete som åtgått vid varans framställning.

Liksom alla lagar är värdelagen approximativ, den verkar genomsnittligt och på lång sikt. Dessutom modifieras den av olika faktorer och av andra lagar.²¹ Men under kapitalismen blir värdelagen ändå den ”röda tråden” som fyller funktionen av agent för det nödvändiga. ”Det rationella och naturnödvändiga gör sig gällande endast som ett blint verkande genomsnitt”.²²

Värdelagen strävar alltså att reglera utbytet så att samhällsligt nödvändigt arbete blir den verkliga måttstocken. Detta innebär att den får funktionen av fördelare av kapital och arbetskraft mellan olika branscher, att den tvingar fram en ständig utjämning av produktivitet och profitkvot över hela samhällsytan. För om en bransch med låg produktivitet konkurrerar med en med hög kommer den att fungera oekonomiskt så länge bägge använder det samhällsliga genomsnittliga arbetet (det vill säga den samhällsligt genomsnittliga produktiviteten) som måttstock. Lågproduktiva grenar av produktionen tvingas därför höja produktiviteten eller erkänna sig besegrade och slås ut. Arbetskraften och kapitalströmmarna kommer att följa samma regel, mot högprofitabla branscher (där dock profitkvoten, som framgår av följande avsnitt bestäms av många olika faktorer). Om efterfrågan är lägre än utbudet innebär detta att den som producerar använder för mycket arbete, en för stor andel av arbetsstyrkan, alltså mer än vad som är samhällsligt nödvändigt. Även här reglerar således värdelagen, priset sjunker under värdet, produktionen inskränks.

Förutsättningen för värdelagens reglerande funktion är *konkurrensen*, och därmed att *pris-mekanismen* kan användas som reglerande medel.

Om för stora förskjutningar sker i förhållande till värdelagen, regleras detta genom kriserna som återställer balansen.

Sammanfattningsvis kan vi alltså säga att värdelagen, som förutsätter varuproduktion, inklusive konkurrens mellan de producerande enheterna, verkar som regulator i avsaknad av planering. Den fördelar arbetskraften och produktionsmedlen, ser till att endast högproduktiva enheter kvarstår och bidrar på så sätt till kapitalkoncentrationen och den verkar via kriserna så att den bristande balans, som tillväxer under högkonjunkturen återställs.

Mervärdet

Under kapitalismen blir produktionen av bruksvärden sekundär. Det enda sättet att överleva, det enda tecknet på framgång, det enda syftet med produktionen är tillägnandet av bytesvärden. Formeln för kapitalistisk varucirkulation är $P - V - P'$ där P' är större än P . Kapitalisten satsar pengar, omsätter dem i produktionsprocessen genom arbete, säljer de färdiga produkterna och får då in en större summa pengar än den han ursprungligen satsade. Pengar som på detta sätt investeras för att föröka sig kallas *kapital*.

Men om det nu enligt värdelagen är lika värden som utbyts mot varandra i varucirkulationen, hur kan då den som äger pengar köpa och sälja varor till deras värde men ändå få ut mer

²¹ Se Engels brev till Schmidt den 12/3 1895, ”Brev”, sid 221 ff. ”... alla tankeresultat... verkligheten motsvarar dem på ett asymptotiskt sätt” (sid 222).

²² Marx i ett brev till Kugelmann 11/7 1868. ”Brev”, sid. 85ff.

pengar än han satt in? (Visserligen kan en enstaka kapitalist göra sig en förmögenhet på att ”köpa billigt och sälja dyrt”, men uppenbarligen förlorar i så fall någon annan lika mycket, och kapitalistklassen som helhet har inte vunnit något.

Den samhälleliga profiten kan därför inte förklaras på så sätt. Vi måste utgå ifrån att varor bytes till sitt rätta värde.

Han kan det därför att han under kapitalismen på varumarknaden finner och utnyttjar en vara av mycket egenartad beskaffenhet, nämligen *arbetskraften*.

Under kapitalismen blir även arbetskraften en vara, i och med att en klass av ”fria” lönearbetare uppstår, människor som inte har någon annan vara än sin arbetskraft att sälja på marknaden. Kapitalisten – den som äger produktionsmedel och därför inte behöver sälja sin arbetskraft – satsar sitt kapital dels på olika produktionsmedel och råvaror, dels på att köpa arbetskraft. Den del som satsas på produktionsmedel och råvaror ökar inte sitt värde under produktionsprocessen, utan överför endast sitt värde till de färdiga produkterna. Därför kallas den *konstant* kapital (*k*). Den del, som satsas på arbetskraften kallar vi däremot *variabelt* kapital (*y*), eftersom den kommer att förökas under produktionsprocessen. Arbetskraftens ovannämnda egenartade beskaffenhet är nämligen att förbrukningen av den är en källa till nytt värde.

Arbetskraftens värde bestäms på samma sätt som värdet av alla andra varor, nämligen genom den samhälleligt nödvändiga arbetstid som krävs för dess framställning (samt i detta specialfall, ett socialt och historiskt element). I detta fall är det alltså den arbetstid som är nödvändig för arbetskraftens reproduktion och underhåll; dvs den tid som går åt för att tillverka de livsförnödenheter som en arbetare är i behov av för att kunna försörja sig och sin familj. Arbetskraftens värde är således värdet hos de livsförnödenheter som är nödvändiga för dess ägares uppehälle. De innefattar mat, kläder, husrum, utbildning, fritidsnöjen m.m.

Men under det arbetaren arbetar, dvs förbrukar sin arbetskraft, kommer han att tillverka produkter som är mer värda än hans livsförnödenheter. Antag t ex att värdet av de för arbetaren nödvändiga dagliga förnödenheterna är 4 timmars samhälleligt arbete. Detta ligger till grund för arbetskraftens pris, dvs lönen. Men arbetskraftens värde utgör ingen begränsning på det arbete den kan prestera. Kapitalägaren har betalt värdet för en dags arbetskraft; han äger nu en dags arbete. Under denna dag skapar arbetaren värden motsvarande 8 timmars samhälleligt nödvändig arbetstid. Dessa ägs nu av kapitalisten. Genom att köpa arbetskraft och tillägna sig de produkter som tillverkas under arbetskraftens förbrukning, får kapitalisten alltså tillbaka mer värde än vad han ursprungligen satsade på arbetskraften.

Detta extra värde som består av skillnaden mellan de värden arbetaren producerar och arbetskraftens värde, kallar vi *mervärde* (*m*). I exemplet ovan motsvarade mervärdet 4 timmars samhälleligt nödvändig arbetstid (8 - 4). Utsagningsgraden eller mervärdeskvoten m/v är således 100 %.

Akkumuleringen och profitkvotens fallande tendens

Kapitalisten strävar ständigt efter att öka sitt mervärde. Genom konkurrensen mellan de enskilda kapitalen tvingas han att ständigt nyinvestera, men då på en bredare bas.

Konkurrensen gör att endast den överlever, som ackumulerar kapital genom att utvidga sin produktion, förbättrar tekniken och ständigt förnyar sig. Ty om en kapitalist har en teknik som är före sin tid, kan han producera fler varor per tidsenhet än alla de andra och därför genom att sänka priset under det genomsnittliga (som bestäms av den samhälleligt nödvändiga arbetstiden) konkurrera ut dem och öka sina profiler. Denna jakt på extra mervärde driver kapitalisten att ständigt *ackumulera kapital* och är därigenom orsaken till den väldiga expansion av produktivkrafterna vilken kapitalismen åstadkommit.

Genom den kapitalistiska ackumuleringen reproduceras och befästs ständigt kapitalförhållandet; lönearbetaren knyts allt fastare som ett bihang till maskinen; det obetalda arbete som tagits från arbetaren tjänar som medel att taga ut ännu mer obetalt arbete. Under kapitalackumulationsprocessens gång påverkas emellertid också kapitalets fördelning. De kapitalister som inte kan hänga med går under i konkurrensen med de övriga. En allt större kapitalmängd samlas i allt färre händer. Detta kallar vi kapitalets *koncentration*. Dessutom slås tidigare existerande kapital samman för att kunna överleva och fungera kapitalistiskt rationellt. Detta betecknas kapitalets *centralisation*. Dessa två tendenser är centrala för att förstå det kapitalistiska samhällets dynamik.

Akkumuleringen innebär att en del av mervärdet läggs till det återskapade konstanta och variabla kapitalet och att produktionen därmed utvidgas. Om det tekniska förhållandet mellan k och v hålls konstant, innebär det ökad efterfrågan på arbetskraft och därmed stigande löner. Stigande y leder, under i övrigt oförändrade förhållanden, till sjunkande mervärdekvot och profitkvot $m / (k+v)$.

Men i själva verket visar det sig att kapitalets sammansättning förändras under ackumulationsprocessen. k :s och v :s andelar är inte konstanta. Kapitalisten tvingas genom konkurrensen att satsa en allt större del av det totala kapitalet på k för att höja arbetarnas produktivitet. En sådan satsning måste relativt sett äga rum på det variabla kapitalets bekostnad. Vi får en höjning av kapitalets *organiska sammansättning* $k/(k+v)$, dvs det konstanta kapitalets andel av det totala satsade ökar. Men vid konstant mervärdekvot m/v måste detta leda till sjunkande profitkvot, eftersom endast v kan skapa m .

Vi ser således att vi, både i fallet med ökad satsning på v och i fallet med ökad organisk sammansättning, får en tendentiellt sjunkande profitkvot.

Lagen om *profitkvotens fallande tendens* är central i den kapitalistiska ekonomin. Profitkvoten är den axel kring vilken kapitalistens föreställningsvärld cirklar och den faktor som avgör var han ska satsa sitt kapital, och om han överhuvudtaget satsar det alls. Vid sjunkande profitkvoter minskar investeringsviljan i de berörda branscherna. Om vi tänker oss att den generella tendensen till fallande profitkvot fortsätter när vi så småningom en nivå där ingen vågar investera och stagnation inträder.

Bilden kompliceras dock av andra mekanismer som motverkar profitkvotens fall och ger det karaktären av just en ”tendens”.

Dessa mekanismer kallar vi *motverkande faktorer*:

a) Ökad utsugning höjer profitkvoten. Detta kan åstadkommas genom en förlängning av arbetstiden vilket – förutsatt att arbetskraftens värde hålls konstant – ökar den tid då arbetaren producerar mervärde. Detta kallar vi ökning av det *absoluta mervärdet*. Det var en vanlig metod tidigare. Idag ökas emellertid mervärdet främst genom en annan metod:

b) En ökad organisk sammansättning innebär i allmänhet en ökad produktivitet. Denna får till följd att den samhälleligt nödvändiga arbetstiden per vara minskar. Därigenom minskar värdet av de nödvändiga livsfrönödenheter som krävs för arbetskraftens reproduktion; arbetskraftens värde sjunker. Genom en sänkning av v stiger mervärde- och profitkvoten. Detta kallar vi en ökning av det *relativa mervärdet*.

c) Utsugningen kan också ökas på andra sätt. Dels genom en höjning i arbetsintensiteten (analogt med en förlängning av arbetsdagen), dels genom direkt lönedepressning vilket underlättas av att den ökade satsningen på k friställt en industriell *reservarmé*. Denna reservarmé ökar också om profitkvoten, trots motverkande faktorer, sjunker (vilket tillfälligt kan stoppa denna tendens).

d) Andra motverkande faktorer är dock inte betydelslösa. Ökad produktivitet innebär på samma sätt att värdet av producerade produktionsmedel (maskiner etc) sjunker. Därigenom *deprecieras* k och den organiska sammansättningen sjunker; profitkvoten' stiger.

e) Dessutom tillkommer spontana faktorer som handel på ojämna villkor och överflyttande av kapital till branscher med högre profitkvot.

Kapitalisten kommer också att reagera på andra sätt. Varje kapitalist kommer att möta hotet från den fallande profitkvoten med ökade rationaliseringar, vilket i sin tur skärper tendensen till sjunkande profitkvot. Likaså kommer en eventuellt fallande kvot att till en början medföra ökad produktion, eftersom man på så vis trots minskad avkastning per producerad enhet kan öka profitmassan. Detta, och den efterföljande stagnationen leder i sin tur till överackumulation av kapital, för vilket man söker nya investeringsfält. Slutligen skärps tendensen till koncentration och centralisation av kapital, eftersom större kapitalmängder krävs, och eftersom konkurrensen ökar.

Överproduktionskriser och konjunkturcykler

Vi kan alltså konstatera att profitkvotens fallande tendens inte nödvändigtvis innebär *att* den faller. Den fallande tendensen kan motverkas. Men allt kraftigare doser av de motverkande faktorerna måste tas till för att på längre sikt hålla kvoten på en "acceptabel" nivå. Och dessa kommer att resultera i en utveckling som inte är mer behaglig för kapitalisten:

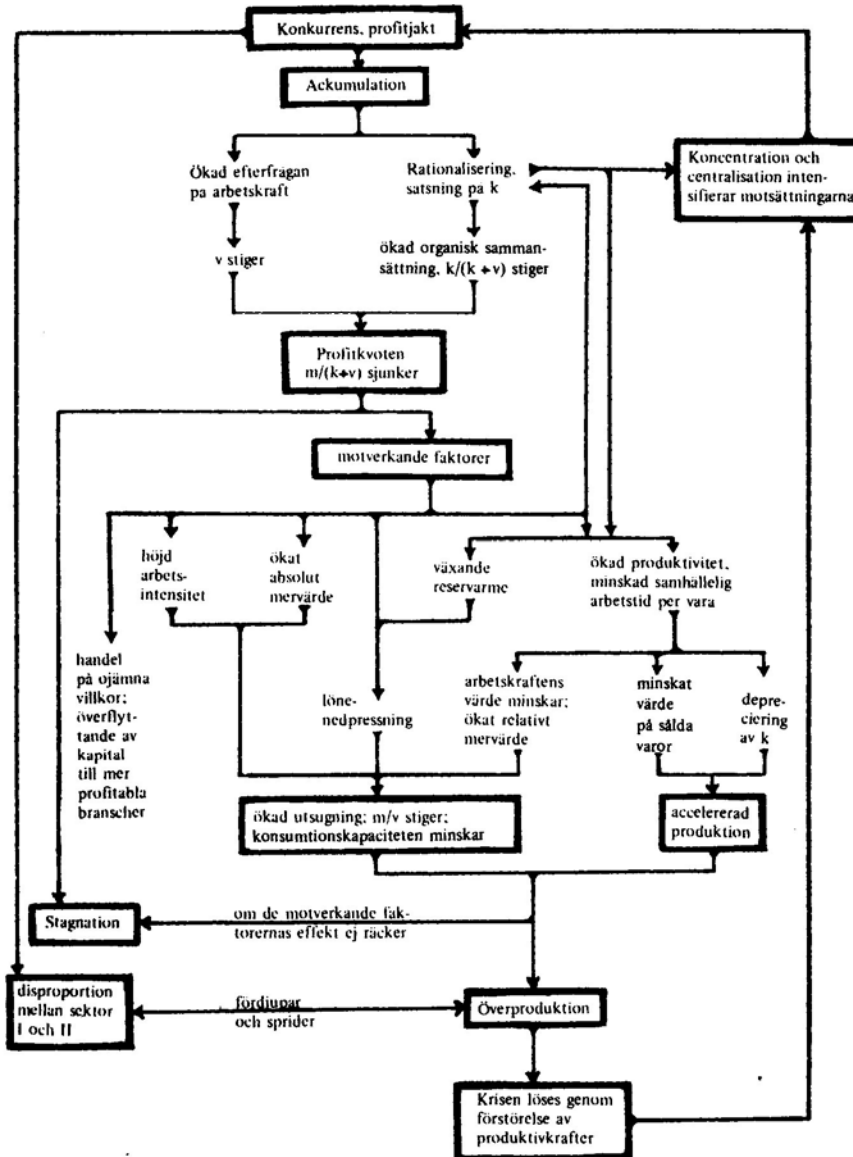
För det första kommer *produktionen att öka*. Allmänt leder redan kapitalets ökade organiska sammansättning till ökad produktivitet. Så tillkommer den viktiga faktorn ovan (d). Det fasta kapitalets depreciering innebär att maskiner framställs snabbare och billigare. Om man ska hänga med i konkurrensen måste de bytas ut med allt tätare mellanrum. Men för att man då ska få ut så mycket som möjligt av maskinerna, för att de ska hinna överföra så mycket som möjligt av sitt värde till slutprodukterna innan de ersätts, måste man köra dem allt hårdare, införa skiftarbete mm. På så sätt växer produktionen. Dessutom leder även tendensen till fallande profitkvot i sig till accelererande ackumulation. Ett av kapitalistens försök att neutralisera verkningarna av en sjunkande kvot är ju nämligen att sälja mer varor för att bibehålla, eller till och med öka storleken av profitmassan.

För det andra leder de motverkande faktorerna till att arbetarnas *konsumtionskapacitet* minskar relativt sett. Faktorerna a), b) och c) ovan går ju alla ut på att höja profitkvoten via en höjning av mervärdeskvoten, dvs genom att bromsa ökningen av v relativt sett. Och eftersläpningen av v innebär givetvis också att konsumtionen släpar efter.

Resultatet av detta är en tendens till överproduktion. När kapitalisten i sina strävanden att hejda profitkvotens fall tvingas att ständigt utvidga produktionen och samtidigt minska arbetarnas andel av vad de själva producerat, då uppstår oundvikligen en motsättning mellan produktion och konsumtion. Kapitalismens mål, profitens ständiga tillväxt, kommer i konflikt med medlen för dess förverkligande. Förr eller senare blir kapitalisten stående med överfulla lager, som han inte kan bli av med. Kapitalisten tvingas slå igen sin fabrik och strypa produktionen. Hans kunder och underleverantörer drabbas, och deras förbindelser i sin tur. *Överproduktionskrisen*²³ är ett faktum.

²³ Det är kanske på sin plats att påpeka, att det här inte är fråga om en absolut överproduktion, dvs att produktionen överstiger befolkningens behov, utan om en relativ överproduktion, innebärande att produktionen överstiger den köpkraftiga efterfrågan.

Diagram I:1 Schema över krafter som orsakar, reproducerar och intensifierar konjunkturcykler under kapitalismen

Kriserna förvärras av kapitalismens permanenta oförmåga att åstadkomma balans mellan produktionens olika avdelningar. Vi antar att vi i en stationär ekonomi, eller med marxistisk terminologi: enkel reproduktion, har två branscher; en (I) som producerar produktionsmedel och en (II) som tillverkar konsumtionsvaror. Då råder följande samband:

$$k_1 + v_1 + m_1 = w_1$$

$$k_2 + v_2 + m_2 = w_2$$

där w_1 betecknar det totala värdet av de varor, som produceras i bransch I, dvs $w_1 = k_1 + k_2$. Om jämvikt råder i ekonomin och allt som produceras används, så måste värdet av det konstanta kapital som totalt förbrukas ($k_1 + k_2$) vara lika med värdet av alla varor, som produktionsmedelsindustrin tillverkar ($k_1 + v_1 + m_1$). Dvs: i jämvikt måste

$$k_1 + k_2 = k_1 + v_1 + m_1$$

gälla. Dessutom måste värdet av alla producerade konsumtionsvaror ($k_2 + v_2 + m_2$) vara lika med värdet av arbetarnas och kapitalisternas hela inkomst ($v_1 + m_1 + v_2 - m_2$). Dvs även

$$k_2 + v_2 + m_2 = v_1 + m_1 + v_2 + m_2$$

måste gälla. Ur dessa båda jämviktsekvationer härleder vi enkelt jämviktsvillkoret vid enkel reproduktion:

$$k_2 = v_1 + m_1$$

Att detta inte kan uppfyllas annat än med sträng produktionsplanering är uppenbart. Hur skulle de inbördes konkurrerande kapitalisterna kunna uppföra sig så exemplariskt att de satsade exakt lika mycket på produktionsmedel i den ena avdelningen som värdet av löner och mervärde i den andra? Om vi till detta lägger att villkoret – då i något modifierad form – ska uppfyllas samtidigt som det sker en kontinuerlig kapitalackumulation (utvidgad reproduktion) blir det än svårare. Under kriser kommer obalansen mellan branscherna att skärpas ytterligare och bidra till en spridning av kristendenser, samt ett förvärrande av de motsättningar som ligger till grund för utvecklingen till kris.

Kapitalismen tar sig ur krisen i första hand genom att förstöra produktivkrafter. Krisen innebär att produktionsprocessen avbryts; arbetare slängs ut på gatorna i massor och maskinerna står stilla; produktivkrafter står överksamma, förlösas och förstörs. Osäljbara varor förstörs eller används på det mest vansinniga sätt. När krisen var som värst under 30-talsdepressionen eldade kapitalisterna i USA lokomotiven med vete och använde svin som gödsel genom att gräva ner dem i åkrarna – allt medan människor dog av svält. Nya maskiner gick direkt som skrot till stålverken. Det kapitalistiska produktionssättets hela irrationalitet och vansinnighet visar sig i öppen dager under krisen.

Men genom förstörelsen av produktionskrafter kan den kvarvarande verksamma delen av kapitalet användas mer effektivt. Lagren i konsumtionsvarusektorn kommer efterhand att minska eftersom folk måste äta, och de ej fylls på då produktionen strypts och varor förstörts. Då lönerna är låga, pga pressen från reservarmén, ökar profitkvoten sakta igen. Dessa faktorer leder till att ekonomin långsamt återhämtar sig. I och med att aktiviteten snurrar igång igen krävs nya investeringar. Genom multiplikatoreffekten²⁴ sprider sig deras stimulans till andra delar av näringslivet. En ny uppgångsfas börjar med sjunkande arbetslöshet och stigande efterfrågan. Lönerna och priserna börjar stiga. Investeringarna och profiterna rasar i höjden och ackumulationens tempo accelererar. Hela den process som ledde fram till den förra krisen upprepas. Ekorrhjulet snurrar allt snabbare och snabbare tills en ny överproduktionskris får processen att braka ihop och börja på nytt.

Men mönstret upprepas inte mekaniskt. De företag som överlever kriserna är vanligen de med den högsta produktiviteten, dvs de som haft förhållandevis avancerad teknologi och på så sätt kunnat tillgodogöra sig extraprofit under högkonjunkturen. Detta innebär att den genomsnittliga arbetsproduktiviteten kommer att höjas kraftigt efter varje kris. Produktivkrafternas utveckling påskyndas. Kriserna förstärker således den i kapitalismen verkande centraliseringen och koncentrationen av kapital till ett fåtal kapitalister. Och centraliseringen påskyndar i sin tur ökad organisk sammansättning – vilket sänker profitkvoten.

Så upprepas processen på ett högre plan, där konkurrenterna denna gång är större och har kraftigare vapen till sitt förfogande. Motsättningarna intensifieras. Allt kraftigare och kraf-

²⁴ Med multiplikator avser vi en ”effekt” som innebär att en viss tendens när den en gång startat potentierar, förstärker och sprider sig själv. Till exempel: om det blir kris därför att massorna inte kan konsumera tillräckligt måste fabriker läggas ner vilket minskar löneutbetalningarna, varpå massorna kan köpa ännu mindre, varpå produktionen ytterligare måste inskränkas osv. Observera att detta inte är orsaken till kriser under kapitalismen, men under givna betingelser en del av krisens omedelbara yttringar.

tigare doser av de motverkande faktorerna krävs för att hålla upp profitkvoten som tyngs ner allt kraftigare av den ständigt stigande organiska sammansättningen. Sålunda uppstår en process som allt intensivare driver fram en parallell utveckling mot överproduktion och stagnation.

Många mekanismer har tagits i bruk för att övervinna dessa lagbundna svängningar och kast som är inbyggda i kapitalismen. Två av de viktigaste har varit utvidgningen av kreditmarknaden, och statens ekonomiska verksamhet

a) Genom att långfristiga krediter inte är bundna i tid direkt till köpet eller försäljningen, kan de ett tag dölja överproduktion och sålunda skjuta upp krisen. Men endast till priset av inflation. Det råder ingen tvekan om att den av den explosionsartade utvidgningen av kreditgivning och skuldsättningen (t ex genom avbetalningsköp) åstadkomna konstgjorda efterfrågan utgjort en viktig orsak till den strukturellt stigande inflationen under efterkrigstiden – vilket i sin tur varit en av de viktigaste faktorerna bakom det internationella valutasystemets totala genomklappning. Dessutom; när kreditsystemet ändå till sist kollapsar – vilket det måste göra när påfrestningarna blir för stora – kommer det att förvärra krisen. Krediter och lån binder samman olika företag, banker och individer, varför dessa lättare kommer att dra med sig varandra i fallet. Kreditsystemets funktion som slöja, följt av dess kollaps, är ett av skälen till att kriserna på ytan verkar komma så plötsligt.

b) Staten och dess ekonomiska politik försöker spela en samordnande administrativ och dämpande roll. Den kan t ex via olika sorters skatter och transfereringar överföra köpkraft från ”feta” år till ”magra” för att jämna ut konjunkturen. Den försöker via ”planering”, programmering, lagstiftning, reglering etc., samordna de självsvåldiga kapitalisternas agerande. Staten sätter vid behov också in sin våldsapparat och det juridiska maskineriet mot de arbetare som ifrågasätter kapitalets maktutövning och attackerar det heliga profitsystemet. Men ändå kan allt detta inte åstadkomma en ”krisfri” kapitalism. Planeringen sker nämligen ovanpå den kapitalistiska produktionens grund, i ”efterhand” och kan bara verka inom kapitalismens egna ramar. Den kapitalistiska statsapparaten kan, inom vissa gränser, skjuta upp och ibland även dämpa de yttringar kapitalismens utvecklingslagar tar sig, men den kan inte förändra själva dessa lagar i grunden.

Imperialismen

Under kapitalismens utveckling sker en successiv omgruppering inom klasserna. Det är främst industrins utbredning över hela samhällsytan, samt dess koncentration och centralisering som orsakar detta. Småbourgeoisin minskar i betydelse, medan proletariatet, och främst dess kärna, industriproletariatet ökar. Detta till en viss gräns där de improduktiva mellanskikten (tjänstemän m fl) börjar tillväxa snabbare, och proletariatet så småningom att stagnera. Inom borgarklassen slutligen utkristalliseras ett toppskikt, monopolkapitalet, och i toppen på detta en finansoligarki. När koncentrationen nått denna nivå övergår kapitalismen i sitt högsta stadium, imperialismen. Dess främsta ekonomiska kännetecken är monopoliet, och effekten av kapitalismens oerhörda tillväxt blir dess internationalisering.

Konkurrensens utvidgning till den internationella arenan medför nya motsättningar och nya fenomen. Men fortfarande finns under detta samma kapitalism som tidigare. Det är detta som menas med det leninska uttrycket ”imperialismen är en överbyggnad på kapitalismen”. Borgarnas tro att imperialismen avskaffat kapitalismens grundläggande problem har smulats sönder – genom flera revolutioner, två världskrig, en magnifik depression, valutakriser, och nu på nytt lågkonjunkturer och tilltagande strukturell kris inom hela kapitalistvärlden.

I tidigare avsnitt redogjordes för de viktigaste av de kapitalistiska rörelselagarna. Dessa visar också på några av de drivande tendenserna bakom imperialismen: koncentration och centralisering, fallande profitkvot, överackumulation av kapital.

- När koncentrationen har gått så långt att företagen inte längre har möjlighet att expandera inom landets gränser kommer de naturligtvis att söka sig ut till nya, mer jungfruliga marker.
- Profitkvotens fall inskränker den egna marknaden (genom försök till motverkan).
- Dessutom medför det att tendenser till överackumulation hotar från andra sidan. Även detta kan naturligtvis enklast lösas genom ökad ackumulation i andra länder.

Men imperialismen, och monopolen drivs även av andra faktorer: en stor mängd råvaror måste importeras då de ej finns i tillräcklig mängd. Detta görs till större delen från halv-koloniala områden; genom expansion och gärna ekonomisk ”ockupation” försöker imperialismen säkra dessa välgångens källor. Detta har ytterligare en viktig sida. Genom proletariats kamp i de imperialistiska länderna har en effektiv lönesänkingspolitik svårt att slå igenom. Därför blir förbilligandet av den andra kapitaldelen, den konstanta, till ett tvång. Och råvarorna utgör huvudparten av detta konstanta kapital.

Om vi alltså har sett att kapitalismen ständigt har en tendens till ökad produktion och ackumulation samtidigt som den strävar att minska (relativt sett) konsumtionen, blir utvidgningen och specialiseringen av världshandeln, den tilltagande kapitalexporten, de olika imperialisternas ökade internationella politiska aktiviteter och skärpningen av de internationella kristendenserna inte svåra att förstå. Till detta måste också läggas faktorer av ett annat slag. Olika länder har brutit med imperialismen och kapitalismen, och i mer eller mindre lyckade försök byggt nya samhällsstrukturer. Detta har ryckt undan en stor del av marknaden, det har blivit ett konkret hot i form av exempel för andra länder, främst halv-koloniala, och det har även begränsat imperialisternas förmåga till framgångsrik väpnad intervention. Detta kan dock inte minska imperialismens aggressivitet och tendens till expansion; på sikt skärper det motsättningarna både mellan imperialister och anti-imperialister, och inom det imperialistiska blocket (eller mellan imperialistiska block).

Imperialismen arbetar expansivt med olika metoder. Den handlar på ojämna villkor, den exporterar kapital i olika former för direkt utsugning, den plundrar råvarutillgångar. Detta kombineras med olika former av kontroll, via marionetter, via direktkontroll eller via starkt ekonomiskt och politiskt beroende. I bakgrunden mullrar också ständigt hotet om militärt ingripande och kontroll. Men lika viktig är de imperialistiska ländernas inbördes konkurrens. Kapitalexporten går till exempel till större delen till andra imperialistiska länder, och under de senaste åren har vi även fått iaktta tendenser till handelskrig.

Inom de imperialistiska länderna innebär imperialismen att nya problem uppstår:

- a) Stagnation genom undanhållande av verkligt människovänlig och hållbar konsumtion av konsumtionsvaror, genom tillbakahållen konkurrens och genom rädsla för stora investeringars likaledes stora risker.
- b) Ansvällning av improduktiva mellanskikt inom förvaltning och byråkrati. Hela den improduktiva sektorn ska finansieras via produktionen.
- c) Ökade rustningar, krigsproduktion. Krigen bildar också utgångspunkten för protest och ökad medvetenhet om kapitalismens fördärv.
- d) Genom kreditgivning, ökad andel improduktiva utgifter och samtidigt stagnation och överproduktion har imperialismen hamnat i en kniptång mellan inflation och arbetslöshet, mellan urholkning av hela den finansiella apparaten och kris. Och den imperialistiska staten

tycks inte ens ha ett val – den kommer att få kämpa mot bägge tendenserna samtidigt, och i tilltagande grad.

Imperialismen har alltså delat in världen i olika block; imperialism, halv-koloniala länder, icke-kapitalistiska länder. Motsättningarna mellan dessa är komplexa, men resultatet har blivit att proletariatet i de imperialistiska länderna fått en allierad i de förtryckta massorna i de underutvecklade länderna och i den koloniala revolutionen. Även bourgeoisie i de undertryckta länderna bidrar till imperialismens försvagande genom sin kamp för att öka det egna svängrummet genom höjda råvarupriser osv. – i alla fall på kort sikt. Imperialismen har fört kapitalismens motsättningar till den nivå där mänskligheten inte längre har råd att låta denna period i dess historia fortgå.

De långa vågorna

Kapitalismen utvecklas under korta konjunkturcykler. Men dessa cykler är i sin tur inordnade i längre cykler – ”långa vågor” på 40 - 50 år. Dessas dynamik ligger också inbyggd i kapitalismen men deras utveckling är inte lika regelbunden och lagmässig som de korta cyklernas. De tar sin utgångspunkt i de stora omvälvningarna av den totala produktionstekniken; faser där kapital som under tidigare cykler legat outnyttjade som reserv åter dras in i den mervärdeskapande processen. Sådana faser möjliggörs genom plötsliga, kraftiga höjningar av profitkvoten, vilka förmår aktivera stora mängder tidigare icke placerat kapital.

En ”lång våg” sönderfaller i två faser. En första fas av teknikens egentliga revolutionering, bl a produktionen av de nya maskinerna som först måste skapas. Den utmärks av en höjd profitkvot, snabb ackumulation, snabb tillväxt, snabb värdeökning av tidigare outnyttjat kapital och snabb värdeförsämring av kapital, som tidigare varit placerat i avdelning 1, men nu överflyglats i tekniskt avseende. I denna expansiva fas blir de cykliska överproduktionskriserna kortare och mindre djupa.

Denna första fas följs av en andra, där den egentliga revolutioneringen av produktionstekniken redan ägt rum, d. v. s. de nya produktionsplatserna för produktionsmedel finns redan i stort sett och kan bara utbredas kvantitativt och förbättras. I denna fas gäller det därför att generalisera de framställda produktionsmedlen till alla grenar av industrin och ekonomin. Den bestämmande grunden för kapitalackumulationens plötsliga språngartade utvidgning i avdelning 1 faller bort, och det blir därför en fas av gradvis sjunkande profitkvot, gradvis allt långsammare ackumulation, långsammare ekonomisk tillväxt, gradvis allt större svårigheter för det totala ackumulerade (framför allt det nya, extraackumulerade) kapitalets expansion och en gradvis förnyad reproduktion av outnyttjat överskottskapital. I denna andra fas av den ”långa vågen” visar sig perioderna av högkonjunktur kortare och mindre febrila, och perioderna av cykliska överproduktionskriser framstår som längre och djupare.

Vi har hittills upplevt fyra sådana långa vågor under kapitalismen:

- a) Perioden från 1700-talets slut fram till krisen 1847, som kännetecknas av den hantverks- och manufakturmässigt framställda ångmaskinens utbredning, är den industriella revolutionens långa period.
- b) Perioden från 1847 till 1890-talets början, som kännetecknas av de maskinellt framställda ångmotorernas utbredning, är den första teknologiska revolutionens långa period.
- c) Perioden från 1890-talet till andra världskriget, som kännetecknas av den elektriska motorns och förbränningsmotorns utbredning, är den andra teknologiska revolutionens period.
- d) Den period vi dag befinner oss i är den tredje teknologiska revolutionens. Under det andra världskriget kunde utsagningsgraden, n. g. a. arbetarklassens tillfälliga svaghetsposition i klasskampen (bl. a. p. g. a. fascismen och kriget) höjas drastiskt. Till detta kom det konstanta

kapitalets sänkta pris dels genom att den modernaste produktionstekniken introducerades i råvaruutvinningen, dels genom en kraftig ökning av arbetsproduktiviteten i maskinindustrin. Följden blev en kraftig höjning av profitkvoten vilket gynnade kapitalackumuleringen och skapade förutsättningar för en grundläggande omvälvning av tekniken. Den tredje teknologiska revolutionen kännetecknas av en utbredd styrning av maskinerna med tekniska redskap samt atomenergins gradvisa införande.

Den marxistiska politiska ekonomin är genom sin analys av konjunkturcyklerna och de långa vågorna i stånd att förklara de senaste decenniernas ekonomiska utveckling på ett helt annat sätt än den liberala nationalekonomin: Den tredje teknologiska revolutionen förklarar den långa tillväxtperioden 1945 – 65, då recessionerna var korta och milda. Men efter mitten av 60-talet vänder den långa vågen neråt. Kreditexpansionen har uttömt sin dämpande effekt och får nu som huvudsaklig effekt en stigande inflation. Den teknologiska utvecklingen saktar in. Den skärpta klasskampen angriper profitkvoten. Skärpt internationell konkurrens och internationell valutakris verkar i samma riktning. Världshandelns expansion bromsas upp. Överproduktionskriserna blir djupare och allvarigare.

Denna kombination av cykliska svängningar och långa vågor, i samband med den tidigare redogörelsen för kapitalismens rörelselagar kan förklara läget idag. För vad är den ”stagflation” som de borgerliga ekonomerna sliter sitt hår för att förklara, om inte just resultatet av att kapitalismens rörelselagar fått verka, resultatet av den parallella utvecklingen mot stagnation och överproduktion i kombination med den långa vågens vändning, resultatet av att allt kraftigare och kraftigare motverkande doser krävs för att motverka profitkvotens fall.

Kapitalismens grundläggande motsättning och dess lösning

Kapitalismen utvecklas alltså lagbundet i cykliska svängningar och långa vågor. Och det går inte att ”reformera bort” dem. De nödvändiggörs, som vi tidigare har sett, av varuproduktionen, av den kapitalistiska cirkulationsprocessen, av kapitalisternas monopol på äganderätten till produktionsmedel, av konkurrensen och profitjakten – kort sagt av kapitalismen själv. Kapitalismen är därför aldrig krisfri – liksom en krisfri ekonomi aldrig kan vara kapitalistisk.

Grundvalen för kriserna under kapitalismen är själva den grundläggande motsättningen under den kapitalistiska epoken, den som ligger till grund för alla andra motsättningar; *motsättningen mellan produktionens alltmer församhälleligade karaktär å ena sidan och det privata ägandet av produktionsmedlen å den andra.*

I det moderna samhället är så gott som alla industrigrenar och företag beroende av varandra; för att färdigställa en produkt krävs insatser från bokstavligen hundratusentals människor som griper in på olika stadier i produktionsprocessen. I bjärt motsättning till denna produktionens samhälleliga karaktär står ägandeförhållandena till produktionsmedlen och produktionsresultatet. Fortfarande drivs företagen av enskilda kapitalister av vilkas godtycke produktionens inriktning, tempo m. m. är avhängigt och i vars privata händer de färdiga produkterna hamnar. Det är just denna motsättning och dess utveckling som är grunden för kriserna och för de övriga motsättningarna under kapitalismen.

Denna motsättning har inte på något vis lösts i dag. Tvärtom. Allt mer och mer av samhällsmakten centreras till allt färre storkapitalister. Monopolen knyter ihop jätteföretag till en enhet och förbindelserna mellan enskilda näringsgrenar och deras inbördes beroende ökar avsevärt. Storbankerna kontrollerar nästan alla penningmedel i landet. Dessutom kräver de produktivkrafter som frambragts av den tredje teknologiska revolutionen samhällelig kontroll för att över huvud taget kunna tas i bruk – se bara på kärnkraften! Sålunda skärps motsättningen mellan den samhälleliga produktionen och det privata ägandet, och krisernas nödvändighet

består. För att avskaffa kriserna måste denna motsättning lösas. Men dess lösning innebär kapitalismens krossande.

Ty endast genom en planerad ekonomi och samhälleligt ägande av produktionsmedlen kan kapitalismens grundläggande motsättning lösas. När planering styr upphävs produktionsanarkin och konkurrensen ersätts med samverkan. Produktivkrafterna tillåts expandera samordnat och målinriktat. Produktionsförhållandena anpassas till den samhälleliga, planerade produktionen genom samhälleligt ägande. För att planeringen ska stå i samklang med de nya ägandeformerna krävs att producenterna själva har kontroll över planens utformning. Det kan bara ske genom att de griper makten och inrättar sig som härskande klass.

Summan av allt detta innebär givetvis en socialistisk revolution, vilken upprättar en planekonomi under proletariats diktatur. Endast på detta sätt kan kapitalismens grundläggande motsättning lösas och krisernas nödvändighet upphävas.

4. Övergången till socialismen

Varuproduktionen bygger på knapphet. Så länge det är ont om bruksvärden måste de fördelas enligt olika strikta regulationsmekanismer. Under kapitalismen sker denna fördelning genom ett byte av varor, i enlighet med deras bytesvärden, på marknaden. I och med planekonomin höjande av produktiviteten och produktionen avskaffas undan för undan knappheten på bruksvärden, och därmed nödvändigheten av att förlita sig på bytesvärden för fördelningen. Fler och fler varor kan överföras till de fria nyttigheternas sfär, där distributionen inte sker utifrån exakt betalning från varje individ för varje produkts kostnader, utan där varje medborgare har rätt att utan betalning över disk tillägna sig de produkter han behöver. Han har ju redan "betalt" dem i det han varit med om att framställa dem.

Övergången måste givetvis ske gradvis. Lämpligt är att först slopa varuproduktionen i de branscher som framställer homogena, inelastiska, billiga och viktiga produkter – bröd och salt kunde t ex vara naturliga utgångsprodukter. De skulle tämligen omgående kunna fungera och distribueras som fria varor. Under den arbetarkontrollerade planekonomin, med dels den väldiga produktivitetsoökningen, dels människornas ökade politiska medvetenhet och rationalitet i konsumtionen, kan fler och fler produkter efter hand överföras till den fria distributionens sfär.

Så dör varuproduktionen gradvis ut. Så minskar kontinuerligt pengarnas betydelse i ekonomin; allteftersom fler och fler varor blir fria betalas färre och färre med penningmedel; behovet av pengar minskar och penninglönerna kan skäras ned. Till slut, när varuproduktionen är utplånad, är också penninghushållningen avskaffad. Då utbetalas inga löner alls i form av pengar; det behövs inte. Var och en tar vad han behöver utan att exakt utmätt betalning erfordras därför; betalningen anses redan erlagd i form av arbete, oavsett hur mycket eller lite individen i fråga har arbetat. Så socialiseras kostnaderna för att tillfredställa medborgarnas behov och devisen "Från var och en efter förmåga, till var och en efter behov" blir verklighet.

Att avskaffa varuproduktionen är lätt att göra i ord och skrift. I verkligheten reser det mycket större problem. Förutsättningen för att utvecklingen överhuvudtaget ska gå denna väg är att producenterna själva omdanas, och detta kan inte ske medan olika rester av klasssamhällets produktionsförhållanden består. Marx beskriver själv utvecklingen i följande ordalag: "I en högre fas av det kommunistiska samhället, sedan individernas förslavande underordning under arbetsfördelningen, och därmed även motsättningen mellan andligt och kroppsligt arbete, försvunnit; sedan arbetet har blivit inte bara medlet till livet utan själva det första livsbehovet; sedan med individernas allsidiga utveckling även produktivkrafterna vuxit och

alla den kooperativa rikedomens källflöden flyter fullare – först då kan den trånga borgerliga rättshorizonten helt överskridas...”.²⁵

I och med arbetsdelningens försvinnande samtidigt som de materiella grundvalarna för kommunismen skapats, kan samhället uppnå den kommunistiska fasen. Här finns inte längre någon klasskamp, då klasserna upphört att existera. Statsapparaten behövs inte längre utan vittrar bort. Vi får ett samhälle av fria, associerade producenter. Automationen av produktionen, arbetsdelningens bortdöende och demokratin i det ekonomiska och politiska livet leder till frigörelse av arbetet; i stället för att vara alienerad och ett själlöst bihang till maskinen blir producenten den medvetne herren över arbetsprocessen och dess resultat. Massornas slumrande och nedtryckta skaparkraft släpps lös på alla områden; ekonomiskt, politiskt och kulturellt. Samtidigt skapas en ny socialistisk människa, präglad av solidaritet och omtanke om sina medmänniskor. Att alla människor får sina grundläggande behov av mat och nödvändighetsartiklar tillfredsställda, till en för dem låg kostnad, kommer att medföra en revolution utan motstycke i historien. Varje människa kommer hädanefter att bli försäkrad sitt livsuppehälle bara genom att vara en medlem av det mänskliga samhället. För första gången i mänsklighetens historia kommer osäkerheten och den ojämna fördelningen av livsförnödenheter att försvinna, och i och med det den ångest och frustration som denna osäkerhet förorsakar.

Men vägen till detta fullt utvecklade socialistiska samhälle – ”kommunismens högsta stadium” eller ”kommunismen” – är lång och svår. Fortfarande underkommunismens lägre stadium” eller ”socialismen” kommer det att finnas borgerliga fördelningsnormer – ”åt var och en efter prestation” – vilka på något sätt måste administreras av en förvaltning.

Men inte heller socialismen kan nås direkt efter revolutionen. Alla kapitalismens kännetecken kan inte utplånas med en gång, en del kommer oundvikligen att leva kvar. Klasser och klasskamp, viss varuproduktion, statsapparat och klassdiktatur samt borgerlig ideologi kommer att leva kvar länge även efter den proletära revolutionen. Därför krävs en lång historisk period mellan kapitalism och socialism, en övergångsperiod, under vilken betingelserna för socialismen skapas. På det politiska planet motsvaras denna övergångsperiod av proletariats diktatur, av intensiv klasskamp och kamp mellan olika lösningar på de svåra praktiska problemen. Ekonomiskt förenar samhället i sig drag från både kapitalismen och socialismen, men sammansmälter dessa så att en ny socio-ekonomisk formation med nya typer av produktionsförhållanden uppstår. Här finns både marknaden och planen, värdeform och olika former av planering. Betingelserna för en vidare utveckling mot socialismen finns, men segern är långt ifrån säkrad. Samhället kan avstanna och leva länge i detta nya gränsland, och det kan också vända och utvecklas tillbaka mot kapitalismen.²⁶

I övergångssamhället har överbyggnaden och politiken en avgörande betydelse. Socialismen och övergången till socialismen är de första samhällen i vilka människan medvetet försöker utnyttja de av den vetenskapliga marxismen upptäckta lagarna för samhällsutvecklingen för att driva samhällena i fråga mot ett bestämt, önskat mål. Och förutsättningen för att basen ska

²⁵ Marx: Till kritiken av det socialdemokratiska Gothaprogrammet” (Sthlm 1970), sid 17-18. För en diskussion av detta: se avsnittet om ”arbetsdelningen” i del III.

²⁶ Vi använder här begreppen ”Kommunismens högsta stadium” och ”Kommunismens lägre stadium” / ”Socialismen” i dess marxiska och leninska betydelse. Som synes skiljer sig dessa från den traditionella borgerliga användningen av begreppen, men även ifrån t ex Stalins och Maos. Medan Stalin och Mao definierar Sovjet på 30-talet respektive Kina av idag som socialistiska länder, är det helt klart att de inte är det i den marxiska och leninska bemärkelsen. Så betonar Marx t ex att varuproduktionen är avskaffad under socialismen, vilket den ju definitivt inte är i Kina idag, och inte heller var i Sovjet under Stalin. Lenin betonade att socialismen innebar klassernas avskaffande (se not 1:65). Därför är det klart att Stalins Sovjet eller Maos Kina inte är socialistiska enligt Lenins definition. Vi återkommer till problemet i avsnitt IV:1.

kunna utvecklas framåt, mot socialismen, är att den planeras och kontrolleras av proletariatet under hög politisk medvetenhet. Om dessa förhållanden ej är för handen, om överbyggnaden är borgerlig, om arbetarklassen ej har den reella makten, då kommer politiken i stället att utgöra en press som verkar i motsatt riktning, en kraft som trycker på basen i riktning bakåt, mot kapitalismen. Och lämnar politiken ekonomin fria tyglar kommer de kapitalistiska tendenserna genom marknaden och arbetsfördelningen att ta överhanden. Dessa ”rester” från kapitalismen, liksom kvarvaron av den ”borgerliga rätten” (inom distributionen) reproducerar ständigt borgerlig ideologi. Om detta inte bekämpas på samhällets alla plan, kan socialismen aldrig segra. Överbyggnaden får således ett dominerande inflytande på utvecklingens inriktning och tempo. Detta ställer stora krav på arbetarklassen och dess kommunistiska parti.

Men å andra sidan är ekonomin fortfarande det element som måste omdanas för att ett nytt levnadssätt ska kunna möjliggöras. För att den borgerliga ideologin ska kunna utplånas, måste dess materiella bas krossas. För att den nya socialistiska människan ska kunna uppstå, och det socialistiska medvetandets seger ska kunna säkerställas, måste den ekonomiska basen erövrats. Först genom att varuproduktionen, ekonomiskt tvång, knapphet, fattigdom, konkurrens och profitjakt eliminerats kan vi förinta alla spår av egoism, konkurrensmentalitet, statustänkande och andra former av borgerliga ideer. Om ett reellt arbetarstyre, med massdeltagande, ska kunna genomföras, krävs en drastisk förkortning av arbetsdagen, vilket i sin tur förutsätter en höjning av arbetsproduktiviteten. För att den subjektiva faktorn ska kunna utvecklas och driva på framåtskridandet mot socialismen, fordras att den utvecklas på grundval av en snabb tillväxt av produktivkrafterna. Därmed kan man med Lenins något tillspetsade formulering säga: ”Arbetsproduktiviteten är i sista hand det viktigaste, det huvudsakligaste för det nya samhällssystemets seger. Kapitalismen skapade en arbetsproduktivitet som man inte känt under feodalismen. Kapitalismen kan slutgiltigt besegras därigenom att socialismen skapar en ny, långt högre arbetsproduktivitet”.²⁷ Även under övergången till socialismen gäller alltså att ekonomin är det i sista hand avgörande, att människans samhälleliga varande bestämmer hennes tänkande.

För att övergångssamhället verkligen ska kunna utvecklas i riktning mot socialismen krävs att det ställer sig och lyckas lösa följande uppgifter:

a) att bevara och säkra den proletära diktaturen. Detta innebär att inte företa sig åtgärder, ingrepp, o. s. v. som inte är noggrant förberedda politiskt, och i vilka inte politiska hänsyn spelar den största rollen. Det är vad Lenin menar med att ”politiken måste ha företräde framför ekonomin”.²⁸ Proletariatet måste säkra sin egen makt, och se till att dra med sig så många som möjligt från andra klasser och skikt. Detta ställer stora krav på det kommunistiska partiet som i direkt kontakt med massorna måste utforma den smidigaste vägledning. Samtidigt kan partiet naturligtvis inte bli klassens ”substitut” (annat än för korta perioder under mycket speciella betingelser). I bevarandet av den proletära diktaturen ingår bevarandet av den proletära demokratin, som är den säkraste garderingen mot stelhet och byråkratisering av stat och parti. Uppgiften består alltså även av att bygga upp ett starkt och fungerande arbetarstyre, baserat på arbetarråd.

b) att skapa de materiella grundvalarna för socialismen. Detta innebär, som redan nämnts, att öka produktiviteten för att avskaffa den knapphet på bruksvärden, vilken förlänger bytesvärdenas existens och utgör grunden för varuproduktionen. Planekonomin under arbetarstyre lägger grunden för en radikal höjning av arbetsproduktiviteten och produktionen av nyttigheter i och med att den 1) avskaffar arbetslösheten och underanvändandet av produktivkrafterna, 2) stoppar lyxproduktion och -konsumtion, 3) minskar

²⁷ Lenin: ”Det stora initiativet”, Valda Verk 2, del 2 (VV II:2) sid 235.

²⁸ Lenin: CW 32, sid. 83 (artikeln ”Än en gång till frågan om fackföreningarna”).

distributionskostnaderna och avskaffar reklam och förpacknings- hysterin, 4) samordnar ekonomin rationellt och upphäver den kapitalistiska produktionsanarkin, 5) frigör arbetarnas skaparkraft. En medveten satsning på att minska motsättningarna mellan ”manliga” och ”kvinnliga” yrken, kroppsligt och intellektuellt arbete, osv, lägger grunden för arbetsdelningens och därmed klassamhällets upphävande och statens bortdöende. Slutligen ingår här också arbetet för att sprida den internationella revolutionen. Endast denna kan skapa de nödvändiga materiella förutsättningarna för att slutföra uppbygget av ett socialistiskt samhälle, i det att världsrevolutionen sprider den internationella arbetsfördelningen och höjer produktiviteten, samt avlägsnar det militära hotet från fientliga kapitalistiska stater.

c) att ständigt revolutionera överbyggnaden och omstrukturera den i takt med utvecklingens krav. Att revolutionera det dagliga livet, moralen, kulturen o. s. v. för att tränga tillbaka borgerlig individualism och egoism till förmån för samarbete och solidaritet. Detta måste naturligtvis kopplas till kampen mot de materiella betingelser som reproducerar och understödjer det kvardröjande borgerliga tänkandet.

Först i summan av förverkligandet av dessa uppgifter kan övergångssamhället utvecklas mot socialism och kommunism. Men först på den internationella arenan, genom världsrevolutionens seger är kommunismens seger säkrad, och kan de slutgiltiga stegen tas.

5. Utgångspunkter för sovjetanalysen

Känner vi till kapitalismens inre struktur och rörelselagar, så måste vi i nästa steg utreda om denna struktur överensstämmer med vad vi kan få reda på om ”det sovjetiska produktionssättet”. Detta är vår utgångspunkt, men för att gå vidare krävs kanske en specificering. Detta så mycket mer som det under senare tid florerat inte bara ”kinesiska” utan också andra, i många fall mer genomarbetade, motiveringar för varför Sovjetunionen bör betraktas som kapitalistiskt. Vi ska här endast precisera våra analytiska utgångspunkter, att gå i omedelbar polemik med de viktigare av andra uppfattningar får bli uppgiften efter den konkreta genomgången av Sovjetekonomin.

KKP och Bettelheim

Inom den svenska vänstern har följande teoribildningar fått fotfäste: A) Den kinesiska som resonerar utifrån modellen ”Sovjet för en imperialistisk utrikespolitik och förtrycker den egna arbetarklassen, alltså tillhör den politiska makten en förtryckarklass som inte kan vara annat än en kapitalistklass, och i enlighet med detta måste Sovjetunionen vara kapitalistiskt”. Vi måste invända på flera punkter:

För det första angående den imperialistiska utrikespolitiken: som vi visar i avsnittet om ”socialimperialismen” är KKP:s och dess anhängares urval av vissa ”fakta” mycket specifikt inriktat på att bevisa tesen om socialimperialism. Detta innebär att man inte tar hänsyn till andra ”fakta”, då dessa stjälper teorin. Bara genom att se till helheten av det sovjetiska agerandet kan vi nå någon form av kunskap om den påstådda ”imperialistiska politiken”. Vi finner då att Sovjet står för en liten bråkdel av kapitalexporten till tredje världen och att den sovjetiska delen av världshandeln inte på något sätt motsvarar dess ekonomiska styrka, vilket man skulle anta av ett imperialistiskt land. Visserligen råder det ingen tvivel om att Sovjet ofta agerar direkt kontrarevolutionärt, och utan några som helst tecken på solidaritet med förtryckta folk, men detta gjorde man redan under stalintiden, och ofta i högre grad. Vidare är ”kontrarevolutionär” inte alls synonym till ”imperialistisk” (annat än i den subjektiva betydelsen av ”imperialism” som förekommer i borgerlig litteratur).

För det andra kan Sovjets karaktär inte bestämmas från ”den politiska nivån”. Det är riktigt (som vi redan påpekat) att en grundlig undersökning av vad Sovjet egentligen är måste

innefatta en analys också av karaktären hos den nuvarande statsledningen, och av hela byråkratin, men detta för att se om *utvecklingen* kan tänkas medföra någon förändring av nuvarande produktionsförhållanden.

Det kan vara värdefullt att påminna om utgångspunkterna för hela diskussionen om Sovjet. Den låg i nödvändigheten av att förklara vissa politiska fenomen:

- den sovjetiska revisionen av vissa, för de kommunistiska partierna tidigare heliga, dogmer,
- den sovjetiska attityden till KKP, AAP (Albaniens kommunistparti) m fl. och SUKP:s samarbete på bredare front med imperialismen,
- anti-stalinismen i Chrusjtjovsk mening, förändringen av de inre förhållandena i Sovjet,
- de ekonomiska ”reformerna” i Östeuropa under 60-talet, kopplade till den avtagande ekonomiska tillväxten,
- den så småningom kallade ”socialimperialismen” främst manifesterad genom invasionen i Tjeckoslovakien.

Om vi vill förklara dessa fenomen i termer av ”imperialism” så måste vi, förutom att vi gör en utvidgning av det tidigare något magra faktamaterialet om Sovjets verkliga agerande, visa att just *kapitalismens inre drivkrafter* dels legat bakom den tidigare utvecklingen, dels kan antas ”driva vidare” mot än mer bestialiska dåd i framtiden. Om vi finner andra drivkrafter än de som specifikt kännetecknar det kapitalistiska produktionssättet måste dessa analyseras *på ett nytt sätt*, och det finns ingen anledning att klassificera dem som ”kapitalistiska”.

För analysen av den kommande utvecklingen är detta centralt. Vi känner ganska väl till kapitalismens utvecklingsgång, och dess motsättningar under imperialismen, vi kan med denna kunskap analysera de imperialistiska länderna av idag och försöka förutsäga deras agerande.²⁹ Om vi kan visa att samma inre struktur, samma drivkrafter gäller för Sovjet kan även detta land utsättas för våra prognostiseringar med hjälp av denna ”klassiskt marxistiska” analys. Men gäller inte dessa drivkrafter kan vi inte dra några slutsatser om Sovjet utifrån vår hittillsvarande kunskap om kapitalismen.

Det allvarliga i KKP:s m. fl. analysförsök är inte bara att de har fel, och att de argumenterar så oärligt. Nej, också att de inte nöjer sig med ”analysen”, utan utformar en hel världsomspännande taktik på grundval av den, en taktik som just drar slutsatser från ”allmänna kunskaper” om kapitalismens normala utveckling, slutsatser som inte alls följer av deras analytiska utgångspunkter.³⁰ Och denna taktik har redan vid flera tillfällen fått vanvettiga följder.³¹

B) Vidare har vi den ytterligt sofistikerade variant på samma tema som *Bettelheim*³² står för. Inom svensk vänster har han påverkat många både inom VPK, FK och delvis SKP.³³

²⁹ Detta innebär inte alls att redskapen är ”fulländade” eller att de ger någon kunskap ”i sig”, det vill säga vid sidan om den konkreta analysen.

³⁰ Ibland går dock resonemangen i rent psykologiska banor som ”imperialisternas natur är att erövra” osv.

³¹ Inställningen till EG och kampen i Angola är välkända exempel. Mindre diskuterade är de kinesiska avvisandena av gemensam hjälp med Sovjet till Vietnam under 60-talet. Detta avvisande var antagligen en huvudfaktor bakom det vietnamesiska närmandet till Sovjet, trots att den vietnamesiska kampen stred mot varje aspekt av den moderna revisionismens teori om kampen i de koloniala länderna.

³² De böcker av Charles Bettelheim (fransk ekonomiprofessor) som här presenteras och kritiserats är de som stått i centrum under senare år. De är ”On the Transition to Socialism” (brevväxling med P. Sweezy) (1971, Monthly Review Press, New York). Dessa uppsatser finns delvis översatta i ”Socialkapitalismen” som redigerats av Bo Gustavsson.

Vidare: ”Övergången till den socialistiska ekonomin” (Halmstad 1970), ”Socialism och ekonomisk planering” (SEP) (Halmstad 1971), ”Les luttes de classe en URSS” (Maspero/Seuil, Frankrike 1974) och det översatta förordet till den sista boken i Zenit nummer 4 1975.

Bettelheims skrifter utgör enligt vår mening en något brokig samling. Men vad som under senare år tycks vara definitivt är ett fullständigt accepterande av KKP:s alla grundläggande påståenden, vare sig det gäller Kina, Sovjet eller politik i övrigt.³⁴ Bettelheim anger samma omedelbara utgångspunkter som vi: Han vill förklara varför Sovjet för "en politik av imperialistisk typ"³⁵ och varför man "kämpar (med USA)... för världsherravälde".³⁶ Skillnaden är att vi inte accepterar vare sig hans beskrivning av fakta (då han accepterar den kinesiska "faktasamlingen") eller hans tolkning av dem ("imperialism"). Och den vidare analysen för oss än mer i kollisionsskurs.

Bettelheims viktigaste teser sammanfaller delvis med KKP:s, men förefaller oss mer konsistenta, åtminstone vid omedelbart påseende.³⁷ En genomgång av hans totala bedömning återkommer senare, men redan här kan vi dra upp skillnaden i metod, i bedömningen av hur den marxistiska analysen bör genomföras. Vi ska då komma ihåg att frågan vi har att besvara är begränsad till: är Sovjetunionen kapitalistiskt?

Bettelheim anser följande:

- a) Sovjets internationella agerande, och de "ekonomiska reformerna" kan bara förklaras om man antar att en ny "härskande klass" har makten. Han säger att "...det i dagens Sovjetunionen, under täckmanteln av statlig egendom, förekommer exploateringsförhållanden liknande dem i de andra kapitalistiska länderna, och som bara till det *yttre* ter sig på ett speciellt sätt. Denna yttre form är just statskapitalismen...".³⁸ Vidare att det är "... en speciell form av kapitalism, lika förödande och lika aggressiv som dess 'klassiska' former."³⁹
- b) Språnget från proletär diktatur till borgerlig togs vid SUKP:s 20:e kongress (1956) men redan tidigare förelåg "sociala förhållanden ofördelaktiga för den proletära diktaturen".⁴⁰ Den centrala frågan är frågan om "makten",⁴¹ och nu har en "statsbourgeoisie" tagit den.
- c) Detta maktövertagande kan inte förstås utan en analys av villkoren för den proletära diktaturen. Dessa villkor får dock inte diskuteras i termer av "produktivkrafternas utvecklingsnivå",⁴² utan ska analyseras med utgångspunkt från "reproduktionen av gamla borgerliga förhållanden, och av olika politiska och ideologiska apparater" vars "agenter... konstituerar borgerliga sociala krafter...".⁴³
- d) Klasskaraktären hos staten kan avgöras genom att studera relationen mellan staten och massorna. Är massorna underordnade staten är denna borgerlig, och är staten (som då inte

³³ I Vpk främst inom Zenit-gruppen. FK ansluter sig endast relativt, men deras teoribyggnad vad gäller övergångssambhällena grundar sig till 9/10 på Bettelheim, mer om detta senare.

³⁴ Så ansluter han sig till exempel helt till den officiella synen på inrikespolitiska frågor i Kina, till och med till den grad att han nöjer sig med att studera den härskande fraktionens material (se "Kulturrevolution och industriell organisering i Kina", (Kristianstad 1973)).

³⁵ Zenit 4/75, sid. 7-8.

³⁶ A.a., sid. 8. Detta för att visa på vilka fenomen Bettelheim vill förklara (ex invasionen i Tjeckoslovakien). Vi accepterar inte värderingen "strävar efter världsherravälde" som härrör från KKP.

³⁷ Bettelheims typ av argumentering börjar dock dyka upp i den nuvarande diskussionen i Kina om "proletariatets diktatur".

³⁸ Zenit, sid. 10.

³⁹ A.a., sid 10.

⁴⁰ "On the transition....", sid. 21 (vår övers., liksom i forts.).

⁴¹ A.a., sid 20.

⁴² Bettelheim talar visserligen om att man inte "mekaniskt får underordna" politiken under resonemangen om produktivkrafterna, men i realiteten har produktivkrafterna mycket liten betydelse i Bettelheims idévärld. Detta påtalas även av borgerliga författare som Alec Nove: "'Market socialism' and its critics" (Soviet studies, juli 1972).

⁴³ "On the Transition....", sid. 43.

längre är en stat i egentlig mening) underordnad massorna är den proletär.⁴⁴ En borgerlig stat som har sitt ursprung i en tidigare proletär revolution uppkommer när man inte längre bekämpar reproduktionen av borgerliga sociala förhållanden, vilket innebär att de direkta producenterna inte längre närmas den direkta kontrollen över sina produktionsmedel, utan fjärras från denna kontroll. ”Om under dessa förhållanden relationen mellan arbetskraften och produktionsmedlen uttrycks genom ett *löneförhållande*, innebär detta att produktionsförhållandena är *kapitalistiska förhållanden*, och att de som har de ledande posterna i den centrala statsapparaten och tillhörande apparater är, *kollektivt en kapitalist*, en *statsbourgeoisie*.”⁴⁵

e) Denna ”statsbourgeoisie” (ibland uttrycks detta som en övergångsform mot mer traditionell bourgeoisie)⁴⁶ regerar under kapitalistiska förhållanden, även om dessa *på ytan* kan anta formen av en ”ekonomisk plan”⁴⁷ men denna plan är inte produktionsförhållandenas eller de sociala förhållandenas ”väsen”.⁴⁸ I stället är det frågan om en ”kapitalistisk plan”.⁴⁹ ”Om planen inte är ett sådant ’koncentrat’ (av massornas vilja och strävanden) är det en borgerlig ’plan’ och inte en socialistisk plan; den är inte marknadens ’motsats’; den är dess komplement, eller dess provisoriska ’substitut’”.⁵⁰

f) Detta innebär att ’planen’ naturligtvis inte ’styr’ eller ’reglerar’ ekonomin. I själva verket är det varuförhållanden (och därmed värdelagen) som styr ekonomin, under planens ideologiska skydd. Statskapitalism är inget annat än ”systemet av kapitalistiska produktionsförhållanden i förbindelse med statsegendomen” och detta är ”en speciell ekonomisk formation, som är karakteristisk för det imperialistiska stadiet”.⁵¹ Den ”monetära kalkylen” (som utförs av ”statsbourgeoisien” och som ligger till grund för planen) ”drar ... hela tiden automatiskt konsekvenserna av ett givet marknadsläge ... Den tjänar till att påskynda marknadslagarnas verkan...”.⁵² Men det blir en dragkamp mellan varuförhållanden och administrativa förordningar (”som företagsledarna lyder mer eller mindre”⁵³) och detta kan i längden bara leda till ”övergivandet av en sådan skenbild till planering och till varuförhållandenas fulla utveckling”.⁵⁴ I själva verket kännetecknas hela övergångsperioden mellan kapitalism och socialism av dragningen tillbaka mot kapitalismen, och denna dragning är spontan. Den kan bara bekämpas genom ”klasskamp”.

g) Att varuförhållanden dominerar innebär också att speciella förhållanden råder mellan företagen som har ”kapitalistisk karaktär”.⁵⁵ Detta genom ett ”dubbelt avskiljande”: arbetarklassens från sina produktionsmedel och företagens från varandra.⁵⁶ Detta gäller övergångssamhällen i allmänhet, och det kan bekämpas endast genom ”en korrekt politik”. När ”statskapitalism” råder kan man med formella medel som ”nationalisering” endast i begränsad omfattning ”förskjuta effekterna” av det kapitalistiska produktionsättets

⁴⁴ A.a., sid 58.

⁴⁵ A.a., sid 59.

⁴⁶ ”...kan manifesteras, mer eller mindre provisoriskt, under täckmanteln av ’statsbourgeoisie’”. Ibid. sid. 73. Även i SEP, sid. 96: ”... till en början i stats-kapitalistisk form”.

⁴⁷ Ex. ”On the Transition...”, sid. 35.

⁴⁸ Se ex. ”On the transition...”, sid 35-36.

⁴⁹ Ibid., sid. 41 eller SEP, sid. 84.

⁵⁰ ”On the transition...”, sid 42.

⁵¹ SEP, sid. 86. Hela analysen av plan/marknad-relationen i SEP, speciellt del II.

⁵² SEP, sid. 95-96.

⁵³ A.a., sid. 98.

⁵⁴ A.a., sid 98.

⁵⁵ A.a., sid 77.

⁵⁶ A.a., sid 77.

motsättningar. Fortfarande existerar alltså motsättningen mellan ”produktivkrafternas sociala karaktär” och ”besittningens ‘privata’”.⁵⁷

h) För att förstå utvecklingen i Sovjetunionen måste man ha vissa bestämda utgångspunkter, som innebär ett brott med den ”ekonomistiska” avarten av marxismen. Denna har som främsta kännetecken att ”se bort från klasskampen” i stället för att betrakta denna kamp som historiens motor, och en ”objektiv process”.⁵⁸ Denna klasskamp tar sig uttryck i dialektiken mellan partiet och massan, genom att partiet på basen av massans erfarenhet fattar korrekta politiska beslut som hela tiden närmar producenterna kontrollen över produktionsmedlen. Det centrala i denna kamp är det successiva inskränkandet i ”reproduktionen av kapitalistiska förhållanden” – vilket konkret tar sig uttryck i kampen mot arbetsdelningen.⁵⁹

Naturligtvis kan en beskrivning av detta slag inte ge alla nyanser i den Bettelheimska analysen, men den ger oss en utgångspunkt för att förklara vari Bettelheim tar grävst miste.

Vi har redan kommenterat hans *underdåniga hållning gentemot KKP*, vilket bl a tar sig uttryck i hans accepterande av KKP:s ”fakta” (både om Kina och om Sovjet). Mycket av hans beskrivning av ”övergångsproblematiken” härrör också från den dubbla motiveringen att underbygga KKP:s syn på Sovjet, och samtidigt prisa den kinesiska modellen för ”byggandet av socialismen”. Det omedelbart frapperande i hans analyser är den ”metodologiska” och därmed *abstrakta hållningen*. Mycket sällan finner man i Bettelheims skrifter någon mer utförlig beskrivning, underbyggd av faktiska undersökningar, av hur sovjetekonomin verkligen ser ut. I stället tycks han acceptera de nöta visorna om ”marknadens ökade inflytande”, ”liberalare prispolitik”, ”direktörernas ökade självständighet” o.s.v. Enligt vår mening förhåller han sig ytterligt ovetenskapligt till sitt ämne. Som vi ska se blir det han säger därför spekulativt, och det mesta visar sig grundat på missuppfattningar eller möjligen medvetna förvrängningar.

Låt oss börja från början: Den gräns som Bettelheim drar vid 20:e partikongressen (vilket ju hämtats från KKP) är obegriplig. På 1950-talet hade den ryska arbetarklassen inte på mycket länge kunnat ”kontrollera staten”, inte heller förändrades på något avgörande sätt byråkratins positioner i förhållande till övriga klasser och skikt. Som vi ska se torde den ryska arbetarklassen inte ha skäl att beklaga sådana saker som avskaffandet av den ”stalinistiska” arbetslagstiftningen. Någon förändring i produktionsförhållandena ägde inte rum, och detta påstår inte heller Bettelheim. Han drar i stället gränsen vid den punkt där det fordras en massrörelse för att hindra administratörernas herravälde, och där partiet och statsledningen till sin helhet är ”förlorade” för revolutionen.⁶⁰ Detta synes oss vara en barock utgångspunkt för att avgöra om ett övergångssamhälle blivit ”kapitalistiskt” eller inte. Hela den grundläggande analysen av produktionssättet ersätts med en subjektiv uppskattning av ”partiets vilja” och homogeniteten inom byråkratin. Dessutom menar vi att det inte på något sätt gör värderingen av stalintiden mer positiv.

Men Bettelheim har också ”teoretiska” argument, om än ytterligt abstrakta. De viktigaste av dessa är teserna om att värdelagen styr planen, som därmed blir en ”skenbar regulator” i sig reglerad av de blinda krafterna, samt att relationen mellan företagen under övergången i allmänhet och i Sovjet (och andra ”statskapitalistiska” länder) i synnerhet är ”kapitalistisk”, det vill säga att kapitalismens grundläggande motsättning består. Om detta vore riktigt skulle det kunna vara en viktig utgångspunkt för en seriös analys. Nu ”bevisar” (eller belägger) inte

⁵⁷ A.a., sid 78. Se också Zenit, sid. 9.

⁵⁸ ”Les luttes...”, sid 51.

⁵⁹ Det vill säga delningen ledare/ledda, intellektuellt/manuellt, stad/landsbygd osv. I ”Les luttes...”, sid 425 framstår arbetsdelningen som det allra viktigaste.

⁶⁰ SEP, sid. 93.

Bettelheim sina teser, och därför blir talet om att "löneförhållanden" under sådana betingelser blir "kapitalistiska produktionsförhållanden" och att detta gör byråkratin till "kollektiv kapitalist" helt hängande i luften. Bettelheims klasskampsbegrepp blir helt ideologiskt betingat, och kan inte tas som en utgångspunkt för en analys av huruvida Sovjet är kapitalistiskt eller ej.

Men låt oss ändå granska dessa teser lite närmare.

Om det vore så att företagen i Sovjetunionen var fristående, i den bemärkelsen att de själva bestämde produktionens inriktning, att de ackumulerade kapital genom fri utbyggnad av kapitalstocken och genom fria inköp av maskiner och råvaror, så vore det statliga ägandet naturligtvis en chimär. Ingen skulle kunna säga att "eftersom staten äger produktionsmedlen rent juridiskt måste samhället vara socialistiskt". Med självständiga produktionsenheter skulle naturliga produktionsregulatorer krävas, och därmed värdelagen i konsekvensens namn inträda som avgörande fördelningskriterium. Men detta skulle bara kunna ske genom planens förskjutande ut i periferin, till en plats helt i skuggan av det verkliga skeendet. Om Bettelheim följaktligen kunde visa att detta var fallet i Sovjetunionen skulle hans sak vara enkel. Men hittills har han inte ens försökt. Lite vagt antyder han att priserna i Sovjet inte är "planerade" i så måtto att de skulle vara oberoende av olika ekonomiska värderingsnormer. Han säger att de i stället är resultatet av "historiskt givna marknadspriser" som sedan ändras, och att priserna bestäms av "objektiva sociala lagar".⁶¹ Vi får dock leta förgäves efter en beskrivning av dessa "lagar" och hur de slår igenom i Sovjet idag. Ty även om det naturligtvis är riktigt att priserna i Sovjet inte planeras uppe i luften, på ett sätt som för tillfället kan synas optimalt, utan är beroende av en mängd olika faktorer (där som vi ska se produktionskostnaderna utgör en del), så inskränker sig Bettelheim inte till ett sådant påstående. I hans mun blir konstaterandet av denna självklarhet ett "teoretiskt" argument, nämligen att bestämda "sociala lagar" styr prisbildningen, och som vi sett tidigare kan (enligt Bettelheim) dessa "lagar" inte vara andra än sådana som kan härledas ur värdelagen, modifierade av klasskampen.

Låt oss vidare för ett ögonblick acceptera Bettelheims tolkning av den sovjetiska verkligheten. Om företagen alltså är separata enheter i den bemärkelse han lägger i begreppen, och följaktligen värdelagen gäller som produktionens regulator, så borde genast hela det spektrum av motsättningar och tendenser visa sig som vi tidigare angivit som karakteristiska för det kapitalistiska produktionssättet. Vi skulle få en lokal, icke-planerad kapitalackumulation, koncentration och centralisation av kapital, kapitalströmmar mot branscher med hög profitkvot, konjunkturcykler och konjunkturmässigt fluktuerande priser, tendens till ökad organisk sammansättning och sjunkande profitkvot, alla de följdverkningar av sjunkande profitkvot vi tidigare påvisat och som ett resultat av detta: kriser, stagnation, expansion, imperialism. Kan vi alltså påvisa allt detta, faktiskt eller tendentiellt, i sovjetekonomin av idag, är det sannolikt att Bettelheim har rätt i sin lösa spekulation. Men om vi inte finner dessa, för kapitalismen så karakteristiska fenomen, måste vi bestämt avfärda Bettelheims alster som idealistiskt.

Vi kommer i följande avsnitt att i detalj behandla dessa frågor, samt diskutera olika möjliga teorier om Sovjet av idag. Men förutsättningen för att vi ska kunna övertyga tvivlare, och kanske lära dem något nytt i frågorna om analysmetod vill vi summera kritiken av den subjektivistiska Sovjetanalysen i dess mest genomarbetade form, ty detta betyg torde man kunna ge Bettelheims arbete.

1) Bettelheims utgångspunkter är inte vetenskapliga, i det han tror sig kunna utveckla "analysredskap" vid sidan av den konkreta analysen. Detta sker delvis genom ett försök att

⁶¹ A.a., sid. 25-26.

anknyta till vissa, som en reaktion mot stalinismen, framvuxna grenar av marxismen. Dessa skolor framhäver klasskampen, överbyggnaden och dialektiken på ett sådant sätt att klasskampen inte får en materiell grund, överbyggnaden seglar fri från basen och dialektiken följer aktligen efter många ansträngningar fullständigt tillintetgör materialismen. I sovjetanalysen tar det sig bland annat uttryck i försöken att bestämma ett samhälles karaktär på den politiska nivån.

2) Bettelheim har också i linje med denna nya ”metod” successivt förändrat synen på förhållandet mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden. Begreppen påverkar varandra så till den milda grad ömsesidigt att ingen konkret bestämmande faktor längre finns. Hos Bettelheim blir ekonomins bestämmande ”i sista hand” en fras utan mening eftersom detta bestämmande sker ”genom den politiska nivåns förmedling”.⁶² Politiken blir central inte bara för att upprätthålla den proletära diktaturen och omvandla övergångssamhället genom ständig kamp, utan också för att avgöra när övergångssamhället blivit ”kapitalistiskt”. Dessutom har Bettelheim gjort en förändring av innebörden av själva begreppet ”produktionsförhållanden”. Medan han i tidigare verk med detta begrepp avsåg ”förhållandet mellan människorna i produktionen”,⁶³ har detta nu ändrats till ”ett system av ställningar som tilldelas produktionsagenterna i förhållande till de viktigaste produktionsmedlen”.⁶⁴ Denna definition lägger tonvikten vid om ”produktionsagenterna” under övergångssamhället, det vill säga proletariatet, har kontroll över produktionsmedlen eller inte, men den kan utesluta sådana saker som förhållandet mellan produktionsenheter, det vill säga huruvida konkurrens råder, och som en följd av detta om värdelagen kan gälla som regulator eller inte. Det hör till Bettelheims förtjänster att ha påpekat en del centrala beståndsdelar av det som utgör produktionsförhållandena under övergångssamhället, men dessa förtjänster grumlans och vänds i sin motsats när han väljer att utesluta andra centrala beståndsdelar som skulle spräcka hans teori. Om vi alltså med hjälp av Bettelheim ytterligare kan precisera varför vi inte menar att Sovjetunionen av idag har socialistiska produktionsförhållanden,⁶⁵ så kan vi absolut inte med Bettelheim säga att vi stället har kapitalistiska.

⁶² A.a., sid 123.

⁶³ Till exempel i ”Övergången...”.

⁶⁴ SEP, sid. 58.

⁶⁵ Och hur begreppet ”socialism” kan tolkas kan vi studera hos Lenin, vars begrepp svängde något med ökade konkreta erfarenheter: Lenin skrev t ex i början av 20-talet:

”Ingen som sysselsatt sig med frågan om Rysslands näringsliv har, skulle jag tro, förnekat dess övergångskaraktär. Ingen kommunist har heller, skulle jag tro, förnekat att uttrycket ”Socialistiska Sovjetrepubliker” innebär, att sovjetmakten är besluten att förverkliga övergången till socialismen, men ingalunda att de nuvarande ekonomiska förhållandena erkännes som socialistiska. Vad betyder då ordet övergång? Betyder det inte, i tillämpning på näringslivet, att det nuvarande systemet innehåller element, delar och fragment av både kapitalismen och socialismen? Var och en medger att det är så.” (”Om naturaskatten”, VV II:2, sid. 553-54)

Med andra ord: ekonomin är en övergångsekonomi. Att landet kallas socialistiskt innebär inte att det är det, utan att det tänker bli det. Vidare: ”Socialismen innebär klassernas avskaffande. För att avskaffa klasserna måste man först och främst störta godsägarna och kapitalisterna. Denna del av vår uppgift har vi fullgjort, men det är endast en del, och därtill inte den allra svåraste. För att avskaffa klasserna måste man för det andra upphäva skillnaden mellan arbetaren och bonden, göra dem alla till arbetande människor. Detta kan inte göras med en gång. Denna uppgift är ojämförligt mycket svårare och kommer med nödvändighet att kräva lång tid. Det är en uppgift som inte kan lösas genom att en eller annan klass störtas. Den kan lösas endast genom organisatorisk omgestaltning av hela samhällsekonomin, genom övergång från individuell, isolerad varuproduktion i liten skala till samhällelig produktion i stor skala. En sådan övergång måste ofrånkomligt bli mycket långvarig.” (”Ekonomi och politik under den proletära diktaturens epok”, VV II:2, sid. 290-91)

Och slutligen:

”Så länge klasserna finns till är klasskampen oundviklig. Under övergångstiden från kapitalism till socialism är tillvaron av klasser oundviklig, och Rysslands Kommunistiska Partis program fastställer fullt bestämt att vi

3) Men Bettelheim nöjer sig som vi sett inte med dessa allmänna, och som han säkert själv inser något ”tunna” kriterier på Sovjets förmenta kapitalism. Han utvecklar en teori om ”statskapitalism” ledd av en ”statsbourgeoisie”, som innebär att de kapitalistiska ekonomiska rörelselagarna faktiskt skulle verka, åtminstone lika fritt som i de monopolkapitalistiska samhällena i Väst. Vi har redan diskuterat hur ytligt och subjektivistiskt detta sker i hans verk. Men det kan vara värt att dröja vid frågan om ”statskapitalism”. Enligt vår mening har detta begrepp en helt annan mening än det som i vulgärdebatten givits det. Tanken på ett kapitalistiskt samhälle med en central planering som regulator, och en enda ”statsbourgeoisie” är en anakronism. Alla de väsentliga drivkrafter som vi funnit bakom det kapitalistiska samhällets yta skulle vara upphävda, och därmed både nödvändigheten av kriser och nödvändigheten av kapitalackumulation. Naturligtvis äger beskrivningen ganska stora likheter med Sovjetunionen av idag, men däremot inte med något kapitalistiskt land historien känner eller någonsin känt. Att då uppfinna begreppet ”statskapitalism” är bara att virra till begreppen. För att förstå möjligheten av ett samhälle som inte är socialistiskt men som ändå har upphävt kapitalismen, behöver vi bara acceptera att det mellan kapitalismen och socialismen ligger ett övergångssamhälle som har drag från båda, men inte äger någotderas specifika produktionsförhållanden. Detta övergångssamhälle har specifika produktionsförhållanden, och är inte en ”blandning” av kapitalism och socialism (eftersom dessa två produktionsätt utesluter varandra). I dessa termer är det möjligt att arbeta vidare för att finna en lösning på problemet vad Sovjetunionen verkligen är, inte bara ställa oss frågan ”kapitalism eller inte”.

Våra frågeställningar

Vi menar alltså att analysen måste utgå från den korrekta definition av kapitalism som vi gett ovan. Den kan sammanfattas i följande sex punkter: 1) varuproduktion är allmän, 2) produktionens drivkraft är konkurrensen, 3) dess regulator är värdelagen, 4) produktionens mål är profit, 5) ekonomin utvecklas enligt de kapitalistiska rörelselagarna, 6) en kapitalistisk klass har makten.

Observera att dessa sex punkter är en oskiljbar enhet (uppdelningen är gjord enbart av pedagogiska skäl). De förutsätter och verkar endast genom varandra. Marx analys av kapitalismen är inte någon chokladkartong, där man kan plocka ut de praliner som ser läckra ut och rata andra. Dess begrepp och relationer utgör en helhet.

endast tar de första stegen i övergången från kapitalism till socialism.” (”Fackföreningarnas roll och uppgifter under NEP”, VV II:2, sid 649)

Med andra ord: När Lenin skulle karakterisera Sovjet, när han skulle avgöra huruvida landet var socialistiskt eller ett övergångssamhälle, så utgick han från en analys av den ekonomiska basen. Vad som i sista hand skiljer övergångssamhället från socialismen är nämligen produktivkrafternas utvecklingsnivå, varuproduktionens utbredning och omfattningen av övriga kapitalistiska rester i ekonomin, samt graden av klassernas utdöende och klasskampens omfattning – vilken ju också i sista hand bestäms av produktivkrafternas utveckling. Lenins metod gav honom svaret att Sovjet var en ”proletär stat av övergångstyp” (a.a., samma sida).

Som marxist avvisar Lenin här alltså uppenbarligen metoden att utgå från statsledningens karaktär såsom den tar sig uttryck i den förda politiken. Denna metod har inte blivit bättre med åren och det finns ingen anledning för oss att använda den. Även vi bör avvisa den, och istället lära av Lenins korrekta metod.

Slutligen bör det kanske påpekas, för undvikande av missförstånd, att Lenin med ”socialism” inte menade kommunismens högsta stadium, det fullt utvecklade klasslösa samhället. Han använde begreppet ”socialism” i betydelsen den första, lägre fasen av kommunismen: ”I Ryssland upplever vi (sedan 3 år efter kapitalismens störtande) de första stegen i övergången från kapitalismen till socialismen eller till kommunismens lägsta stadium.” (”Radikalismen – kommunismens barnsjukdom”, VV II:2, sid 300), och: ”Under det kommunistiska samhällets första fas (som man vanligen kallar socialismen) ” (”Staten och revolutionen”, VV II:1, sid 298). Emellertid är, som framgått av de ovanstående citaten, Lenins ”socialism” inte identisk med Stalins eller Maos, eftersom socialismen enligt Lenin innebär klassernas och varuproduktionens utdöende. (Se vidare under avsnitt IV:1)

När vi ska utreda huruvida kapitalism råder i Sovjetunionen, måste vi ställa och besvara följande frågor:

1. Är varuproduktionen generell?

Är produktionsmedlen varor – och därmed ackumulationen en ackumulation av bytesvärden?
Är konsumtionsvarorna och arbetskraften varor?

2. Är konkurrensen drivkraften i ekonomin?

Finns det någon ekonomiskt tvingande nödvändighet för de ryska direktörerna att jag efter ökat mervärde? Tvingas de ständigt rationalisera för att inte slås ut? Vilka möjligheter har företagen att konkurrera med varandra?

3. Är värdelagen produktionens regulator?

Byts varorna fritt på marknaden och fluktuerar priserna utifrån utbud-efterfrågeförhållanden?
Är det marknaden som spontant styr kapital och resursströmmarna i ekonomin?

4. Är profiten målet för produktionen?

Strömmar kapitalet till branscher med hög profitkvot? Går olönsamma företag under? Finns stagnationstendenser vid sjunkande profitkvot? Är det strävan efter högre profit som vägleder företagets agerande?

5. Styrs ekonomin av kapitalismens rörelselagar?

Följer ekonomin konjunkturcykler? Framkallas överproduktionskriser regelbundet av ekonomins autonoma utveckling? Utvecklas profitkvoten, mervärdeskvoten, kapitalets organiska sammansättning och tendensen mot centralisation och koncentration på ett för kapitalismen ”normalt” sätt. Alstrar ekonomin spontant disproportionalitet mellan de olika avdelningarna i produktionen? Alstras överackumulation och överproduktion som tvingar sovjetekonomin att expandera övergränserna? Är ekonomin inlemmad i världsekonomins rörelser?

6. Existerar en härskande kapitalistisk klass?

Kontrolleras produktionsmedlen av individer, som kan ackumulera bytesvärde för egen räkning? Finns det några människor i maktställning, som kan sägas vara ”personifierat kapital”, dvs som genom sitt agerande personifierar och reproducerar kapitalets rörelse?

Vi ska nu i del II göra en utflykt i sovjetekonomin för att se hur den konkret är organiserad och hur den fungerar. Utifrån detta kan vi sedan i del III återvända till våra frågor och – hoppeligen – besvara dem.

II. Hur fungerar Sovjetekonomin

1. Något om bakgrunden till dagens sovjetekonomi

30-talets administrativa system

För att kunna förstå och värdera Sovjets ekonomi idag, måste man ha ett begrepp om dess historia, om och hur dagens ekonomi växt fram. Dagens hushållningssystem grundar sig på det som skapades under de första två 5-års-planerna på 30-talet. 30-tals-systemet sammanfattas av Alec Nove i följande punkter:¹

- 1) Statliga företag underställdes vederbörande folkkommissariat (ministerium). Endast mindre delar av ekonomin lydde under delrepublikernas eller provinsernas myndigheter.
- 2) Planerna hade kraft av bindande order. Direktiven täckte frågor som produktionens kvantitet och sortiment, inköp för produktionen (från vem och i vilka kvantiteter), leveransskyldigheter, priser, löner, anställd personal, kostnader och mycket annat. Den förhärskande planuppfyllelseindikatorn var bruttoproduktionsnormen.
- 3) Respektive folkkommissariat utformade planer för de olika branscherna. Den statliga plankommissionen, Gosplan, koordinerade och beslutade i sista hand.
- 4) Det främsta planeringsinstrumentet var systemet med ”materialbalanser”, som uppställdes i kvantitativa termer för planeringsperioden. Det var en sorts balansräkning i kvantitativa termer och angav hur stora kvantiteter av en viss produkt som skulle vara tillgängliga vid periodens slut, och hur stor förbrukning av halvfabrikat och råvaror som krävdes för det. En enda förändring i planerna kunde komma att innebära hundratals, kanske fler, förändringar i materialbalanserna.
- 5) Det avgörande kriteriet i allt var planen, som baserades på politiska prioriteringar. Prisernas roll reducerades till ett minimum, de var endast kontrollinstrument och överensstämde inte med kostnaderna. Fastställda ekonomiska investeringskriterier fanns inte.
- 6) Företagen uppmanades att hålla kostnaderna nere och öka vinsterna. Men vinst och kostnader hade ingen effekt på vad som producerades, eller på resursallokeringen. De användes bara som medel för att säkerställa fullt resursutnyttjande.
- 7) Verksamhetsplaner, detaljerade produktions- och leveransplaner, upprättades för varje år och också för kortare perioder.

Inte bara planeringssystemet grundlades på 30-talet. Då skapades också den inre struktur som i huvudsak dominerar företagen ännu i dag. På 20-talet styrdes företagen av en trojka, bestående av en teknisk direktör, en facklig representant och en partikommissarie. Detta system avskaffades 1929, då partiets CK (Centralkommitté) i en resolution fastställde principen om enmansledning. Direktören skulle nu ensam få hela ansvaret, och hela administrationen skulle koncentreras i hans händer. Direktörens order skulle vara ovillkorligt bindande för hela personalen, och han skulle ensam välja, befordra och avlägsna administrativ personal.²

Particellerna fick kontrollfunktioner och fackföreningarna skulle organisera ”produktivitetsaktiviteten och de arbetande massornas initiativ”.³ Diagram II.1 återger hierarkin inom företaget, såsom den skapades på 30-talet.⁴

¹ Alec Nove: ”Sovjets ekonomiska utveckling”, Sthlm 1971, sid 300 ff.

² Feiwei Kupferberg: ”Klassförhållandena i Sovjetunionen”, stencil från förlaget Barrikaden 1975, sid. 19.

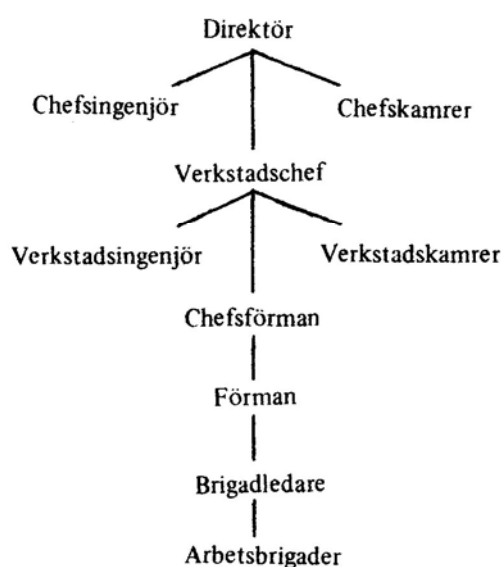
³ Nove: A.a sid 240.

⁴ Spulber: ”The Soviet Economy”, New York 1962, sid 55-56.

1929 fastslogs även ”CHOZRASTJOT”-principen, som innebar att företaget fick ekonomisk autonomi och blev juridisk person.⁵ Chozrastjot-företaget hade egen balansräkning och vinst- och förlusträkning, vars inkomstposter normalt förutsattes täcka utgifterna.⁶ Principen om och strävan efter självfinansiering och vinstbringande företag är alltså inte något nytt i den sovjetiska ekonomin, utan var tvärtom en hörnsten i planeringssystemet redan på Stalins tid.

Beslut om produktions-, sysselsättnings- och konsumtionsmål bestämdes som framgång i fysiska storheter, men kapitalvaror bokfördes i pengar, löner utbetalades i pengar och konsumtionsvaror såldes för pengar. Därför behövdes det en finansiell planering för att koordinera det finansiella kretsloppet med det fysiska. Gosplan samordnade penning- och varuflödet genom att sätta upp inkomst-utgiftbalanser för staten (budgeten), bankerna, företagen och hushållen.⁷

Diagram II:1
Företagets inre organisation efter reformen om enmansledning (1929)

Det administrativa systemets problem

Det gamla planeringssystemet blev emellertid med tiden alltmer otympligt och omodernt. Det administrativa systemet, med kvantitativa planmål och fixa priser, satta utan kostnadshänsyn, uppmuntrade till slöseri med resurser. Företagsledningen fick stora bonus om företaget uppnådde eller överträffade planmålen, uttryckt i bruttoproduktion. Detta fick till resultat att direktörerna fick ett direkt intresse att förvanska uppgifter. Vid planeringsdiskussionerna försökte de undervärdera företagets produktionskapacitet för att få ett så lättuppfyllt mål som möjligt. Genom att planmålen var uttryckta i huvudsak i fysisk bruttoproduktion och genom att råvaror och produktionsmedel ej var kostnadsprissatta, kom företagen ofta att använda så dyra inputs som möjligt, och att hamstra resurser, för att på så sätt lättare uppnå planmålen. Att man slösade med samhällets resurser, och producerade till onödigt höga kostnader avspeg-

⁵ Nove: A.a sid 240.

⁶ Andreas Adahl: ”Ekonomisk reglering i Sovjetunionen”, stencil från Uppsala Universitet 1973, sid 41.

⁷ Spulber: A.a sid 15 ff.

lades inte i bonussystemet. I produktionen kom kvantiteten att prioriteras på kvalitetsbekostnad.⁸

Man var tidigt medveten om dessa problem. Vid den nittonde partikongressen 1952 behandlade Malenkov relativt utförligt de ekonomiska problemen. Han fördömde den skadliga praxisen att fullgöra bruttoproduktionsnormen genom att producera artiklar av andrarangsbetydelse utöver planen på bekostnad av framställningen av viktigare artiklar. I en rad industrigrenar förekom ”brott mot statsdisciplinen beträffande produktionens kvalitet”. Möjligheterna att öka arbetsproduktiviteten ansåg Malenkov inte utnyttjades ”på långt när fullständigt”. Det förekom ”otillåtliga fall av vårdslöshet och vanskötsel i fråga om utrustningen”, vilket hämmade arbetsproduktivitets tillväxt. Vid många företag och byggen var arbetet otillfredsställande organiserat.⁹

Vidare sade Malenkov: ”I stället för att öka produktionen på basis av ett bättre utnyttjande av företagets inre resurser, kräver ministerierna ofta kapitalinvesteringar av staten för anläggning av nya företag. På många företag förekommer stora förluster till följd av misshushållning och slöseri med material, råvaror, bränsle, elkraft och andra materiella värden, varvid de fastställda förbrukningsnormerna ofta överträds, och användningen av fullvärdiga surrogat ligger efter... Man bryter i företag ofta svårt mot planeringen rörande produktionssjälvkostnaderna. Ledda av en trångsynt omtanke om sitt eget företags intressen och till förfång för statens intressen, bildar några hushållningsledare på ett konstlat sätt ”reserver” i planerna för produktionens självkostnader genom att höja förbrukningsnormerna för råvaror och material och genom att utan grund höja siffrorna för arbetsåtgången vid produkternas framställning”.¹⁰

Allvarliga problem existerade alltså, och medgavs officiellt.

De av Malenkov rekommenderade botemedlen inskränkte sig emellertid bara till allmänna förmaningar av typen ”Hushållningsledarna och partiorganisationerna måste se till att varje företag fullgör sin plan... samt upptäcka och fullständigt avlägsna orsakerna till att företagets normala arbete störes”,¹¹ och rekommendationer om ”genomförandet av den strängaste sparsamhetsregim”.¹²

I stället för att gå till grunden med orsakerna till svårigheterna, innebar Malenkovs förslag alltså enbart att man angrep symptomen på problemen med det gamla planeringssystemet.

Därför var det inte så konstigt att problemen kom att förvärras under 50-talet. I och med teknologins utveckling och den tredje teknologiska revolutionen, infrastrukturens uppbyggnad, nödvändigheten av att hänga med USA i det kalla krigets kapprustning, den uppbyggda ekonomins ökade komplexitet etc, etc, ställdes planeringen inför nya uppgifter. Det räckte inte längre att satsa på ett fåtal nyckelbranscher med kvantitativa planmål och prioriteringar. Tidigare hade man kunnat industrialisera genom att bygga fler likadana fabriker och ta arbetskraft från den relativt överbefolkade jordbrukssektorn. Men i och med de ovannämnda nya omständigheterna, samt det faktum att arbetskraftsoverskottet på landsbygden inte längre var så stort, krävdes istället i första hand ökad produktivitet och höjd kvalitet för att produktionen skulle kunna fortsätta att utvecklas. Det krävdes alltså en övergång från *extensiv* till *intensiv* tillväxt. För detta måste innovationstakten och

⁸ Nove: ”Det ekonomiska systemet i Sovjetunionen”, Sthlm 1969, sid. 167 ff. För konkreta exempel, se vidare Mandel: ”Marxist Economic Theory”, London 1972, sid. 585 ff.

⁹ Malenkov: ”SUKP:s CK:s verksamhetsberättelse vid 19:e partikongressen”, Moskva 1952, sid. 51-54.

¹⁰ Malenkov a.a sid 75.

¹¹ Malenkov a.a sid 52.

¹² Malenkov a.a sid 80.

rationaliteten ökas. Men det rådande planerings- och administrationssystemets rigiditet förhindrade detta.¹³

För att lösa problemen genomförde Chrusjtjov på 50-talet omfattande administrativa experiment. Bl a omorganiserade han folkhushållningens ledning från branschmässig till regional indelning. Men hans reformer var, enbart organisatoriska och ändrade inte systemet i grunden. Istället förvärrade de snarare problemen.¹⁴ Hans ekonomiska misslyckande blev en av huvudorsakerna till Chrusjtjovs fall 1964, vilket bl a visades av hans efterträdares återinförande av de gamla branschministerierna (se nedan). I början av 60-talet blev de ekonomiska problemen akuta, med klart sjunkande tillväxttakt.¹⁵ Det stod helt klart att den gamla administrativa planeringen var alldeles för stel och rigid för en modern ekonomisk komplicerade samband. Stalintidens planeringssystem var obsolet; det hade överlevt sig själv.

Den ekonomiska debatten

Det var mot denna bakgrund som den stora ekonomiska debatten 1961-65 fördes. Grundvalen för debatten var det nya partiprogram, som antogs vid den tjugoförsta partikongressen 1961. Vi citerar ur avsnittet om "Folkhushållningens ledning och planering":

"Ett ofrånkomligt villkor för ekonomins utveckling är att produktionens kvalitet systematiskt höjs... Inom den enhetliga folkhushållningsplanens ram kommer man även i fortsättningen att öka de lokala organens och företagens ekonomiska självständighet och rättigheter, varvid planer och förslag, som kommer nedifrån, med början i företagen, bör spela en allt större roll i planeringen... En stor roll spelar härvidlag sådana instrument för ekonomins utveckling som företagens driftsekonomiska självständighet, pengar, priser, produktionskostnader, vinst, handel, kredit och finanser... Det gäller att på alla sätt befästa den självständiga driftsekonomin, eftersträva den strängaste ekonomi och sparsamhet, minska förlusterna, skära ned produktionskostnaderna och öka produktionens räntabilitet... Priserna bör i allt högre grad återspegla den samhälleligt nödvändiga arbetsförbrukningen samt trygga en ersättning av produktions- och cirkulationskostnaderna och en vinst åt varje normalt arbetande företag".¹⁶

Debatten rörde frågor om hur dessa riktlinjer skulle förverkligas. Efterhand kom tre olika riktningar att framträda i diskussionen:¹⁷

1. *Den matematiska skolan*. Generellt lämnade "matematikerna" frågan om centralisering-decentralisering öppen. De viktigaste förslagen var tekniskt-matematiska planeringsreformer, som bl a innefattade prisreformer där knapphetsprincipen infördes för att öka effektiviteten. Med hjälp av datateknik och linjärprogrammering skulle en optimal lösning sökas för hela sovjetekonomin. I denna bemärkelse innebar "matematikernas" förslag ett stärkande av den centrala planeringen, samtidigt som de dock ville införa ekonomiska "hävstänger", dvs att vissa variabler t ex priserna, skulle användas för att automatiskt stimulera företagsledarna att agera i enlighet med planen, vilket innebar en viss decentralisering. De mest kända företrädarna för den matematiska skolan är ekonomerna Nemtjinov, Novozjilov och 1975 års nobelpristagare Kantarovitj.

2. Liberman var den främste företrädaren för den s k *lönsamhetsskolan*. Hans princip var "vad som är gynnsamt för samhället ska vara gynnsamt för varje företag". Förslaget syftade till ett

¹³ Se t ex Maurice Dobb: "Nyligen genomförda ekonomiska förändringar i de socialistiska länderna", en uppsats i boken "Socialkapitalismen", en antologi redigerad av Bo Gustafsson, Halmstad 1971; eller Mandel: "Marxist Economic Theory", kapitlet om sovjetekonomin.

¹⁴ Se t ex Mandel a.a. sid 582 ff.

¹⁵ Se Anders Hedlund: "De ekonomiska reformerna i Sovjetunionen", 3-betygsuppsats i nationalekonomi från Umeå Universitet 1972, sid 18.

¹⁶ "Program för Sovjetunionens Kommunistiska Parti", Stockholm 1961, sid 79 ff.

¹⁷ För en mer ingående redogörelse, se Dellenbrandt: "Reformists and Traditionalists", Uppsala 1972.

system i vilket direktörerna inte längre skulle medvetet undervärdera företagets produktionskapacitet. Detta skulle ske genom en ändring av bonussystemet. Ju större lönsamhet, desto större bonus, och ju högre planmålen sattes desto större bonus.

Om det kvantitativa målet inte nåddes skulle ändå bonus ges, i relation till lönsamheten. Vid produktion av mer än planerat skulle företaget få extra bonus, men mindre än vad man skulle fått om planen lagts vid den faktiskt uppnådda produktionen.

Lieberman föreslog också att vinsten skulle räknas i procent av det totala kapitalet, detta för att undvika överskottsefterfrågan på kapital. Vidare lades stor vikt vid innovationer och nya produkter. Bonusen skulle ökas om nya varor introducerades.

Ett nytt, mer flexibelt prissystem föreslogs. En viss decentralisering av beslutsfattandet borde ske, men partiet och centralbyråkratin skulle fortfarande leda, planera, och kontrollera ekonomin. De grundläggande frågorna skulle beslutas av Gosplan: priser, finanspolitik, budgetpolitik, större kapitalinvesteringar, produktionsvolymen och, på makronivå, förhållandet mellan sparande och konsumtion.

3. *Traditionalisterna* ville förändra ekonomin gradvis och försiktigt och inte genom en stor genomgripande reform. De var angelägna att behålla centralismen. De menade att vinstkriteriet var olämpligt då det implicerade risker för planeringssystemet. *Traditionalisterna* kom inte med något eget alternativ till det rådande systemet, istället försökte de framhäva de ljusa sidorna hos den administrativa planeringen.

Reformförslagen i september 1965

De ekonomiska svårigheterna gjorde det alltmer nödvändigt att ersätta det gamla administrativa systemet med ett nytt, och genomföra en ekonomisk reform. Under 1964 gjordes mindre experiment med ett modifierat lönsamhetssystem, som tydligen slog relativt väl ut,¹⁸ varför det slutgiltiga reformförslaget kom att innebära något av en kompromiss mellan *traditionalisterna* och lönsamhetsskolan. Reformförslaget presenterades för första gången vid ett möte med partiets CK 1965. Det var Kosygin som redogjorde för förslaget, vilket innehöll följande huvudpunkter:

1. De regionala folkhushållningsråden (*sovnarchozy*), som inrättats av Chrusjtjov 1957, upplöstes under motivering att de splittrade upp ledningen av branscherna, rubbade enhetligheten i den tekniska politiken, skingrade den kvalificerade personalen, förorsakade ett flerstegssystem i ledningen, och uppammade överdriven lokalpatriotism. Istället borde branschprincipen återupprättas. Industriministerierna skulle återuppstå och leda sina respektive branscher. En ny ministerrådskommitté, *Gossnab*, som skulle vara ansvarig för fördelningen och distributionen av halvfabrikat och råvaror samt produktionsmedel, bildades.¹⁹ Vad gäller organisationen av ekonomins ledning innebar alltså reformförslaget en centralisering.

2. Företagens självständighet skulle ökas, och antalet indikatorer, som förelagts företaget uppifrån, skulle minskas. Företagen skulle få behålla mer av sin vinst i syfte att bilda en egen fond för utveckling av produktionen med vars hjälp de själva skulle genomföra mindre investeringar. Principen om ”ekonomisk självständighet i relationen mellan företagen” skulle befästas.²⁰

3. Bruttoproduktionsindex skulle avskaffas som den viktigaste indikatorn. Istället skulle planen fastställa uppgifter rörande den försålda produktionens volym. Då skulle, menade

¹⁸ Hedlund a.a., sid 23.

¹⁹ Kosygin: ”Att förbättra industrins ledning och planeringen och stärka industriproduktionens ekonomiska stimuli”, Stockholm 1965, sid. 31-33.

²⁰ Kosygin a.a., sid 18-22.

Kosygin, större uppmärksamhet ägnas åt kvaliteten, och produktionen bli mer förbunden med konsumtionen. Men eftersom vissa produkter behövdes för att tillgodose samhälleliga behov, gick det inte helt att lita på indikatorn för försåld volym. Uppgifter för den viktigaste varunomenklaturen, dvs föreskrifter om vilka varor som skulle produceras, måste behållas. För att höja effektiviteten i produktionen ansåg Kosygin att en indikator på vinsten var bäst lämpad.²¹

4. Prissystemet skulle korrigeras enligt de rekommendationer från den tjugoförsta partikongressen, vilka vi citerat ovan. En speciell statlig priskommitté skulle ansvara för att ett nytt prissystem utarbetades.²²

5. Kapitalränta infördes för företagen. För att minska slöseriet med produktionstillgångarna föreslogs att företagen nu skulle få börja betala för utnyttjandet av dessa genom vinstöverföringar från företagen till statsbudgeten i proportion till värdet av de anläggningstillgångar och driftmedel som de anförtrots.²³

6. Bonussystemet skulle omvandlas, så att det premierade uppfyllande av de nya planmålen. Företagets framgångar vad gäller vinst- och räntabilitetsökningar, kvalitets- och produktförbättringar skulle tillåtas påverka lönerna. Nya fonder för materiell uppmuntran åt de anställda skulle bildas för detta ändamål. Även en ”fond för sociala och kulturella åtgärder samt bostadsbygge” skulle bildas för bl a underhåll av barninstitutioner, sommarkolonier, semesterhem och kuranstalter.²⁴

Reformens genomförande

Den takt med vilken reformen genomfördes framgår av följande tabell, som visar hur många företag som överförts till det nya systemet.²⁵

	1966	1967	1968	1969	1970
antal industriföretag	704	7.248	26.850	36.049	44.300
i % av					
totala antalet företag	1	15	54	72	90
totala produktionsvolymen	8	37	72	84	92
totala personalen	8	32	71	81	?
totala vinsten	16	50	81	91	95

Under det första kvartalet 1966 överfördes de första 43 företagen. Hela 1966 var ett experimentår. Företagen fick vissa problem, och vid åtminstone ett tillfälle fick produktionen inställas pga produkternas dåliga kvalitet. I augusti 1966 togs beslut om tillfälligt stopp i överföringen till det nya systemet, så att barnsjukdomarna skulle kunna kureras.²⁶ Sedan fortsatte reformens förverkligande, som framgår av tabellen, i snabb takt och 1970 hade praktiskt taget hela industrin överförts till det nya systemet.

I det följande ska vi nu undersöka den sovjetiska industrin, som den kom att se ut efter reformen 1965. Vi kommer att koncentrera oss på industrin, dels pga tids- och utrymmesskäl, dels därför att industrin är den viktigaste delen såväl kvantitativt som kvalitativt i det sovjetiska näringslivet. (När det gäller analysen av jordbruket hänvisar vi de intresserade till Arwidsson-Hedquists ”Det sovjetiska jordbrukets utveckling”, examensarbete från Tekniska

²¹ Kosygin a.a., sid 17.

²² Kosygin a.a., sid 29.

²³ Kosygin a.a., sid 22-23.

²⁴ Kosygin a.a., sid 25-26.

²⁵ Gertrude Schroeder: ”Soviet Economic Reform at an Impasse”, i ”Problems of Communism”, juli-augusti 1971, sid 38.

²⁶ Schroeder: ”Soviet Economic ‘Reforms’: a Study in Contradictions”, ”Soviet Studies”, juli 1968, sid 4-5

Högskolan, Stockholm 1975.) Vi ska se om industrins organisering och funktionssätt uppfyller de kriterier på kapitalism vi ovan drog fram, och därigenom undersöka sanningshalten i påståendet: ”Med de ekonomiska reformerna 1965 hade en avgörande förändring skett av den ryska ekonomin. Den hade definitivt förvandlats från socialistisk planhushållning till kapitalistisk marknadshushållning där produktionen sker för profit och världelagen är regulator för ekonomin”.²⁷ Vi börjar med lite formalia.

2. Den institutionella ramen

Ministerrådet

Sovjetunionens regering heter Ministerrådet (Sovjet Ministrov), och utses av Högsta Sovjets båda kamrar i gemensam omröstning. Unionens Ministerråd är ytterst ansvarig för planeringsverksamheten och har rätt att utfärda bindande förordningar, inhibera förordningar utfärdade av republikens ministerråd samt upphäva beslut och instruktioner utfärdade av alla unionsregeringen direkt eller indirekt underställda organ – ministerier, centrala ämbetsverk m m.²⁸

Direkt under MR lyder ministerier, ministerrådskommittéer, samt några andra centrala myndigheter (statsbanken, Gosbank, statistiska centralstyrelsen). Schematiskt kan ministerrådets organisation uttryckas som i diagram 2.2.²⁹

Ministerrådskommittéerna³⁰

Det förekommer ministerrådskommittéer (egentligen ordagrant ”Sovjetunionens ministerråds statliga kommittéer för...”) på två nivåer. De fyra ”förstarangskommittéerna”, vars ordförande tillika är vice regeringschefer, har ställningen som ett slags ”superministerier” med generell rätt att inom sitt område utfärda förordningar och order som är bindande för ministerier och ämbetsverk. Till ”andra rangens” ministerrådskommittéer hör en rad viktiga, centrala enheter.

Ministerrådskommittéerna har funktionella befogenheter, dvs reglerar med bindande verkan för branschministerierna en speciell aspekt (funktion) i dessas verksamhet. Samtidigt har ministerrådskommittén till uppgift att ”på tvären” samordna dessa funktioner genom hela förvaltningsapparaten och utveckla metod och styrningsfrågor av betydelse för de berörda instanserna.

De fyra ministerrådskommittéerna av första rangen har ansvaret för funktioner av särskild betydelse för näringslivets verksamhet.

Planeringen av tidsaspekten, faller under *Gosplan* som utarbetar femårsplaner och årsplaner men även fastställer och utvecklar planeringsmetoder m m. Gosplans organisation är av väldig omfattning, vilket inte är överraskande med tanke på dess arbetsuppgifter. Ur den interna organisationen kan nämnas följande kategorier: *branschavdelningar* som samarbetar med planeringsavdelningarna på motsvarande ministerier (varje branschavdelning har dock flera ministerier på sin lott), *avdelningar för sammanställning av vissa huvudaspekter på ekonomin* för planering av investeringar, materialfördelning, införande av teknik och vetenskap (ungefär motsvarande ministerrådskommittéer av första rangen), *avdelningar för varubalanser och fördelningsplanering*, där balanser för produktion och fördelning av olika varor görs upp (input-output tablåer och materialbalanser). Härtill kommer vissa organ med forsknings-

²⁷ Katarina Engberg: ”Sovjetunionen – ett socialistiskt land?”, i ”Klasskampen” nr 6/73, sid 58-59.

²⁸ Ådahl: ”Sovjetförvaltning”, kompendium från Uppsala Universitet 1970, sid 47-50.

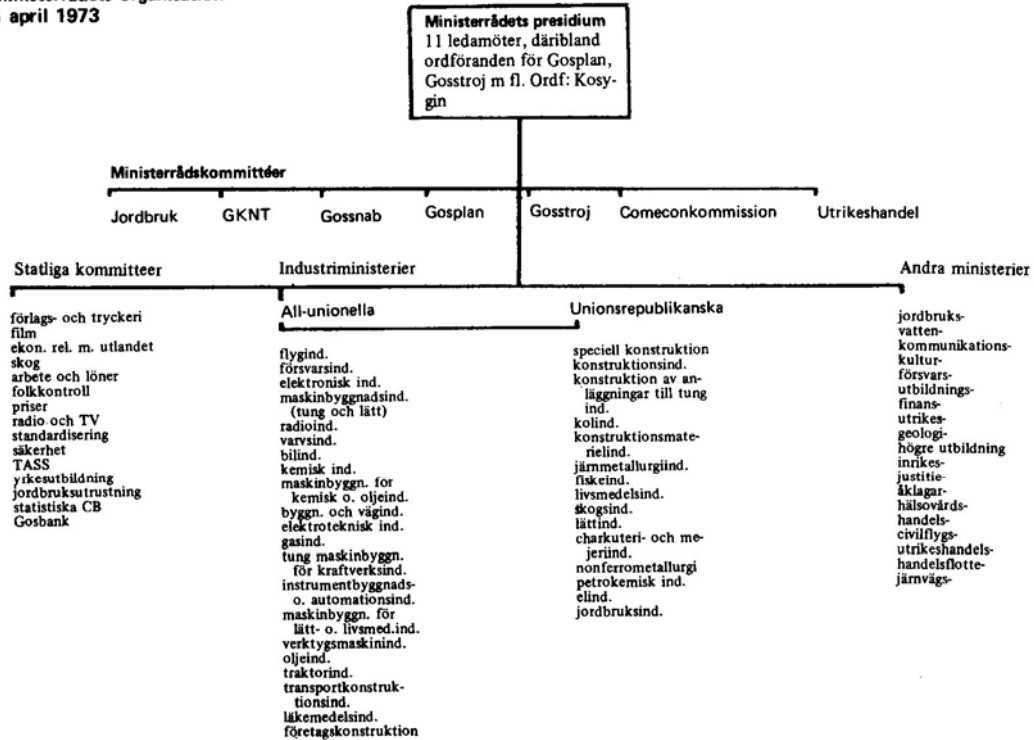
²⁹ Diagrammet är avritat från en ”utvkningsbilaga” i ”Soviet economic prospects for the seventies – a compendium of papers submitted to the joint economic committee, Congress of the U.S.A.”, Washington 1973.

³⁰ Alla uppgifter från Ådahl: a.a., sid 56-57.

uppgifter på planeringens område. Genom denna organisation kan Gosplan penetrera planeringsproblematiken på olika ”leder”.

Diagram 11:2

Ministerrådets organisation
1 april 1973

Gosstab svarar för varornas övergång mellan olika förädlingsstadiet genom att reglera den fysiska fördelningen av råvaror och halvfabrikat mellan produktionsenheterna i olika led. På motsvarande sätt har *Gosstroj* det yttersta ansvaret för anläggningsinvesteringarnas fysiska genomförande genom styrning av byggnadsföretag, byggmaterialproducenter etc. GKNT:s uppgift är slutligen att svara för den viktigaste dynamiska faktorn i framåtskridandet: innovationernas utnyttjande i produktionen, både sådana som framtagits av sovjetiska vetenskapsmän eller praktiker och sådana som härrör från utlandet. GKNT samverkar med den sovjetiska vetenskapsakademien och har ett avgörande inflytande över den vetenskapliga och tekniska utvecklingen i Sovjetunionen; kommittén samordnar också motsvarande institut inom branschministerierna.

Övriga ministerrådskommittéer (av andra rangen) har mera begränsade befogenheter – och sannolikt inte så stor prestige – gentemot branschministerierna och deras organ. De får ej annat än i begränsad omfattning ge order åt branschorganen och kan i princip endast göra anspråk på samarbete från deras sida för fullgörandet av sina specialuppgifter. Minister-råds-kommittén för *arbets- och lönefrågor* avgör centrala frågor för arbetskraftutnyttjandet och produktionen (fastställer bl a lönerna) medan priskommittén (som till 1970 lydde under Gosplan) fastställer flertalet priser. Ministerrådskommittén för *utrikes ekonomiska förbindelser* ägnar sig i praktiken åt två specialuppgifter: samordningen och leveranserna inom ramen för Comeconsamarbetet samt Comeconländernas ekonomiska och tekniska bistånd till u-länderna. Kommittén har bl a ansvaret för leveranserna av kompletta anläggningar och nyckelfärdiga industrier. Den fungerar själv som huvudentreprenör och svarar för upphandling m m. *Bergsinspektionen* svarar för säkerheten i gruvorna, *organisationen ”jordbruksmaskinen* försörjer jordbruken med teknisk utrustning och *Statistiska Centralstyrelsen* har hand om den

viktiga uppgiften att samla de data om produktionsresultat m m, som ligger till grund för utarbetandet av kommande planer.

Produktionsministerierna

De branschministerier, som återupprättades med 1965 års reforms centralisering av den ekonomiska ledningen, fick till uppgift att ”sköta planeringen, leda produktionen och bestämma de frågor om den tekniska politiken, den materiella och tekniska försörjningen, finansieringen, arbetskraften och lönerna”.³¹ Ungefär hälften av ministrarna i MR är chefer för de olika branschministerierna, vilka har det högsta ansvaret för den materiella produktionen av varor och tjänster inom sin sektor av ekonomin och förvaltningen. Vidmakthållandet och utvecklandet av denna verksamhet sker inom ramen för de prestationer som ålagts respektive bransch i planen och med utnyttjande av de penningresurser ministeriet ifråga tilldelats över statsbudgeten och de materiella tillgångar som ställts till förfogande av Gossnab, Gosstroj m fl. Sin orderrätt gentemot underordnade organ utövar ministeriet genom utfärdande av order och instruktioner.³²

I unionens MR finns två sorters branschministerier. För ledning av verkstadsindustrins branscher, som hade ett särskilt behov av enhetlig teknisk ledning, bildades *unionsministerier*. De unionella ministerierna leder *direkt* underordnade produktionsenheters arbete, utan att några förvaltningsmyndigheter underställda sovjeter på lägre nivå är inkopplade. Följande nio branscher fick sådana ministerier genom reformen 1965:

1. tung-, kraft- och transportmaskinindustrin
2. byggnads-, väg- och kommunalhållningsmaskinindustrin
3. traktor- och lantbruksmaskinindustrin
4. bilindustrin
5. elektrotekniska industrin
6. instrument-, automationsmedels- och styrningsmedelsindustrin
7. maskinbyggnad för kemi- och oljeindustrin
8. verktygsmaskin- och verktygsindustrin
9. maskinbyggnad för lätt- och livsmedelsindustrin och produktion av hushållsmaskiner

Den andra kategorien, *unionsrepublikministerier* har, förutom den centrala instansen i Moskva, motsvarande avläggare i de sovjetrepublikerna, där branschen är betydelsefull. Det unionsrepublikanska ministeriet är alltså underställt både unionens och den egna republikens MR, och företagen i dessa branscher har alltså överordnade ministerier såväl på unions- som republiknivå. Detta gäller följande branscher, enligt Kosygins reformförslag 1965:

1. järn- och stålindustrin
2. nonferrometallindustrin
3. kolindustrin
4. kemiska industrin
5. oljeutvinningsindustrin
6. oljeraffinerings- och petrokemiska industrin
7. skogs- massa och pappers- samt träindustrin
8. byggnadsämnesindustrin
9. lättindustrin
10. livsmedelsindustrin
11. slakteri- och mejeriindustrin

³¹ Kosygin a.a., sid 33.

³² Ådahl a.a., sid 50.

Sedan 1965 har emellertid vissa förändringar skett vad gäller uppdelningen av branscher på unionella och unionsrepublikanska ministerier, se diagram 2:2. I huvudsak består dock indelningen från 1965.

Den lokala industrin, branscher med ringa inflytande utanför republikens gränser, slutligen, är underställda ministeriet i respektive sovjetrepublik (vilket i sin tur är underställt unionens MR).³³

Genom den långtgående uppdelningen av produktionssektorn på ministerier kan man på sätt och vis säga, att varje ministeriell enhet kommer att ha karaktären av ett slags "jättekoncern". Strukturen inom de branschministerier, som skapades under reformen 1965, framgår av diagram 2:3.³⁴

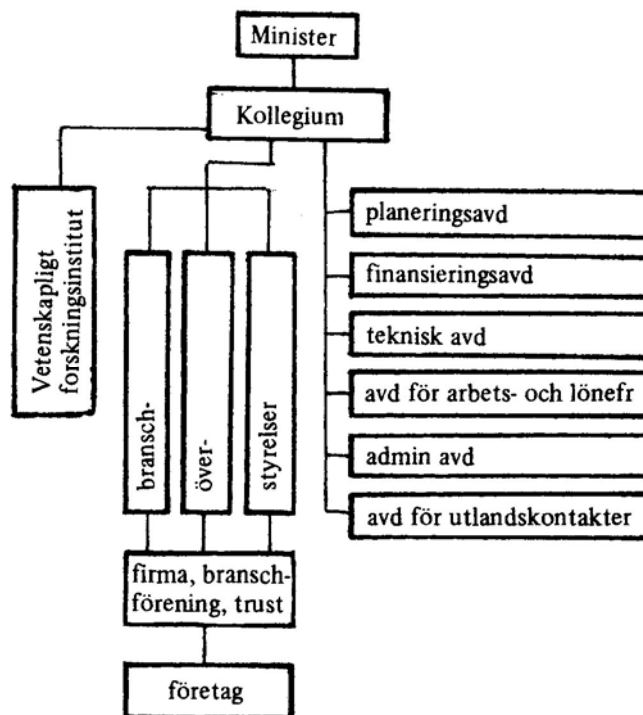

Diagram II:3: Sovjetiskt produktionsministerium efter 1965

Detta arrangemang har givetvis också underlättat resultatkontrollen av branscherna som helhet betraktade. Varje ministerium har, liksom övriga förvaltningsenheter och företag, en utgiftsstat (sjtat), på grundval av vilken tilldelningen av lönedel och resurser för täckande av administrativa kostnader sker. Medeltilldelningen sker sedan genom Gosbank. Medan ministerierna och andra rent förvaltande enheter tidigare betecknats som budgetinstitutioner, synes man på sista tiden börjat dra konsekvenserna av deras ställning och införa ett slags programbudgetering för näringslivsbranschen som helhet, med ministeriet som ram. Detta innebär, att ministeriet med all underställd verksamhet, "blivit överförd till chozrastjotbasis".³⁵

Styrmedel

Som synes ledde reformerna 1965 på det institutionella planet till en centralisering av de viktigaste centrala planauktoriteterna. Den institutionella ram, som skapades 1965 för ledning

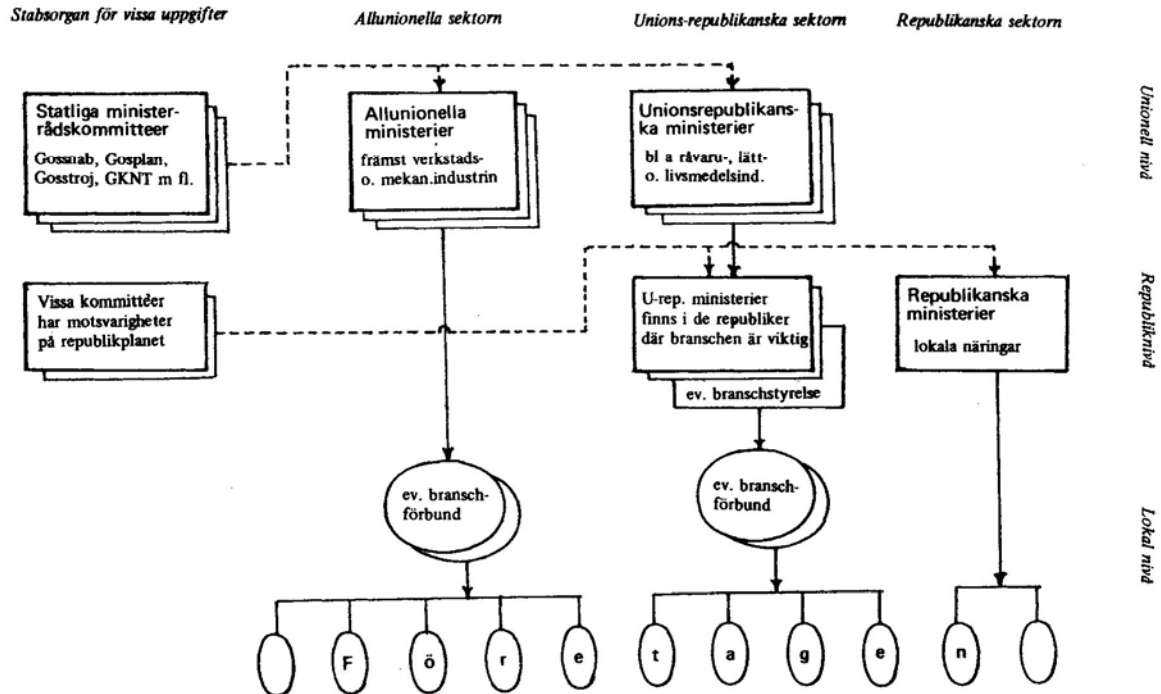
³³ Kosygin a.a., sid 33-34.

³⁴ Ådahl a.a., sid 54.

³⁵ Ådahl a.a., sid 55.

av ekonomin, kan sammanfattas som i diagram 2:4.³⁶ I detta har, som synes, relationer mellan ministerier och företag uttryckts med pilar, riktade från ministerierna till företagen

Diagram II:4
Ledningen av sovjet-
ekonomin efter 1965

Syftet med detta är att visa att det är ministerierna och därmed Gosplan, Gossnab m fl centrala myndigheter, som styr företagen. Vi vill hävda att den centrala myndigheten, trots allt tal om decentralisering, fortfarande har den absoluta makten och att företagsledarnas inflytande är mycket begränsat, ja i praktiken faktiskt så gott som obefintligt i frågor som rör förhållanden vilka ej är direkt interna för företaget. Detta påstående grundar vi på att ministerrådet, ministerrådskommittéerna och ministerierna fortfarande förfogar över styrmedel av sådan art att de i detalj kan bestämma och kontrollera direktörernas verksamhet. De viktigaste av dessa styrmedel är:

1. De planindikatorer som fastslås centralt och är bindande för företagen (se avsnitt 2.3).
2. Makten över prisbildningen ligger hos den centrala statliga priskommittén (se 2.5).
3. Statsbanken, Gosbank, kontrollerar företagets alla finansiella transaktioner och har befogenhet att ingripa – t ex genom att spärra utbetalningar från företagets konto och göra upp en prioritetsordning mellan olika borgenärer – då den anser att gällande regler och intentioner ej följs.³⁷
4. Staten äger allt kapital och alla produktionsmedel.³⁸ Företagsledningen har enbart rätt att disponera dem, och detta endast inom planens ramar.
5. Regler för bonus och andra materiella incitament, genom vilka man kan dirigera och stimulera direktörernas agerande i önskad riktning, bestäms och utformas centralt (se avsnitt 2.6).

³⁶ Ådahl a.a., sid 21.

³⁷ Ådahl: "Sovjetunionens ekonomiska reglering", Uppsala Universitet 1973, sid 44.

³⁸ Ådahl a.a., sid 96.

6. Varje företags stadga ("bolagsordning"), organisationsplan och stat (omfattar bl a de anställdas antal och lönegrad) måste godkännas och fastställas av det högre organ – vanligen branschministerium – varunder företaget lyder. Inom de viktigaste branscherna finns centralt upprättade mallar för dessa regelsystem.³⁹

7. Det är ministerierna som tillsätter och avsätter direktörerna, liksom det är ministerrådet som utnämner ministrar.⁴⁰

8. Det är ministerrådskommittén Gossnab, som planerar och bestämmer allokeringen och distributionen av produktionsmedel och råvaror (se 2.4).

I det följande ämnar vi gå in på de viktigaste av dessa styrmedel, undersöka deras formella utformning och hur de i praktiken används. Men vi kan redan nu säga att vi har tillräckligt med kunskaper om sovjetekonomin för att på det institutionella planet tillbakavisa SKP:s påstående att "det fanns tendenser till att företagsdirektörerna behandlade de statliga företagen som om de vore deras privata redan under Stalins tid. I och med de ekonomiska reformerna fick de sanktion till detta".⁴¹ Detta kan tolkas på två sätt, men SKP har fel vilket av dem vi än väljer. För *det första* hade faktiskt direktörerna redan under Stalins tid i och med enrådighetsprincipen – som ju genomfördes just under Stalin – legal sanktion att gentemot arbetarna och övriga anställda behandla företaget som om det vore deras privata. En sådan sanktion kan alltså omöjligt vara något de "fick" 1965. För *det andra* har direktörerna, ända sedan 5-årsplaneringen började, *aldrig* haft några som helst legala sanktioner av dylikt slag *gentemot den centrala byråkratin*, alltså inte heller efter 1965 – vilket torde framgå med all önskvärd tydlighet av redogörelsen ovan. Nej, vi kan konstatera att det på det institutionella planet, vad gäller ekonomins organisation och ledning, inte finns några som helst tecken på att direktörerna skulle ha tagit över makten i och med reformerna. Den centrala byråkratin har fortfarande alla juridiska och institutionella möjligheter och befogenheter att styra direktörerna efter sin vilja.

Men institutionalia är en sak. Huvudfrågan är ju hur ekonomin *de facto* fungerar, om centralbyråkratin verkligen använder sig av sina maktbefogenheter. I syfte att svara på den frågan ska vi nu gå in på några av de ovannämnda styrmedlen – planen och planindikatorerna, allokeringen av produktionsmedel, prissättningen och bonussystemet – och undersöka hur de tillämpas.

3. Planen och planindikatorerna

Planens utformning och omfattning⁴²

Planeringen är det övergripande samhällsekonomiska regleringsinstrumentet, som i sig innefattar såväl produktionsmålen för varor och tjänster under olika tidsperioder som de handlingsmönster på lägre nivå med vilka dessa produktionsmål skall uppnås. Folkhushållningsplanen är den grundfaktor med vilken alla andra planer skall samstämmas, till vilken löpande dispositioner och åtgärder måste anpassas. Plannormerna har företrädesrätt framför andra rättsnormer, t ex civilrättsliga avtal. Folkhushållningsplanen består av fem delar: industriplanen, jordbruksplanen, tran sport- och sambandsplanen, investeringsplanen samt planen för arbete och arbetskraft. Förutom planering av den rent ekonomiska sfären i samhället, förekommer också planering av andra sektorer som idrott, sjukvård, kultur osv.

Den sovjetiska planeringen omfattar inte bara olika sektorer av samhällslivet. För att den skall kunna fungera måste det finnas planer på alla verksamhetsnivåer, från den samman-

³⁹ Ådahl a.a., sid 42.

⁴⁰ Ådahl: "Sovjetförvaltning", Uppsala 1970, sid 44.

⁴¹ Lundgren-Ek: "Sovjet idag", Oktoberförlaget 1974, sid 48.

⁴² Alla uppgifter hämtade från Ådahl: "Sovjets ekonomiska reglering", sid 81-88.

fattande planen för hela unionen ned till det enskilda arbetslaget eller funktionären. Dessa planer måste vara *konsistenta*, dvs de måste passa ihop med varandra i sidled och deras summa måste överensstämma med planen för närmast överordnad nivå.

Planeringen åsyftar att ålägga adressaterna vissa prestationer över tiden. Olika aktiviteter har olika lång produktionstid från beslut till resultat. Till de verksamheter som har den längsta produktionstiden och samtidigt är av utslagsgivande betydelse för samhället hör utbildnings- och forskningsverksamhet, där man kan räkna med 10- till 20-åriga omloppstider eller ännu längre. För att uppnå den erforderliga samordningen ställs planerarna inför den svåra, ja nästan olösliga uppgiften, att samordna utbildning och forskning med verksamheter, vars förutsättningar är svåra att förutse på längre sikt – t ex utvinningen av mineral för export, vars lönsamhet är beroende av prisfluktuationerna på världsmarknaden.

Generellt gäller, att ju högre planeringsnivå (aggregationsnivå), desto längre planperiod. Den sovjetiska ekonomins allt högre utvecklingsnivå, den i framtiden ökande resursknappheten och den moderna teknologins krav har på senare år bidragit till att öka behovet av långsiktiga utvecklingsperspektiv fram till 1980 och 1990 och sovjetiska planerare sysselsätter sig i allt högre grad med dessa frågor. Långsiktiga ekonomiska mål har eljest hittills främst presenterats i anslutning till revisioner av partiprogrammet (t ex vid 22:a partikongressen 1962) och då fått formen av konkreta levnadsstandardsmål beträffande bostäder, livsmedelsförsörjning etc.

Det viktigaste planinstrumentet är emellertid de *femåriga folkhushållningsplanerna*, vars summerade siffror offentliggöres fördelade på republiker respektive på ministerier. Planen 1971-75 är den nionde femårsplanen. Serien har emellertid ej varit obruten sedan den första femårsplanen 1928/29-1932/33. Den tredje femårsplanen (1938-42) måste avbrytas pga omställningen till krigsekonomi 1941 och planeringsverksamheten återupptogs först genom fjärde planen 1946-50. Sannolikt för att undvika det dåliga intrycket av en otillräcklig planuppfyllelse, beräknad på den ursprungliga femårsperioden, förlängdes planen från 1959 till att omfatta även åren 1964 och 1965, dvs förvandlades till en sjuårsplan.

Möjligheterna att lägga fast mera konkreta utvecklingsmål för en hel femårsperiod var större i en ekonomi på lägre utvecklingsnivå och under tidigare decennier med ett lägre tempo i den teknologiska föränderligheten. Också andra oförutsedda händelser – t ex missväxt med dess följdverkningar inom olika sektorer av ekonomin – kan medföra att alltför detaljerade etapp- och slutmål snabbt blir obsoleta. Man eftersträvar därför numera tämligen approximativa slutvärden och undviker årsvisa fixeringar utöver de ettårsplaner som årligen publiceras för att styra den löpande utvecklingen.

Dessa *årsplaner* har fått en ökad betydelse framför allt på företagsnivån, samtidigt som företagen i den långsiktiga utvecklingens intresse förutsättes utarbeta egna femårsplaner. För verksamheten inom företaget, t ex vid olika produktionsenheter, avdelningar etc utarbetas planer på kortare sikt ända ner till de veckovisa eller dagliga produktionsnormer som föreläggs ett arbetslag eller ett skift.

Framtagningen av en praktiskt användbar folkhushållningsplan är mycket tids- och arbetskrävande, något som nödvändiggör att arbetet påbörjas i god tid. Man arbetar med sk rullande planering, dvs såväl femårs- som ettårsplanerna utarbetas i samma takt som de färdiga planerna fastställts. När femårsplanen 1971-75 var klar började man således omedelbart arbeta på planen för 1976-80 och detta arbete, med en successiv precisering och detalj-utformning av plannormerna måste sedan fortskrida i en sådan takt att man är färdig till 1976. På samma sätt arbetar man med påföljande års ettårsplan under kalenderåret innan. Nackdelarna med ett sådant system är att utgångspunkterna utgöres av resultatsiffror som kommer

att ligga långt tillbaka då den färdiga planen skall användas och som därefter måste justeras under planeringsperiodens gång.

Trots detta blir planerna ofta inte färdiga i tid; beträffande årsplanerna kan det dröja flera månader in på det nya året innan de nya planmålen föreligger och under denna tid kör företagen ”som vanligt”. Sådana arrangemang är givetvis ägnade att minska respekten för planeringen.

I ännu högre grad gäller detta emellertid ändringar som vidtas under planperiodens gång. Redan olikheten i de siffror som vid olika tillfällen presenteras som planmål respektive planuppfyllelse (utan att avvikelserna eller deras orsak markeras) ger en föreställning om hur ofta och stundom oöverlagt justeringar införs i det enskilda företags plan. I åtskilliga fall torde planen i efterhand helt enkelt anpassas till planresultatet. Orsakerna till att företag misslyckas med att uppfylla den ursprungliga planen kan vara många, och i regel ligger åtminstone någon del av skulden på utomstående omständigheter. Misslyckas företaget med att uppfylla sin plan faller bonus och andra former av materiell intressestimulans bort, något som kan upplevas stötande i de fall då företaget från början fått en orimlig plan (ofta med avseende på proportionen mellan utrustning och insatsvaror – förväntad produktion) eller drabbats av problem utanför företags kontroll. I den mån företaget kan vinna överordnade myndigheters gehör för dessa synpunkter kan sedan planen både en och flera gånger justeras, för enkelhetens skull gärna vid årets slut, då planresultatet redan föreligger.

Själva *planeringsproceduren* utgår från allmänna direktiv om önskvärda mål, formulerade som politiska preferenser, från den högsta partiledningen (politbyrå), vilka sedan av Gosplan omsätts i förväntade produktionskvantiteter i olika förädlingsled, med därav följande krav på insatsvaror, arbetskraft etc. Efter avstämning med ministerierna och de anpassningar och justeringar som bearbetningen kan ge anledning till, presenteras nyckelsiffrorna för utvecklingen inför Centralkommittén och antas av denna under beteckningen *kontrollsiffror* (kontrol ‘nye tsifry) som utgångspunkt för det fortsatta planeringsarbetet. De branschmässiga, regionala etc, planmålen bryts sedan ned inom ministerierna på företagsenheter och det åligger sedan företagen att utarbeta egna planer, vilka fastställs ‘av närmast överordnade instans (ministerium/ministerråd i sovjetrepublik). Ministerierna utarbetar egna planer.

Summan av de olika delplanerna sammanställs sedan till unionens folkhushållningsplan, vilken i stort förutsätts motsvara kontrollsiffrorna. Planen antas som lag av unionens Högsta Sovjet, och detsamma sker med delplanerna inom respektive sovjetrepublik. På detta sätt får plannormerna rättslig kraft och därmed sammanhängande regler om uppfyllelse, rapportering och sanktioner i händelse av avvikelse sätts i funktion.

Planindikatorer efter 1965

Före 1965 fastslogs 38-40 indikatorer centralt.⁴³ Att så många index spikades uppifrån medförde givetvis att företagen knappast kunde fatta ett enda beslut själva, långt mindre ta några egna initiativ. För varje åtgärd måste beslut fattas högst upp i hierarkin och information om det fattade beslutet måste kommuniceras onödigt långa sträckor i båda riktningarna. Följden blev, förutom de missförhållanden vi redan sett prov på, ett oerhört trögrörigt och tidskrävande planeringssystem. För att öka självständigheten hos företagen föreslogs i reformen att antalet indikatorer, som förelagts företaget uppifrån, skulle minskas.

Dessutom ändrades prioriteringen av indexen. Kosygin kritiserade i sin presentation av reformförslaget den tidigare dominerande bruttoproduktionsindikator: ”Praktiken visar att det index, som anger bruttoproduktionens volym inte gör företagen inriktade på att producera

⁴³ Schroeder: ”Recent developments in Soviet planning and incentives” i ”Soviet economic prospects for the seventies – a...”, sid 37.

varor som folkhushållet och befolkningen verkligen behöver, utan i många fall hämmar en förbättring av varornas sortering och kvalitet. Inte sällan tillverkar företag varor av låg kvalitet, vilka konsumenten inte behöver och vilka därför förblir osålda.”⁴⁴

I stället föreslog Kosygin att företagens planer skulle fastställa uppgifter rörande den försålda produktionen. Då skulle företagen tvingas ägna större uppmärksamhet åt kvaliteten, och produktionen skulle därigenom kunna bli mer förbunden med konsumtionen. För att säkerställa att de ur samhällets synvinkel viktigaste produkterna tillverkades skulle emellertid fortfarande planen bestämma den viktigaste varunomenklaturen. För att höja effektiviteten i produktionen ansåg Kosygin att den ”syntetiska”, dsv.s. sammanfattande, indikatorn vinst var den bäst lämpade. Med vinsten som indikator kan man bättre bedöma företagets allmänna prestation och inte endast delar av den. Att sänka produktionskostnaderna var också en viktig uppgift. Därför skulle produktionskostnadsindikatorn ägnas stor uppmärksamhet i företagets planer. I planeringen av arbetet skulle de tidigare fyra arbetsindikatorerna – produktivitet, antal anställda, genomsnittslön, lönefond – som tidigare förelagts företagen, reduceras till enbart en; lönefonden.

Sammanfattningsvis skulle följande planindikatorer bestämmas uppifrån:⁴⁵

- 1) den försålda produktionens volym
- 2) den viktigaste produktionsnomenklaturen
- 3) lönefonden
- 4) vinstsumman och räntabiliteten
- 5) betalningar till statsbudgeten och anslag ur statsbudgeten. Dessutom skulle följande fastställas:
 1. de centraliserade kapitalinvesteringarnas volym och ibruktagande av produktionskapaciteter och anläggningstillgångar.
 2. huvuduppgifterna i fråga om införande av nya tekniska hjälpmedel
 3. index på den materiella och tekniska försörjningen.

På grundval av de centralt fastställda normerna för dessa indikatorer skall företaget självt utarbeta en detaljerad teknik-, produktions- och finansieringsplan, vilken skall fastställas av dess överordnade.

Fastställda planer har karaktär av lag och är juridiskt bindande för företagen.⁴⁶

Kan vi då utifrån detta instämma i SKP:s påstående att ”byråkratin på företagen (i och med reformen 1965) fick i allt större utsträckning för- ‘foga över företagen, produktionsmedlen och de färdiga produkterna... den faktiska kontrollen och nyttjanderätten till företagen hamnade hos företagsledarna’.⁴⁷ Uppenbarligen inte. Den amerikanska sovjetexperten Gertrude Schroeders bedömning från 1968 är betydligt mer överensstämmande med verkligheten: ”Som de sovjetiska myndigheterna själva envist vidhåller, minskar reformen de facto inte den centrala planeringens roll i någon större utsträckning. De indikatorer som fortfarande planeras centralt är de viktiga; det är bara en mängd detaljer av mindre intresse som blivit delegerade till periferin”.⁴⁸ Fortfarande styr planen; att man förändrar prioriteringsordningen av indexen har inte någon avgörande betydelse. Fortfarande är ju de olika indikatorerna delar av planen, varför det fortfarande är planen som dominerar, även om det sker med en viss annorlunda inriktning. Enligt reformen ska de ”ekonomiska” metoderna –

⁴⁴ Kosygin a.a., sid 16.

⁴⁵ Kosygin a.a., sid 18.

⁴⁶ Ådahl a.a., sid 44.

⁴⁷ Lundgren-Ek a.a., sid 34.

⁴⁸ Schroeder: ”Soviet Economic ‘Reforms’: a study in contradictions”, sid 17.

vinstens, prisernas och bonusens hävstångsfunktioner – användas endast inom de ramar som sätts av den fortsatta centralplaneringen av de viktiga ekonomiska aggregaten och av ministeriernas fortsatta centraliserade administrerande av sina respektive branscher. De nya framgångsindikatorerna är lika mycket en del av planen som de tidigare.⁴⁹ Med tanke på detta måste man helt hålla med den bedömaren, enligt vilken ”reformerna från oktober 65 inte innebär så mycket decentralisering av planeringen”.⁵⁰

Värt att notera är också att reformen inte alls är det förslag som lades fram av Liberman och andra liberala ekonomer, utan en betydligt mer centralstyrd variant. På varje steg i utexperimenterandet och utformandet av det nya systemet centraliserades det ytterligare. De två första experimentföretag, som arbetade enligt det nya systemet 1964 hade tämligen omfattande självständighet och stora befogenheter; de fick bl a skriva kontrakt direkt med detaljhandelsföretag och slapp således gå genom handelsorganisationerna i partihandelsledet. De kunde också själva sätta högre priser på produkter av högre kvalitet. När experimentföretagens antal 1965 utökades till 500 ströps emellertid en del av dessa friheter. Så t.ex. krävdes nu högre myndigheters godkännande innan prisändringar fick göras; enheterna skrev kontrakt med varandra via gross- och detaljhandelsorganisationer, och fick inte förhandla med enheter utanför deras egen oblast eller republik. Reformerna i oktober 1965 fortsatte denna centraliserande trend. Direkt kontraktskrivande fick ännu mindre betydelse, företagsledarnas rätt att sätta priser beskars ytterligare, deras befogenheter att bestämma lönefonden togs helt bort, och hela systemet av indikatorer och incitament gjordes mer komplext.⁵¹ Många bedömaren har pekat på att centralplanerarnas uppfattningar om planeringen är vitt skilda från t ex Libermans och många företagsledares. Enligt Schroeder, som är en av dem, måste reformförslaget i dess slutliga utformning komma att göra de ekonomer djupt besvikna, vilkas idéer till stora delar gav det dess ursprungliga inriktning. Och hon säger: ”Några västerlänningar har redan (1968) lagt fram hypotesen att byråkratin på sikt kommer att sabotera reformen. De kan ju försöka men det finns inte så mycket att sabotera i den reform som nu genomförs. Den är en blek och sjuklig skapelse som är ovärdig att stå i sällskap med sina robusta föregångare – NEP och femårsplanerna – som en av de tre stora reformerna i Sovjets historia”.⁵²

”Krypande recentralisering”

Men ändå har utvecklingen efter reformens genomförande gått i riktning mot ökad centralisering; mot att även de små, marginella befogenheter, som företagen fick 1965, suggs upp, assimileras och tas omhand av den centrala byråkratin. Det finns flera skäl för detta.

Dels är byråkratin givetvis inte villig att genomföra reformer som i praktiken kan komma att minska dess makt. Delar av byråkratin har konstant obstruerat genomförandet av reformerna, vilket har varit en av huvudorsakerna till att reformens förverkligande fördröjts.⁵³ Många ministerier har ständigt motarbetat ökat företagsinflytande och behåller en strikt kontroll över produktionens alla detaljer. En del ministerier har insisterat på att fastställa obligatoriska mål för sina företag utöver de som ingår i planen. De fortsätter att ålägga företagen fler uppgifter än vad de enligt reformförslaget ska.⁵⁴ Det är uppenbart att byråkratin hela tiden varit motståndare till några som helst djupgående förändringar.

⁴⁹ Se vidare i Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 40.

⁵⁰ K. W. Ryavec: ”Soviet Industrial Managers, their superiors and the economic reform: A study of an attempt at planned behavioural change”, ”Soviet Studies”, oktober 1969.

⁵¹ Schroeder: ”Soviet economic reforms: at study....”, sid 6.

⁵² Schroeder a.a., sid 21. Se också Ryavec a.a., sid 215-16.

⁵³ Se t ex Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 38.

⁵⁴ En del exempel på detta finns i Schroeder: ”Soviet economic reforms; a study....”, sid 10.

Dels kom utvecklingen under det första skedet av reformens genomförande att spela de centraliseringssträvande krafterna i händerna; under de svårigheter som uppstod vid reformens införande utnyttjade delar av byråkratin dessa för att resa krav på en recentralisering. Och svårigheter uppstod i mängd genom att nya regler ålades de företag, som arbetade under reformen, medan samtidigt en rad gamla regler, som var inkonsistenta med eller t.o.m. rakt motsatta dessa nya regler, fortfarande upprätthölls. Så t.ex var fortfarande bruttoproduktionsvolymen basen för beräkningar av lönefunds och arbetsproduktivitetsindex, trots att den ersatts av försäljningen och räntabiliteten som främsta framgångsindikator. Räntabilitetsindex är en uppfordran till nedskärning av arbetskostnaderna, men företagen får inte avskeda arbetare hur som helst, utan de har fortfarande skyldighet att hålla sina arbetare med jobb. Men om företagsledningen ändå lyckas minska arbetskostnaderna för att därmed öka räntabiliteten, så minskas den bas, på vilken bonusfonderna beräknas. Likaså är räntabilitetsindikatorn en uppmaning till nedskärning av kapitalkostnaderna, men en minskning av kapital innebär ändå en minskning av basen för företagets investeringsfond. Till råga på detta kalkyleras vinsten och räntabiliteten enligt olika metoder.⁵⁵

Dessa motsättningar – och det finns många, många fler inbyggda i reformerna – tyder på en oklarhet och en ambivalens hos planerarna när det gäller förhållandet mellan centralmyndigheterna och företagen i reformförslaget. Ett uttalat exempel på detta är finansministern Garbuzovs sätt att behandla frågan när han i en och samma artikel från 1965 lyckas tala å ena sidan om nödvändigheten av att företagsledningarna ska få större flexibilitet och operationell effektivitet, men samtidigt å den andra betonar att den centrala kontrollen inte på något sätt får slappna av.⁵⁶ En sådan ambivalens och oklarhet rörande direktörernas intressen kontra centralplanernas, och vad gäller ekonomiska hävstänger kontra centraliserad planering är en av huvudorsakerna till reformens oerhörda komplexitet, och den förvirring den åstadkommit⁵⁷, speciellt vad gäller pris- och bonussystemet (se nedan).

Komplexiteten och motsättningarna har till stora delar gjort reformen ineffektiv och givetvis därigenom ökat kraven på ytterligare centralisering och samordning. Byråkratin har, som vi ska se, utnyttjat tillfället till att utöka administrerandet i detalj av de ekonomiska hävstängerna, vilkas hela finess emellertid var att de skulle fungera automatiskt för att befordra effektivitet och säkerställa att planernas intentioner spontant realiserades på företagsnivå.

Motsättningarna och komplexiteten i reformen gjorde att det, när företagen utnyttjade sina nya befogenheter, uppstod effekter som centralplanerarna inte kunde acceptera. Så skulle t.ex enligt det ursprungliga reformförslaget direktörerna själva ha rätt att utveckla egna planer för arbetsstyrkans storlek och sammansättning, för arbetsproduktivitet och genomsnittslön – begränsade endast av de ramar, som den centrala planen satte för lönefonden och av de lönegrader, som fanns för olika jobb. Men när företagsledningarna började omstrukturera arbetsstyrkan upptäckte centralbyråkraterna snabbt oönskade resultat, speciellt en snabb utökning av administrativ personal, och slog tillbaka genom att fastställa planmål vad gäller tjänstemännens antal och kostnader, och genom att ”rekommendera” standardmönster för stabsorganisering samt genom att revidera alla möjliga normer för arbetskraftens utnyttjande.⁵⁸

Några andra brister i det nya systemet, vilka flitigt uppmärksammats i den ekonomiska debatten har bl.a. varit att företagen inte ägnat tillräcklig uppmärksamhet åt att höja arbetsproduktiviteten, att tjänstemännen har fått för stor andel av bonusfondernas utbetalningar, att kostnadsbesparingarna av arbetskraft och kapital inte har varit av den önskade storleken, att

⁵⁵ Se Schroeder a.a., sid 12 och 15.

⁵⁶ Se Ryavec a.a. sid 218.

⁵⁷ Se vidare Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 41-43.

⁵⁸ Schroeder a.a., sid 37 och 43.

företagsledningarna fortfarande inte gjort tillräckligt strikta planer, att det fortfarande finns stora brister vad gäller förbättringar av produkternas kvalitet samt introducerandet av ny teknologi och nya produkter.⁵⁹ I stort sett måste erkännas att reformen inte lyckats lösa de kroniska problemen i den sovjetiska ekonomin.⁶⁰

För att möta dessa svårigheter har centralbyråkratin gradvis ökat centraliseringen. Bonus-systemet har t ex omformats för att gynna striktare planering, och så att de högre myndigheterna fått mer direkt kontroll över det (se nedan under punkt 2.6.). Mer än någonsin försöker nu sovjetiska planerare att uppnå mikroeffektivitet genom att öka antalet planindikatorer. Produktiviteten ska ökas, ny teknologi införas, nya produkter framställas och kvaliteten höjas genom att man konstruerar statistiska indikatorer för att mäta hur väl företagen uppfyller målen, inkluderar dessa indikatorer i planerna och binder stimulansfonderna direkt till planuppfyllelsen. Sålunda har planeringen blivit alltmer detaljerad. Ju mer detaljerade och tekniska dessa nya planparametrar blir, desto svårare blir det att uppnå inre konsistens i planen, och desto mer komplicerad och komplex blir plankoordinationen. Detta stärker ytterligare tendensen till centralisering, och fler och fler nya indikatorer fastställs centralt. Så publicerade Gosplan 1972 en uppsättning ”uniformella och interrelaterade index”, vars syfte skulle vara att mäta den ekonomiska aktivitetens effektivitet. För hela unionens ekonomi, liksom för republikernas, var indexen: nationalinkomst och konsumtion per capita, nationalinkomst per investerad rubel och per lönerubel. För ministerier, branschsammanlutningar och företag var en lång rad index uppsatta. Den uppsättning index som godkänns kommer troligen att inkorporeras i den formella planen och alltså bli obligatoriska planmål.⁶¹ Och en sådan inkorporering är just vad som pågår. Bara mellan 1970 och 1973 ökade de centralt bestämda indikatorernas antal med ytterligare sex: arbetsproduktivitet, brutto-produktionsvolym, anvisningar för produktion av konsumtionsvaror i den tunga industrin, uppgifter för höjandet av produkternas kvalitet, anvisningar för nedskärningar av material- och bränslekostnader, och storleken på de viktigaste bonusfonderna.⁶²

Men inte nog med att planerna omfattar mer och mer. Allt strängare åtgärder vidtas också för att de ska efterlevas. Bara ett par exempel: när ministerier och underordnade myndigheter använde sig av egna instruktioner för hur planeringen inom deras respektive kompetensområden skulle gå till och ignorerade Gosplans ”Metodologiska instruktioner” för planering, förbjöd Gosplan dem att använda egna instruktioner och nu krävs godkännande av Gosplan för alla planeringsinstruktioner.⁶³ För att se till att de nya planindex om produkternas kvalitet uppfylls, har ministerierna ålagts att klassificera alla de produkter, som tillverkas av deras företag, i tre kvalitetskategorier och att fastslå för varje företag de procentsatser av total output som ska gälla för varje kvalitetskategori. De respektive produkterna inkluderas sedan i den obligatoriska nomenklaturlistan i fysiska termer.⁶⁴ Man har även skärpt straffen för att inte uppfylla planåliggandena vad gäller t ex produktionens kvalitet och produktionens sammansättning (se vidare nedan, under bl a punkt II:4).

Långt ifrån att vara ett hjälpmedel vid decentralisering, har datatekniken och matematiseringen av planeringsprocessen också blivit till en faktor som understödjer tendensen till centralisering. Införandet av matematiska modeller och input-outputanalys tycks inte ha ändrat de traditionella planeringsrutinerna eller -ansatserna på något väsentligt sätt.⁶⁵ Snarare

⁵⁹ Schroeder: ”Recent developments in soviet planning...”, sid 30-31.

⁶⁰ Se Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 37.

⁶¹ Schroeder: ”Recent development in soviet planning...”, sid 18

⁶² Schroeder a.a., sid 37. Se även Ryavec a.a., sid 221.

⁶³ Schroeder a.a., sid 29

⁶⁴ Schroeder a.a., sid 21.

⁶⁵ Schroeder a.a., sid 26-27.

har det visat sig att matematiska modeller erbjuder ett rikt fält för vittförgrenad byråkratisk aktivitet.

Som ett resultat av den centralisering av ekonomins ledning, som genomfördes i och med reformerna, av den ”krypande recentraliseringen” och den väldiga nya byråkratiska apparat som skapats för att handha den matematiska och datatekniska expanderande sfären i planeringen, har den centrala statliga byråkratin svällt kraftigt under de år som gått sedan reformens genomförande. Åren 1964-1970 växte antalet anställda i den statliga administrationen med sammanlagt 516 000 personer eller 38%.⁶⁶

Den nionde femårsplanen 1971-1975

Den slutsats vi dragit av allt detta, att en recentraliseringsprocess är i full fart, stärks när vi undersöker hur den senaste femårsplanen utformades. I sitt tal vid presentationen av den nionde femårsplanen deklarerade Kosygin att centraliserad planering var den ledande och bestämmande kraften i Sovjets ekonomi och att marknadskrafter skulle användas för att stärka planeringen, inte ersätta den.⁶⁷ I den nionde femårsplanen 1971-75 finns heller ingenting som tyder på en decentralisering, trots att den alltså är den första större plan som utformats under det nya systemet. Tvärtom; för första gången i sovjetisk planeringshistoria innehåller en femårsplan detaljerade planmål för individuella år. Alla dessa blev formellt antagna som lag av högsta sovjet. I planen ingick också instruktioner till ministerierna att de skulle ålägga sina företag att utarbeta egna femårsplaner. För detta skulle företagen följa speciella instruktioner från Gosplan. Enligt dessa skulle även företagens femårsplaner styckas upp i årsmål, lika detaljerade som i den övriga planen. Företagets femårsplan innehåller elva avdelningar i vilka nyckelindex sätts av överordnade organ som delkomponenter av den nationella planens aggregat. Så detaljerade långsiktiga planer har aldrig tidigare utformats på företagsnivå.⁶⁸

Samtidigt stärktes den långsiktiga centrala planeringen. Man förbereder för närvarande en 15-årsplan för 1976-90. Denna 15-årsplan skulle sedan i sin tur brytas ner i ”vanliga” femårsplaner och i nya tioårsplaner. Gosplan har redan antagit tioårsplaner för några branscher. Dessa tioårsplaner sätter ramarna för och bryts ner i femårsplaner.⁶⁹

För att framställa den nionde femårsplanen har många fler beräkningar och disaggregeringar gjorts än någonsin tidigare. För första gången i planeringshistorien har balanser räknats ut för 5. 500 olika sorters utrustning både i fysiska enheter och i värde. Materialbalanser med årliga delmål har beräknats för 235 basprodukter. En uppsjö av tekniska normer, avsedda för kostnadsbesparingar, ingick i planen. Plannormer av olika sorter har räknats ut på en detaljnivå som varit långt högre än någonsin tidigare. Närmare 70% av all industrimateriel omfattas av utgiftsnormer, och listan växer. De planerade nedskärningarna i materialkostnader förelades ministerier och företag som obligatoriska index i deras planer.⁷⁰

Och det var ändå uppifrån toppen av hierarkin som åtgärder vidtogs för att göra planen för 1971-75 så strikt som möjligt. En av Gosplans vice ordföranden har sagt: ”Vid flera tillfällen gick SUKP:s CK och ministerrådet igenom de grundläggande problemen i femårsplanen och riktade Gosplans, ministeriernas och unionsrepublikernas uppmärksamhet på att öka effektiviteten i ekonomin och finna ytterligare resurser för att stärka jordbruket och höja

⁶⁶ Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 37.

⁶⁷ Schroeder a.a., sid 46.

⁶⁸ Schroeder: ”Recent developments”, sid 13-14.

⁶⁹ Schroeder a.a., sid 13-14.

⁷⁰ Schroeder a.a., sid 16-17.

levnadsstandarden". Vid flera tillfällen i planeringsprocessen skärpte Gosplan planförslag från lägre nivåer.⁷¹

Utifrån detta framstår SKP:s tal om att direktörerna har "den faktiska kontrollen och nyttjanderätten till företagen" och att "allt (!) tyder på att den statsmonopolistiska bourgeoisin blir allt mindre intresserad av den direkta produktionen eller dess förvaltande"⁷² som övermåttan löjligt. Uppenbart är i alla fall att de sovjetiska direktörerna själva inte håller med våra vänner i SKP. Redan 1970 - d.v.s. innan trenden mot ökad centralisering hade satt verklig fart - angavs av direktörerna själva "otillräcklig självständighet" som en av de tre huvudsakliga svårigheterna för företagsledningen,⁷³ och ansåg 56% av de tillfrågade företagsledarna att reformen 1965 inte hade ökat företagets självständighet i någon nämnvärd utsträckning ("insignificantly").⁷⁴

En bedömare summerar utvecklingen efter reformen som att "ministerierna skärper sin kontroll över företagen".⁷⁵ Och Schroeder sammanfattar:

Den senaste utvecklingen av planeringen, säger hon, "fortsätter på mönster som var klart synliga redan under reformens första år. Trots att det fortfarande talas mycket i sovjetisk press om den ekonomiska reformen, har frasen nu helt enkelt kommit att betyda alla de förändringar av den ekonomiska ledningen, vilka görs för att förbättra systemet. 'Spontaniteten' nämns knappast, utom när den eller ökat företagsinflytande fördöms. Istället trycker man på att lösa de ständiga problemen under vidmakthållande av centralplanering och så mycket central administration som möjligt... Efter sju år under reformen har sannerligen de ekonomiska metoderna, 'hävstängerna', blivit effektivt omvandlade till administrativa hävstänger genom att index alltmer detaljerat blivit inkorporerade i planerna. Konsekvensen blir att centralplaneringens och administrationens ställning är starkare än förr, och den nuvarande utvecklingen fortsätter denna trend."⁷⁶

4. Allokeringen av produktionsmedel

Försörjningssystemets problem

(Det system för anskaffning och distribution av produktionsmedel, halvfabrikat och råvaror, vilket existerar i Sovjetunionen, kallas i litteraturen oftast "the supply system" (ry: snab-zjenije). På svenska finns ingen vedertagen term. Vi har valt att översätta det med "försörjningssystemet", vilket begrepp alltså i det följande innefattar såväl själva anskaffningen, allokeringen och den fysiska distributionen av produkterna i fråga, som den administrativa apparat vilken organiserar och ansvarar för dessa verksamheter.)

Försörjningssystemet har varit ett kroniskt problem i sovjetekonomin, med leveranser som anländer för sent, eller inte alls, eller förstörda, eller i annat utförande och kvalitet än vad som var bestämt, etc, etc. Företagen har svarat på den dåliga planeringen genom att upprätta ett informellt försörjningssystem, utanför de formella kanalerna, bestående av speciella anskaffnings- och påtryckningskanaler, hamstrande av reservlager, systematiskt förfalskande av rapporter, anställande av speciella "fixare" (tolkatji), etc..⁷⁷ Det var denna omfattande halvlegala praxis, som reformen 1965 försökte kureras; dels genom att omorganisera

⁷¹ Schroeder a.a., sid 17.

⁷² Lundgren-Ek a.a., sid 49.

⁷³ Schroeder: "Soviet economic reform at an impasse", sid 38.

⁷⁴ Schroeder a.a., sid 43.

⁷⁵ Ryavec a.a., sid 222.

⁷⁶ Schroeder: "Recent developments...", sid 36.

⁷⁷ Se t ex Schroeder: "The 'reform' of the supply system i Soviet industry" i "Soviet studies", juli 1972, sid 97; eller H.H. Ticktin: "Slöseriets ekonomi" i "Fjärde Internationalen" 1-2/74, speciellt sid 20.

ledningen för försörjningssystemet, dels genom att reformera det i samma riktning som produktionen, d.v.s. genom att upprätta länkar mellan producent och konsument (i det här fallet alltså tillverkningsföretaget och försörjningsföretaget) och decentralisera genom att upprätta ekonomiska hävstångar.

Planeringen av försörjningssystemet

Planen för den materiella-tekniska försörjningen (materialno-tekhnitjeskoje snabzjenije) är en av huvuddelarna i folkhushållningsplanen. I en viss aspekt utgör den själva kärnan i planen, då den är nyckeln till både produktions- och distributionsplanerna i ekonomin. Försörjningsplanen formuleras i steg, genom traditionella planeringsprocedurer och flödet av planer mellan Gosplan och företagen. Den årliga försörjningsplan, som slutligen antas av ministerrådet, består av två delar: 1) materialbalanser, som ger planerade källor och användning för specificerade produkter, uttryckta

i fysiska enheter, och 2) den planerade allokeringen av varje produkt på dess specifika mottagare (136 stycken 1970), främst ministerierna och andra regeringsorgan.⁷⁸

Försörjningsplaneringen har alltid varit och är fortfarande högt centraliserad. Även efter reformen skiljer man mellan olika kategorier av produkter beroende på vilken nivå man planerar och beslutar deras output och allokering. Den högsta nivån är de ”fonderade” produkterna, som planeras och allokeras av Gosplan och fastställs direkt av ministerrådet. 1971 fanns det 277 sådana produkter (1957 var det 892). ”Planerade” produkter är sådana som planeras och allokeras av Gosplan, Gossnab och dennas underordnade ”unionella huvudförsörjnings- och försäljningsadministrationer” (sojuzglavsnabsbyty) och fastställs av dessa kommittéer. 1968 uppgick deras antal (inklusive fonderade produkter) till 1.969 hos Gosplan, 103 hos Gossnab och 3.198 hos sojuzglavsnabsbyty. ”Decentraliserade” produkter är de vars output och distribution planeras av Gossnab:s territoriella administrationer, och där högre organ inte explicit behöver fastställa besluten. 1968 var de decentraliserade produkternas antal 16.312. Slutligen planerar och allokerar även ministerierna produkter, huvudsakligen sådana som i sin användning stannar inom branschen. 1970 omfattade denna planering cirka 26.000 produkter.⁷⁹ Runt 1970 fanns det alltså cirka 45.000 produkter, som var underkastade fysisk allokering. En inte alltför djärv gissning är att det är de viktigaste, strategiska produktionsmedlen och råvarorna det här rör sig om, och att nivån för planering och beslut blir högre, ju viktigare produkten ifråga är.

I huvudsak äger planeringen i dag rum på samma sätt som innan reformen. En bedömare skrev 1972 att en ”beskrivning och analys av (planerings)processen skriven för över ett decennium sedan beskriver fortfarande det väsentliga i den nuvarande situationen”. Fortfarande sker koordinationen mellan produktions- och konsumtionsvaror genom konstruktion av materialbalanser för alla viktiga produkter, uttryckta i fysiska enheter. Fortfarande planeras en mängd normer eller tekniska koefficienter, som ska relatera inputs och outputs, även om företagen fått delvis ökat inflytande över uppsättandet av dessa normer (men fortfarande sker det givetvis under detaljerat överinseende från ministerierna och ministerrådskommittéerna). Fortfarande används input-output-analys knappast alls!⁸⁰

Det är Gosplan som är ansvarigt både för att utforma den allmänna försörjningsplanen och för att allokera och distribuera de ”fonderade” produkterna och en del av de ”planerade”. Det är dess underordnade avdelningar för ”distributionsbalanser och -planen”, som utför uppgifterna. I övrigt är det den av reformen 1965 skapade myndigheten Gossnab, som har huvudansvaret

⁷⁸ Schroeder a.a., sid 98.

⁷⁹ Schroeder a.a., sid 98-99.

⁸⁰ Schroeder a.a., sid 100.

för planeringen, allokeringen och distributionen av materiel och utrustning till tillverkningsföretagen. Dess huvuduppgifter är att planera och kalkylera materialbalanser samt allokera och fysiskt distribuera cirka 12.000 produkter för produktionsändamål. Gossnab är också huvudansvarig för att förbättra distributionsmetoderna och minska distributionskostnaderna, samt för att dess planer genomförs.

Gossnabs auktoritet har ökat under de senaste åren, allteftersom en rad ministeriers befogenheter vad gäller distribution och allokering inom respektive branscher överflyttas till den centrala kommittén. Gossnabs organisationen omfattar ett stort antal territoriella avläggare, som har ansvaret för att försörjningen av den lokala industrin fungerar, och att denna får den utrustning den fått sig tilldelad av den centrala planen.⁸¹

Även ministerierna har, som antytts, vissa viktiga funktioner vad gäller försörjningen. De viktigaste är: att bestämma sina underordnade företags resursbehov; att dela upp mellan dem vad ministeriet fått sig tilldelat; att se till att företagets planer för anskaffning och leveranser uppfylls; samt att genomföra åtgärder för att minska materialåtgången. Av den totala omsättningen för industrins materielförsörjning svarade 1972 Gossnabsystemet för cirka 2/3 och ministerierna för cirka 1/3.⁸²

Kontakterna mellan företagen

Tillverkningsföretag skriver kontrakt för leverans av sin output antingen direkt med de konsumerande företagen eller med försörjnings- och distributionsorganisationer. Kontraktet skrivs först efter de slutliga planerna för outputs och allokering av inputs spikats. Tidigare var det de överordnade organen som utförde dessa arrangemang för företagets räkning och ändrade dem då de ville. Företagen hade mycket liten, om ens någon, kontakt med sina kunder och leverantörer.⁸³

Denna rigiditet i systemet och avsaknad av direkta kontakter mellan företagen har länge ansetts vara ett problem och under flera decennier har man experimenterat med olika metoder för att etablera närmare kontakter mellan företagen. Denna strävan tog sig på Stalins tid bl.a. uttryck i kampanjer för att uppmana företagen att själva ta initiativ till kontraktskrivande.⁸⁴ Man sökte också bli kvitt övercentraliseringen genom organisatoriska reformer. Den 18:e partikongressen i februari 1941 beslutade om upprättandet av ett system med direkta kontrakt mellan företagen och branschöverstyrelserna. Förhandlingar och tävlan om kontrakt fick plötsligt en överväldigande vikt. Systemet ledde till att företagen kringgick sina planerade uppgifter och de order de fått av högre myndigheter, för att istället lägga tonvikten vid överenskommelser med varandra. På så sätt kunde företagen uppfylla och t.o.m överträffa sina planmål i monetära termer, samtidigt som de undvek distributionsplanens krav. För att komma tillrätta med dessa problem utfärdade ministerrådet 1949 en förordning om obligatoriska, årliga, övergripande kontrakt mellan bransch-överstyrelserna och andra centrala organ, inom vilkas ramar företagskontrakten sedan måste upprättas. Emellertid kunde, med ministeriets tillåtelse, systemet med direkta kontrakt mellan företag fortsätta att existera vid sidan av systemet med årliga, övergripande kontrakt. Även efter Chrusjtjovs reformer kvarstod detta system i huvudsak oförändrat. De flesta råvaror, produktionsmedel och

⁸¹ Schroeder a.a., sid 101-102.

⁸² Schroeder a.a., sid 102-103.

⁸³ Schroeder a.a., sid 105.

⁸⁴ Spechler: "Decentralizing the soviet economy: legal regulation of price and quality", "Soviet studies", oktober 1970.

reservdelar kunde erhållas endast mot vederlag av centralt utfärdade allokeringcertifikat (narjady).⁸⁵

Ett av syftena med reformen 1965 var att komma ifrån systemets överdrivna rigiditet genom att skapa och befördra användandet av direkta, stabila och långsiktiga band mellan tillverkningsföretagen och deras leverantörer. Under de nya reglerna är det de olika sojuzglavsnabsbyty som etablerar dessa kontakter i samråd med ministerierna. När de olika förbindelserna är fastslagna får de berörda företagen själva bestämma detaljerna i avtalet utan att de högre organen blandar sig i.⁸⁶ Emellertid är reformen knappast revolutionerande, och långtifrån vad Liberman och andra liberala ekonomer hade velat genomföra. I praktiken har den knappast medfört några förändringar alls:

För det första är företagets befogenheter även under det nya systemet ytterst begränsade;

- Företagen måste upprätta kontrakt i överensstämmelse med vad planen (och detta inkluderar alla planer som upprättats av alla överordnade organ, alltså inte bara Gosplans folkushållningsplan) bestämmer rörande produkternas kvalitet, priser, destination, kvantitet, o.s.v. Det enda företagen själva har rätt att förhandla om är sådana saker som leveransdatum, kreditarrangemang, förpackningar etc, dvs sådana detaljer som inte på något sätt är av väsentligt intresse för den totala planen.⁸⁷

- Ju viktigare produkter, desto mer bestäms uppifrån av planmyndigheterna, och desto mindre befogenheter får företagen vad gäller förhandlingar och kontraktsskrivande.⁸⁸

- Överordnade planmyndigheter har rätt att ändra kontraktet och även upphäva det.⁸⁹

- En speciell planmyndighet, Arbitrazj, har ansvaret för att kontraktsskrivandet sker i enlighet med planen. Ett kontrakt blir inte bindande om det inte specificerar pris och kvalitet i enlighet med vad som bestämts av högre organ. Enligt stadgarna för leverans av produktionsmedel, §52-54, måste betalningen ske ”i enlighet med korrekt fastställda priser”.⁹⁰ Likaså måste de, enligt §24 i statuterna om den statliga produktionen, vara överensstämmande med ”statliga standards, tekniska specifikationer, urval, villkor, normer och regler”.⁹¹ Om företagen i sina avtal bryter mot planens bestämmelser om pris, kvalitet etc, betraktas det som brott mot staten och blir föremål för rättsliga åtgärder. Vid problem och tvistemål mellan företag om vad planen egentligen stadgar är det Arbitrazj som fäller avgörandet. Arbitrazj har också befogenheter att genomdriva uppfyllandet av planen och bestraffa brott mot den.⁹²

- I reformens kölvatten har man dessutom skärpt de straff och sanktioner som kan vidtas för att kontrakten och reglerna för kontraktsskrivandet skall följas i detalj. Så beslöt ministerrådet 1967 att kraftigt höja böterna för försening av leveranser, leveranser av fel produkter eller kvalitet, leveranser av produkter av dålig kvalitet och för vägran eller förseningar vad gäller att fullgöra skyldigheterna i kontrakt.⁹³

⁸⁵ Mandel a.a., sid 590-91.

⁸⁶ Schroeder a.a., sid 105.

⁸⁷ Spechler a.a., sid 224-25.

⁸⁸ Spechler a.a., sid 225.

⁸⁹ Spechler a.a., sid 224

⁹⁰ Spechler a.a., sid 227-28

⁹¹ Spechler a.a., sid 233.

⁹² Se vidare Spechler, i första hand avdelning III.

⁹³ Schroeder a.a., sid 106.

- I själva verket har inte reformen inneburit några väsentliga förändringar av juridiska normer eller av institutioner för att befördra företagens autonomi vad gäller beslutanderätt över pris och kvalitet.⁹⁴

För det andra omfattar det nya systemet bara en liten del av industrin. Dels kan det, p g a att så många produkter allokeras fysiskt, helt och hållet genom planen, på sin höjd kunna komma att omfatta produkter motsvarande 30% av industrins output. Dels har det, trots dess konservativa karaktär, införts väldigt långsamt och försiktigt, och torde i praktiken inte på långa vägar omfatta ens dessa 30%.⁹⁵

För det tredje verkar det som om reformen, där den genomförs, inte ger företagen ens de begränsade befogenheter de enligt det nya systemet ska ha rätt till. Enligt kritikerna är reformen bara en formalitet; inga reella förändringar har inträffat. I allmänhet träffas överenskommelser om kontrakt utan att företagen, de regionala försörjningsmyndigheterna, eller ens ministerierna, deltar. En källa klagade över att två företag som bara ligger ett par busshållplatser från varandra, och som är förbundna via kontrakt, ändå i alla frågor måste gå genom olika försörjningsmyndigheter för att förhandla med varandra. Det finns många andra tecken på att arrangemangen inte fungerar. Fortfarande ändrar ministerierna företagens produktions- och försörjningsplaner utan någon som helst hänsyn till kontraktssituationen; kontrakten själva, trots att de är menade att vara stabila och långsiktiga, ändras godtyckligt av försörjningsmyndigheterna; dessa gör också ett stort antal ändringar i kontraktsvillkoren; försörjningsorganen fortsätter att specificera vilka produkter som ska produceras och hur de ska levereras, in i minsta detalj; etc, etc.⁹⁶

Slutsatsen av allt detta blir att vi måste instämna i den bedömning av kontraktssystemet, som görs av Harvard-juristen Martin Spechler: ”Det sovjetiska kontraktssystemets funktionssätt och de grundläggande principerna för dess tillämpning visar att det är utformat för att befördra planen och inte någon sorts socialistisk fri företagsamhet. Den decentralisation av valmöjligheter, som kan tillåtas företaget, är ett medel för att främja ändamål, vilka fastställs centralt”.⁹⁷

Handeln med produktionsmedel

Reformen ställde som uppgift att förbereda en gradvis övergång till planerad partihandel på produktionsmedelsområdet och skära ner den direkta fysiska allokerings omfattning. Emellertid har direktiven förverkligats endast ytterst långsamt.

Gossnab har skapat ett nätverk av små industriella partihandelsdepåer, som sköts av kommitténs territoriella organ. Antalet sådana depåer steg från 119 stycken 1966 till över 600 1970.⁹⁸ 1969 sålde de för över 800 milj. rubel, vilket är mindre än en procent av den totala omsättningen av försålda produktionsmedel.⁹⁹ En del av produkterna allokeras till partihandelsdepåerna centralt, medan andra – överskottsmateriel och mindre viktiga, icke central-allokerade produkter – kan köpas direkt från tillverkaren på kommission. Vilka produkter, som får köpas på detta sätt bestäms av Gossnab; deras antal tycks öka gradvis. Bildandet av partihandelsdepåerna har gjort det något lättare för företagen att rutinmässigt anskaffa en rad

⁹⁴ Spechler a.a., sid 247.

⁹⁵ Schroeder a.a., sid 105.

⁹⁶ Schroeder a.a., sid 106.

⁹⁷ Spechler a.a., sid 227.

⁹⁸ Schroeder a.a., sid 108.

⁹⁹ Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 39-40.

småartiklar, t ex arbetskläder och (mindre) verktyg. På så sätt har en del av flaskhalsarna i försörjningssystemet kunnat avskaffas.¹⁰⁰

Gossnab har också i mindre skala experimenterat med att tillåta försäljning utan restriktioner av en del produkter från oljeindustrin. Ministerrådet har uppmanat Gosplan, Gossnab och ministerierna att påskynda takten vad gäller reformernas genomförande och att utöka parti-handeln. Emellertid tyder det mesta på att man i praktiken satsar mest på en utbyggnad av Gossnabs befogenheter och auktoritet över försörjningssystemet.¹⁰¹ Ett av de senaste experimenten för att reformera försörjningssystemet går t ex ut på att företagen skriver kontrakt direkt med Gossnabs territoriella avläggare om försörjning av samtliga inputs, varpå myndigheterna övertar ansvaret för att skaffa fram dem.¹⁰²

Plan eller marknad?

KKP:s eftersägare i Sverige menar att reformen 1965 var ”ett första steg” i att produktionsmedlen omvandlas till varor och således allokeras via marknaden. De hävdar också att kontraktssystemet ger upphov till konkurrens och att ”tendensen (är) att steg för steg bryta direktkontakten mellan producent och konsument och lägga kontrakten via marknaden”.¹⁰³

Som vi har sett, är detta en alltigenom falsk beskrivning av vad som händer. Kontraktssystemet syftar ju just till att upprätta sådana direkta kontakter. Inte heller läggs kontrakten via marknaden, eller ger upphov till kapitalistisk konkurrens. Vi skall återkonstruera SKP:s svamlande med Gertrude Schroeders bedömning: ”Marknader och marknadsprinciper är knappast någon större del av den sovjetiska verkligheten än innan reformen... Det faktum att några tillverkare av konsumentvaror nu kan producera på basis av kontrakt med stora detaljhandelsaffärer kan resultera i en varusortering, som bättre återspeglar konsumenternas smak, men konkurrens introduceras därigenom inte, och konsumenten kan med sin inkomst fortfarande endast köpa de kvantiteter och de produkter, vilka staten beslutar att till fixa priser göra tillgängliga för honom. Reformen etablerar inte en marknad för kapitalvaror... inte heller skapas en marknad för produktionsmedel genom de ekonomiska kontrakt, som i ökad utsträckning ska förhandlas fram mellan förbrukande företag och deras leverantörer. Inslag av konkurrens är frånvarande. Bortsett från det faktum att alla viktiga produktionsmedel fortfarande allokeras centralt, är det regel att ministerierna tilldelar leverantörerna speciella tillverkningsföretag, om möjligt inom den egna branschen. I bästa fall, är betoningen på producent-leverantörkontrakt enbart institutionaliserandet av arrangemang, som har utvecklats formellt eller informellt under årens lopp”.¹⁰⁴

Och vidare: ”En hög grad av centralisering är fortfarande karaktäristisk ... Den huvudsakliga ”reform” som hittills (1972) genomförts har varit bildandet av en speciell myndighet som skall ansvara för att allokeringen av produktionsmedel verkställs... Andra huvudaspekter av reformen i försörjningssystemet – direkta kontakter och partihandel – har efterlysts men knappast genomförts. Med den kontinuerliga pressen på att framställa strikta planer på alla nivåer och för användningen av alla tillgängliga reserver i pågående verksamhet, skulle sådana tekniker ändå inte kunna bli effektiva. Meningsfulla kostnadsrelationer och handel kräver reserver av utbud och kapacitet. Planerarna kan inte sitta på två stolar samtidigt. Med kronisk överefterfrågan på inputs, kan direktkontakter helt enkelt komma att innebära fjättrade kunder eller monopolmarknader. Om kunderna ska kunna påverka tillverkarna, måste de ha tillgång till alternativa tillverkare och kunna få förhandla om villkoren för

¹⁰⁰ Schroeder: ”The reform of the supply system...”, sid 109.

¹⁰¹ Schroeder a.a., sid 109.

¹⁰² Schroeder a.a., sid 111.

¹⁰³ Lundgren-Ek a.a., sid 36 och 50.

¹⁰⁴ Schroeder: ”Soviet economic reforms: A study...”, sid 20.

försäljningen och köpet, dvs köpslå om priset. Men i Sovjet arrangeras direktkontakterna av administratörer eller datorer, och företagen har litet manöverutrymme för att kunna ändra dem. För alla viktiga inputs fastställs kontraktsvillkoren (produktens kvantitet och pris) av planen och beskärs av en mängd regler och normer. Direktkontakter i denna bemärkelse bidrar bara till systemets inflexibilitet och de introducerar sannerligen inte några marknader. Sådana kräver viss valfrihet både från köpare och säljare och ett visst mått av frihet för priserna att kunna respondera på de val som träffas.

Inte heller representerar ökningen av partihandel på produktionsmedelssidan något steg i riktning mot att göra sovjetekonomin till en marknadsekonomi, inte ens i dess mest radikala variant – försäljning utan restriktioner av varor till alla som vill köpa. Även om allokeringscertifikaten helt skulle slopas, skulle huvudeffekten troligen bli ökad bekvämlighet för kunderna och minskat pappersarbete. Köparna skulle fortfarande vara hänvisade till en enda säljare, antingen en annan firma via direktkontrakt, eller Gossnabs lokala administration. Partihandeln medför inte konkurrens eller prisflexibilitet. Som den nu betraktas av planerarna betyder den verkligen inte att centralplaneringen och den centrala allokeringen av produktionsmedel ska överges. I alla fall har man klart uttalat sin avsikt att fortsätta den fysiska allokeringen av nyckelprodukter till nyckelsektorer. Dessutom, vid partihandel skulle allokeringen till Gossnabs regionala organ tvingas ske på basis av uppskattningar av planerad försäljning. Sådana uppskattningar måste i sin tur baseras på uppskattningar av de lokala företagens inköp. Men varje företags effektiva efterfrågan skulle fortfarande begränsas av dess egen försörjningsplan, av de allestädes närvarande normerna och av det intrikata kontrollsystem som utövas av bankerna, ministerierna och nu även av Gossnab. Dessa kontroller, särskilt bankernas övervakning av utgifter och kreditgivning, utgör troligen ett lika effektivt allokeringssinstrument som utgivandet av allokeringscertifikat. Under ett sådant arrangemang skulle det väsentliga i det nuvarande systemet fortfarande existera, tillsammans med den fortsatta byråkratiseringen av det ekonomiska livet.”¹⁰⁵

5. Prissystemet

Prisdebatten och bakgrunden till reformen

Under Stalins tid använde sig den centrala planeringsmyndigheten av prismekanismen i huvudsak för kontroll över och värdering av företagets drift. För det ändamålet gick det bra att basera företagets räkenskaper på industrins genomsnittliga kostnader. För kontrolländamål är det nödvändigt med så stabila partihandelspriser (definieras nedan) som möjligt; en plötslig prishöjning på en produkt som företaget fått direktiv att använda, snedvrider den verkliga kostnadsbilden i förhållande till den planerade, och gör det omöjligt att korrekt mäta hur väl företagen korrekt uppfyllt planmålen. Däremot är det ur kontrollfunktionens synvinkel inte alls lika nödvändigt att priserna exakt avspeglar kostnaderna; man kan ju t ex medvetet planera så att priserna är lägre än kostnaderna och subventionera mellanskillnaden. Ända fram till 50-talets slut var kontrollfunktionen den avgörande för prissättningen, och prisstabiliteten därmed huvudmålet.

I samma utsträckning som det traditionella planeringssystemet blev obsolet, blev också prissystemet alltmer irrationellt. Sedan 1955 och speciellt under 60-talet har diskussionen om prispolitiken kommit att inta en central plats i den ekonomiska debatten. De flesta debattörerna har varit överens om att ett nytt prissystem måste utformas, men recepten har varit olika. I stort sett kan vi även i denna fråga urskilja samma tre skolor i debatten, vilka vi tidigare berört.

¹⁰⁵ Schroeder: ”The reform of the supply system...”, sid 117-19.

Traditionalisterna menar att priset på varje vara i allmänhet ska innefatta en proportionellt lika stor andel för ackumulation och för utgifter inom den icke-produktiva statliga sektorn. I huvudsak ska en allmängiltig formel kunna bestämma priset på varje vara – dock med vissa undantag; vodka ska fortfarande vara dyr, t ex. De kritiserar det nuvarande systemet för att det omöjliggör kostnadsjämförelser och för att det vilseleder planerarna när det gäller att rätt värdera de olika avdelningarna i ekonomin.

Den matematiska skolan har ökat i inflytande under senare år. Enligt denna ska man vid prissättningen ta hänsyn till t ex kapital- och jordränta och basera beräkningarna på marginalkostnader och inte som hittills på genomsnittskostnader. På detta sätt skulle man kunna inkludera de ”verkliga” kostnaderna i varje varas pris. Med ett nätverk av datorer, programmerade med ett flertal centralt godkända planalternativ, skulle man få fram ”optimala priser”. Dessa skulle sedan fungera som ”skuggprisen”; de skulle visa de verkliga kostnaderna och således vara basen för planerarnas beslut om priserna. De slutliga priserna skulle inte behöva överensstämma med skuggpriserna – för vissa produkter kan man göra större eller mindre avsteg från dem beroende på politiska och sociala prioriteringar – men vara något så när korrelerade till dessa. Noteras bör att denna skola inte förespråkar någon decentralisering av prissättningen, tvärtom. Däremot menar matematikerna att centralplanerarna för sina beslut i högre grad måste utnyttja information från marknadskrafterna.

Slutligen finns även förespråkare för en mer *decentraliserad prissättning* där priserna i högre grad ska bestämmas av marknadslagarna.

Gemensamt för alla debattörer är att de menar att prisernas funktion som *hävstångar* ska öka, dvs att man i högre utsträckning använder sig av prissättningen som ett medel att förverkliga olika planmål, t ex att stimulera produktionen av en ”knapp vara”, att ersätta en omodern produkt med en modernare etc. Hävstångsfunktionen implicerar att prisernas flexibilitet måste ökas. Detta var också ett av syftena med prisreformen 1965 till 1967. Innan vi går in på den måste vi emellertid kort redogöra för det sovjetiska prissystemets grunder, eftersom reformen utgick från dessa, och inte ändrade dem i någon väsentlig utsträckning.

Priser som används i sovjetekonomin

I den sovjetiska ekonomin har man flera sorters priser för olika varor och nivåer. De sätts utifrån skilda principer och med olika metoder, varför det är viktigt att ha klart för sig vilka priser det är man talar om. Följande priser används:¹⁰⁶

- 1) partihandelspriser för produktionsmedel och konsumtionsvaror
- 2) detaljhandelspriser för konsumtionsvaror sålda till privatpersoner, statliga organ, kooperativ och kollektivjordbruk
- 3) inköpspriser för råvaror till jordbruket och för produkter avyttrade från kollektivjordbruk (samt leveranspriser för liknande produkter från statsjordbruken).
- 4) marknadspriser för de produkter från kollektivjordbruket, vilka dels säljs på marknaden av kollektivet, dels säljs av de enskilda kollektivmedlemmarna (dvs produkter från deras privata jordlotter).

I det här sammanhanget är det de två första priserna som är intressanta:

Partihandelspriserna består av producentpriset plus omsättningsskatt plus partihandels vinstmarginal. Fabrikernas producentpriser består av produktionskostnaderna inom branschen (löner, råmaterial och amorteringar, dock inte kapitalränta) plus en viss vinstmarginal (innan reformen i genomsnitt 5%). För vissa varor (bl a socker, alkohol, tobak, oljeprodukter, tänd-

¹⁰⁶ Michail Bor: ”Aims and methods of soviet planning”, London 1967, sid 172.

stickor och elektricitet) tillkommer dessutom en omsättnings- skatt. Det pris som framkommer på detta sätt kallas industrins partihandelspriser. I de fall försäljningen sedan sker via en partihandelsorganisation har även denna rätt till ett vinstpåslag (tidigare cirka 5%). Partihandelspriserna sätts centralt och för långa perioder i sträck.¹⁰⁷

Detaljhandelspriserna berör enbart konsumtionsvaror och tjänster, och detta bara i det sista distributionsledet; försäljningen till den slutlige köparen. Detaljhandelspriserna baseras till skillnad från partihandelspriserna inte primärt på produktionskostnaderna utan sätts i huvudsak så att det totala priset på alla tillgängliga konsumtionsvaror och statlig service kommer i jämvikt med konsumenternas totala köpkraft (vilken för övrigt också den är fastställd centralt, då det är centrala myndigheter som bestämmer löner, pensioner o dyl). Inom varje varugrupp behöver emellertid inte jämvikt råda; vissa varor och tjänster subventioneras och har priser som ligger under deras kostnader – t ex bostadshyra, sjukvårdsavgifter, undervisning etc – medan andras priser är högre än kostnaderna – t ex alkohol och vissa lyxartiklar. Det är sociala och politiska prioriteringar som avgör. I övrigt låter man priserna fluktuera planmässigt för att uppnå jämvikt mellan utbud och efterfrågan. Det flexibla elementet i detaljhandelspriserna, vilket varierar för att priserna ska kunna ändras enligt planernas önskemål, är omsättnings- skatten.¹⁰⁸ Omsen sätts utifrån tre metoder: 1) som en procentsats av detaljhandelspriset, 2) som ett absolut belopp per produktenhet, 3) vanligast är att den sätts som en residual, dvs den sätts så att det önskade jämviktspriset uppnås. Skattesatserna är starkt differentierade och mycket flexibla. Omsättningsskatten är en av de viktigaste statliga inkomstkällorna, även om dess roll har minskat (se nedan).¹⁰⁹

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att det sovjetiska prissystemet är uppbyggt på två nivåer – dels de priser staten betalar till tillverkningsföretagen, och dels de priser konsumenterna betalar i detaljhandeln. Det bör noteras att de två uppsättningarna priser i stort är oberoende av varandra och bestäms och modifieras utifrån olika kriterier i syfte att uppnå olika mål. Som vi kommer att se förändrade prisreformen inte denna grundläggande tudelning av prissystemet. I fortsättningen ska vi främst behandla partihandelspriserna, eftersom det är de som är de strategiskt viktiga; det är ju till partihandelspriserna som handeln inom industrin sker och kalkyleringen äger rum.

Vem sätter priserna efter reformen?

Redan 1960 beslutade SUKP:s CK att partihandelspriserna inom den tunga industrin skulle revideras (de hade då varit fixa sedan 1955). Ursprungligen skulle detta ske 1961, och syftet var att tillse att priserna närmare avspeglade de verkliga kostnaderna.¹¹⁰ Emellertid uppskötts prisregleringen år efter år, troligen dels på grund av den väldiga administrativa bördan av att kalkylera den kolossala mängden priser, dels på grund av att reformdebatten, vilken ju berörde priserna i allra högsta grad, satte fart. I och med att reformen proklamerades, krävdes ju också, för att ekonomin skulle kunna fungera efter de nya principerna, att priserna anpassade sig efter dessa. När prissystemet till sist reformerades 1965-67 skedde det i det uttalade syftet att det skulle inkorporeras och understödja den totala reformen. Prisreformen kom att innebära såväl organisatoriska förändringar av de institutioner vilka ansvarade för prisbildningen som förändringar av principerna för prissättning.

¹⁰⁷ Wilczynski: "The economics of socialism", London 1972, sid 131-32.

¹⁰⁸ Wilczynski a.a., sid 133.

¹⁰⁹ Wilczynski a.a., sid 155. Han påpekar också att det i Sovjet är den önskade prisnivån, som avgör omsättningsskattens storlek, till skillnad från i de kapitalistiska länderna, där det är skattens storlek, som avgör prisnivån.

¹¹⁰ Schroeder: "The 1966-67 soviet pricereform: a study in complications", "Soviet studies", april 1969, sid 463.

1965 bildades för genomförandet av prisreformen den statspriskommitté under Gosplan, åt vilken uppdrogs att utarbeta ett enhetligt system av statsorgan för prissättning. Statspriskommittén har sin motsvarighet på republiknivå i Gosplans republikpriskommittéer, och i regioner, städer och oblasts i planeringskommittéernas prisavdelningar. Den nya statspriskommittén fick i uppgift att utforma en enhetlig prispolitik för hela ekonomin, att sätta priserna mer i överensstämmelse med de verkliga produktionskostnaderna, att öka prisernas produktions- och kvalitetsstimulerande effekt för att öka deras roll för den tekniska utvecklingen och att förbättra administrationen för prissättning.¹¹¹

Den statliga priskommittén och dess underorgan har antingen direkt eller indirekt jurisdiktion över all statlig prisbildning. Ministerrådet har fortfarande ansvaret för allmänna beslut om prispolitiken, men den unionella statspriskommittén bestämmer partipriserna på alla viktiga varor, både inom produktions- och konsumtionsvarusektorn. Dessutom utfärdar den detaljhandelspriser på livsmedel och vissa andra varor och ger rekommendationer till ministerrådet beträffande generella ändringar av detaljhandelspriserna. Exempel på den statliga priskommitténs stora befogenheter är att det 1968 angavs att den godkände partipriser som motsvarade 75-80 procent av outputvärdet i den tunga industrin och cirka 50 procent av den lätta industrins och livsmedelsindustrins output. Priskommittéerna på republiknivå uppgavs 1967 sätta priser på varor som motsvarade närmare 20 procent av outputvärdet inom den tunga industrin och över 40 procent inom konsumtionsvaruindustrin.¹¹²

Den statliga priskommittén och dess avläggare sätter alltså så gott som alla partihandelspriser i den tunga industrin och över 90 procent i konsumtionsvaruindustrin. Statspriskommittén administrerar dessutom en speciell fond för prisreglering, vilken tas ur statsbudgeten. Den ska användas till att stödja företag, som råkar i tillfälliga finansiella svårigheter beroende på de nya priserna, samt till att ersätta företag som under ett visst år gör förluster vilka orsakats av prisförändringar. Företag som får extravinst under ett visst år på grund av prisförändringar, ska överlämna överskottet till fonden.¹¹³

Ministerierna själva sätter slutliga priser på produkter som säljs och köps inom ministeriets eget område, reservdelar för ”internt” producerade maskiner och utrustning, på specialorder och även avgifter för reparationer och service. Ministerierna kan också sätta tillfälliga priser på nya produkter från sina företag. De har också ansvaret för att, utifrån rekommenderade beräkningsgrunder, föreslå priser för bedömning av priskommittéerna. Företagsdirektörerna kan endast bestämma priset på de varor som inte prissätts centralt, dvs i praktiken på en del nya produkter och specialorder, t ex order som ingår i rationaliseringsprojekt, finansierade av statsbudgeten, och ”engångsorder” till ett annat företag, då priset förhandlas fram.¹¹⁴

Uppenbarligen kan dock företagen påverka priserna genom att de initialt beräknar de produktionskostnader, på vilka sedan priserna baseras. Och detta kan de utnyttja i vinstsyfte. Så uppdagades t ex 1972-73 i Kazachstan att en tredjedel av de kontrollerade företagen hade brutit mot den ”statliga prisdisciplinen” genom att uppge för höga produktionskostnader för att på så sätt försöka tillskansa sig högre vinst. 1972 tvingades därför republikens statspriskommitté att sänka 40 procent av de föreslagna priserna på konsumtionsvaror och lokala byggnadsmaterial. Det händer även att ministerier sätter för höga priser på nya produkter.¹¹⁵

Före 1965 var ansvaret för prisbildningen i högre grad fördelat på olika institutioner. Förutom Gosplans prisbyrå och ministerrådets priskommission, som nu den unionella statspris-

¹¹¹ Schroeder a.a., sid 468.

¹¹² Schroeder a.a., sid 469.

¹¹³ Schroeder a.a., sid 469.

¹¹⁴ Schroeder a.a., sid 469.

¹¹⁵ ”Kazachstanskaja Pravda”, 15.5-73, sid 3 i ”Absees” okt 1973.

kommittén absorberat, hade även de industriella ministerierna, de regionala folkhushållningsråden (sovnarchoserna), handels- och finansministerierna, statskommittén för statlig kontroll och olika enheter i regionernas och städernas exekutivkommittéer inflytande på prissättningen. Den nya organisationen innebär en centralisering av beslutsfattandet, då den är betydligt mer enhetlig och dess befogenheter mer koncentrerade. Priskommittéerna har stora möjligheter att vidta tvångsåtgärder för att se till att planens intentioner verkställs. De kan, som vi redan sett, göra undersökningar, inspektera företagsböcker och även vidta rättsliga åtgärder om de upptäcker brott mot ”prisdisciplinen”. Genom sin anknytning till Gosplan kan statspriskommittén utöva en koordinerande och övervakande funktion över de industriella ministerierna i prisfrågor. Däremot får ministerrådet och framförallt ministerråden på republiknivå mindre direkt kontroll över prissättningen. Företagens befogenheter att sätta priser har inte utökats i och med reformen, tvärtom har de snarare beskurits; så har t ex företagets rätt att sätta tillfälliga priser kraftigt inskränkts.¹¹⁶ Slutligen innebär den nya organisationen en ytterligare ansvällning av den statliga byråkratin. Som ett exempel kan nämnas att det 1973 bara i Kazachstan fanns 261 kommittéer för pris- och handelskontroll.¹¹⁷

De nya principerna för prissättning

För att reformen 1965 skulle kunna fungera var en revidering av prissystemet nödvändig. Om vinsten och räntabiliteten ska kunna tjänstgöra som någorlunda rättvisande framgångsindikatorer, krävs att företagen inte diskrimineras genom att deras produkter säljs till extra höga eller subventionerade priser. Därför måste priserna ändras så att varje bransch uppnår en viss genomsnittsräntabilitet vilken ska kunna nås av ett normalt fungerande företag. Om ett företag under dessa förhållanden uppvisar dåligt resultat beror det då inte på att dess priser satts för lågt, utan på att det utnyttjat sina resurser ineffektivt. Förutom att priserna måste sättas så att branschen uppnår en viss planerad genomsnittlig räntabilitet, måste de också sättas så högt att de garanterar att normalföretaget får en vinst som räcker till uppbyggnad av det nya fondsystemet (mer om detta nedan).

Det var med utgångspunkt från detta man räknade fram de partihandelspriser som för den lätta industrin och livsmedelsindustrin togs i bruk i januari 1967 och för den tunga industrin i juli 1967.

Syftet med prisreformen var:¹¹⁸

- 1) att åstadkomma en bättre överensstämmelse mellan produktionskostnader och priser
- 2) att åstadkomma en prisutjämning mellan olika branscher som tillverkar jämförbara produkter
- 3) att genom en generell höjning av partihandelspriserna möjliggöra en så pass stor räntabilitet att vinsten kan fylla de funktioner den är avsedd att fylla.

Vad gäller punkt ett, har sovjetindustrin tidigare under långa perioder dragits med stora diskrepanser mellan priser och kostnader. Ett exempel på detta är den tidigare underprissättningen på kapitalvaror, vilket, som vi sett, lett till ett otroligt slöseri med resurser från företagets sida. För att råda bot på detta missförhållande införde reformen för första gången kapitalränta i den sovjetiska planeringen. Numera räknas en kapitalränta på 6% in i priset och dras från företagets vinst till statsbudgeten.¹¹⁹ Skälet till att man vill ha priser som mer exakt avspeglar de verkliga kostnaderna, är att avsaknad av sådana leder till stora svårigheter att göra

¹¹⁶ Schroeder a.a., sid 466. Se även nedan under punkt d.

¹¹⁷ ”Kazachstanskaja Pravda” 15.5 -73, sid 3 i ”Absees” okt 1973.

¹¹⁸ R. Zybenko: ”The reform of wholesale prices”, ”Bulletin” (Institutet för sovjetforskning i München), nov 1967.

¹¹⁹ W. Keizer: ”The soviet quest for economic rationality”, Rotterdam 1971, sid 173.

korrekta ekonomiska beräkningar. Dilemmat med priser som inte avspeglar kostnaderna har varit ett kroniskt problem i sovjetekonomin, och har allvarligt försvårat planeringen. Så täckte t ex under 60-talet järnmalmspriserna endast 75% av kostnaderna, kolindustrin gjorde en förlust på 16% av kostnaderna och instrumenttillverkningen en vinst på 60%.¹²⁰ Med de nya kostnadsberäkningarna och en räntabilitet, som är ungefär lika stor för hela industrin (igenomsnitt 10-15% i jämförelse med tidigare 3-5%; se nedan), har man försökt komma ifrån dilemmat. Så togs tidigare en hög oms ut från oljeindustrin, vilket medförde kraftiga subventioner. Reformen höjde grosshandelspriset med 130%, samtidigt som detaljhandelspriset hölls konstant. På så sätt minskade å ena sidan omsen betydligt, men å andra sidan krävs numera subventioner till endast ett fåtal oljefält. Att priset höjdes så kraftigt på oljan berodde dels på att man räknade in geologiska undersökningar i kostnaderna, dels att priset för ovanlighetens skull här grundar sig på de sämre än genomsnittligt lönsamma företagen, istället för de genomsnittligt lönsamma.¹²¹ Järnmalmsindustrin har efter reformen indelats i 7 zoner, där zonerna utifrån sina olika produktionskostnader krävs av staten på olika stora avgifter.¹²² Med dylika olika sorters tekniska metoder har man i de olika branscherna försökt åstadkomma bättre överensstämmelse mellan pris och kostnad. I huvudsak sätts dock fortfarande priserna enligt den gamla principen: genomsnittliga produktionskostnader plus vinstlägg.

Vad gäller punkt 2 ovan, prisutjämning mellan olika branscher som tillverkar jämförbara produkter, rör det sig här om vissa kemikalier, metaller, bränsle och plast.

För att uppfylla punkt 3, dvs åstadkomma att vinsten skulle kunna fylla de önskade funktionerna, höjdes partihandelspriserna med följande satser:¹²³

hela industrin	+8%
tung industri	+15%
kol	+78%
råolja	+130%
naturgummi	+17%
kemiska produkter	+5%
elektricitet	+22%
icke-järn metaller	+20%
järnmalm	+100%
virke	+26%
cement	+13%
maskiner	0
textilier	+2,5%
järnvägstransporter	0
flodtransporter	+8,6%
gas	+51%

I och med dessa höjningar planerades de olika branschernas räntabilitet öka enligt följande:

Bransch	1965	1968 (planerad)
Elenergi	4,6%	10,0%
Oljeutvinning och bearbetning	10,4%	14,6%
Kol	-17,0%	8,0%
Järn	8,6%	15-16%
Maskinbyggnad och metallbearbetning	16,7%	13-15%

¹²⁰ Nove: "The Soviet Economy", London 1970, sid. 146.

¹²¹ Nove a.a., sid 147

¹²² Schcoeder a.a., sid 464.

¹²³ Hedlund a.a., sid 33-34.

Trä, träbearbetning och cellulosa	6,9%	12,6%
Byggnadsmaterial	5,4%	13,6%
därav cement	14,5%	14,8%

Den genomsnittliga prishöjningen för hela industrin blev alltså 8%. Vad som är viktigt att notera är den generella höjningen av räntabiliteten och utjämningen av densamma mellan branscherna; något som alltså planeras centralt. För ett par intressanta branscher innebar reformen omedelbart följande:

Kemiska industrin: där hade man tidigare en mycket ojämn vinstfördelning. De företag som tillverkade kemiska råvaror gick med förlust medan priserna på plast och konstfibrer innebar mycket höga vinster. Med prisreformen utjämnades lönsamheten på de olika produkterna (konstfibrerpriserna sänktes t ex med 7%). Dessutom sattes priserna på syntetiska produkter så att de lättare skall kunna ersätta metallprodukter.

I *maskinbyggnadsbranschen* hade man speciellt stora skillnader mellan kostnader och grosshandelspriser. På vissa produkter gick företagen med förluster, på vissa hade de en vinstmarginal på 70%. Det var relativt vanligt att direktörerna angav tekniska förbättringar på varorna för att kunna höja priserna. Trots att det många gånger var fråga om mycket små tekniska förbättringar kunde de, genom rätten att sätta tillfälliga priser på nya produkter, på detta sätt kontinuerligt höja priserna. 1967 såldes således hälften av output-värdet på maskiner till dessa priser. Man tvingades därför vid reformen ta fram vettiga relationer mellan priser och en rad tekniska parametrar, t ex maskinernas produktivitet, samtidigt som direktörernas rätt att sätta tillfälliga priser inskränktes såtillvida att det bestämdes att direktörerna endast får sätta tillfälliga priser på produkter som för första gången produceras i Sovjet, och att dessa priser måste anges till statspriskommittén.¹²⁴

Förutom de tre uppgifterna för reformen, som tagits upp hittills, framträder också den ökade benägenheten att använda priserna som hävstänger. Det avspeglar sig t ex i prissättningen på metaller i förhållande till plasten, där man alltså vill främja utvecklingen att plasten ska ersätta metaller i produktionen. Man har också försökt belöna kvaliteten hos en vara. Det finns bara vaga beskrivningar om hur det går till, men antalet produkter med olika kvalitetsindex har ökat betydligt. 1967 infördes 120 sådana kvalitetsindex för järnmetaller.¹²⁵ Dessutom har man försökt stimulera branscher som bidrar till den tekniska utvecklingen av övriga branscher, t ex maskinkonstruktioner, utrustning för produktionens automatisering etc.

Trots att partihandelspriserna höjdes, försämrades inte läget för befolkningen. Detaljhandelspriserna ändrades inte. Bränsle- och eltaxan behölls oförändrad, liksom priserna för centralvärme, gas och övriga kommunala tjänster. Detsamma gällde för kolchozerna, som kompensades för de prishöjningar som inträffade. Omsättningskatten sänktes och statens inkomster togs istället i högre grad från vinstbeskattning och kapitalavgifter från företagen.¹²⁶ Detta är ett konkret exempel på prisernas planerade karaktär och på vad vi tidigare sade om skillnaderna mellan parti- och detaljhandelspriser.

Värdering av reformen

Ett halvt år efter det att prisreformen trätt i kraft, framträdde Sitnin, ordförande i den statliga priskommittén, i CK:s organ med en värdering av reformen. Han har genom sin position ett stort inflytande över prispolitiken, och hans åsikter torde spegla även partitoppens. Sitnin måste i huvudsak ses som en representant för den "traditionella" skolan. Han har under pris-

¹²⁴ Zybenko a.a.

¹²⁵ W Sitnin: "Wholesaleprices – results and tasks", artikel översatt från "Ekonomitjeskaja-Gazeta", 6/68, i

"Current digests of soviet press", 15/68, sid 22.

¹²⁶ Schroeder a.a., sid 467.

debatten gått till attack mot ”reformisterna”, mot förslagen att priserna i större utsträckning ska sättas utifrån marknaden, mot att man i de samhälleligt nödvändiga kostnaderna skulle inkludera ”matematikernas” knapphetsprissättning, och mot att direktörernas befogenheter skulle ökas. Han säger bl a: ”Enligt min mening är marknadsprisbildning främmande för vår ekonomi, och står i motsättning till uppgiften att stärka den centrala planeringens princip.”¹²⁷ Däremot menar även han att prisernas hävstångsfunktion ska stärkas. I stort har väl också reformen utformats enligt dessa linjer; dels en stärkning av de centrala organens auktoritet och ett avvisande av decentralisering och marknadsprisbildning, dels ökad användning av priserna som mekanism för att uppnå planmålen (man har t o m prövat Kantarovitjs skuggpriser för att minska förbrukningen av den knappa kopporn). I huvudsak sätts priserna fortfarande enligt principen genomsnittskostnad + vinstpålägg.

I sin värdering av reformen tar Sitnin som något positivt upp att antalet planerade förlustföretag i och med reformen minskat från 36 till 19 inom järnmetallindustrin, från 56 till 30 inom den kemiska industrin, och att de stora skillnaderna i räntabilitet mellan olika företag har minskat. Han menar att detta skapat gynnsamma förutsättningar för jämförande analyser av företagets drift, och för utarbetandet av de åtgärder, som är nödvändiga för att förbättra lönsamheten i vissa företag.¹²⁸ Och så långt kan man väl hålla med Sitnin om att reformen slog väl ut. Emellertid kvarstår de flesta andra problemen:

Försöken att stimulera produktionens kvalitet utföll inte särskilt väl. Så händer det att en del företag använder sämre och billigare råvaror än de, på vilka priserna är beräknade, för att på så sätt skaffa sig en extra vinst. Inte heller har reformen lyckats särskilt väl när det gäller att stimulera produktionen av nya tekniska produkter. Dessutom har inte de beräknade vinstmarginalerna alltid uppnåtts, samtidigt som de nya priserna i en del fall lett till det motsatta resultatet; att olika branscher inhöstat våldsamma övervinster.¹²⁹

Vi har ovan redan berört hur byråkratin bemött reformens oönskade resultat: ökad recentralisering. Prispolitiken är inget undantag. I stället för att öka marknadsens roll satsar man på utökad och allt striktare planering av prissättningen. Prisernas hävstångsfunktioner administreras alltmer rigoröst, vilket har avspeglats i planeringen de senaste åren. Bl a har Gosplan 10-årsprognoser för den planerade prisutvecklingen för 22 branscher, och pris-kommittén håller på med prognoser för 500 produkter.¹³⁰ I och med den nionde femårsplanen 1971-75 och den ekonomiska planen för 1971 har priserna integrerats i planeringsrutinerna med en detaljrikedom som hittills varit okänd i sovjetisk planeringshistoria. Det är meningen att båda planerna ska fastslå specifika index för de prisändringar som ska vidtas under planperioden inom varje industrigren och produktgrupp. Företagen ska i sin planering av kostnader och output ta hänsyn till dessa förväntade prisändringar. I ytterligare en ansträngning att planera och rutinisera prissättningen försöker den statliga pris-kommittén nu konstruera ett system med graderade maskinpriser, som ska ändras automatiskt inom fixa gränser, med specifika belopp, på bestämda datum. I den sovjetiska ekonomiska pressen har en intensiv debatt förts om hur man ska klara av detta tjugusiga konststycke.¹³¹

Efter allt detta kan vi utan betänkligheter förkasta SKP:s påstående om prisbildningen som helt grundlösa: ”tendensen nu är dels att marknadspriserna ökar på de centralt fastställda bekostnad, och dels att de centralt fastställda priserna blir ’ekonomiskt grundade’dvs

¹²⁷ Sitnin a.a.

¹²⁸ Sitnin a.a., sid 21.

¹²⁹ För exempel på detta: se Schroeder a.a., sid 472ff.

¹³⁰ Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 42.

¹³¹ Schroeder a.a., sid 40-41.

tendensen blir alltmer den att prisernas band till de samhällseliga och politiska värderingarna upplöses”.¹³²

För att styrka dessa helt obevisade påståenden tar SKP fram det exempel från Kazachstan vi redovisat ovan, för att visa på hur direktörerna fifflar med priserna för att få högre vinster. Vad man inte alls fattar, är att exemplet visar på raka motsatsen: för vad som står är ju att priskontrollkommittéerna har makt att ändra företagets prispörlag, och att de också flitigt gör det, då direktörerna bryter mot planens intentioner.

Slutsatsen av allt detta måste bli att marknadsprisbildningen spelar en mycket liten roll i sovjetekonomin. Priserna sätts till den helt övertvägande delen centralt. De sätts inte i syfte att i första hand skapa jämvikt mellan spontant fluktuerande utbud och efterfrågan eller för att avspegla förändringar i övrigt i marknadsläget. De återspeglar visserligen efter reformen de verkliga kostnaderna på ett något mer korrekt sätt än tidigare och kan därför bättre fungera som hjälpmedel vid val mellan olika investeringar och inputs. Men de är ändå ofullständiga och dåliga kostnadsindikatorer, eftersom priserna, som sagt, fortfarande i stort sett baseras på genomsnittskostnader + vinstmarginal, och eftersom de fortfarande spikas för tämligen långa perioder i taget, perioder under vilka realkostnaderna ständigt förändras. Prisernas mycket omtalade roll som automatiska hävstänger

har helt kollapsat. I stället administreras nu dessa hävstänger in i minsta detalj av byråkratin. I praktiken är prisernas huvudfunktion fortfarande att utgöra ett instrument för kontroll och värdering av företagets planuppfyllelse.

6. Fond- och bonussystemet

Problemen med det tidigare systemet

Under Stalins tid, när bruttoproduktionsvolymen var den allenarådande framgångsindikatorn, var löner och bonus ihopkopplade med denna. Lönerna genom ett oerhört omfattande och raffinerat ackordssystem, bonusen genom att företagsledarnas påslag på lönen sattes utifrån med hur mycket de överträffade planens produktionsmål. Skälet till att bonusen knöts till den främsta planindikatorn var givetvis att man ville säkerställa att företagsledningen skulle sträva efter planuppfyllelse. Men därmed kom snart de allmänna problemen med bruttovolymindex att förvärras. Om direktörerna endast belönades efter producerad kvantitet, fanns det ju inga skäl för honom att vara sparsam med råvaror och arbetskraft. Tvärtom; ju mer han betonade sparsamheten, desto svårare blev det för honom att överträffa de kvantitativa outputmålen och därigenom öka sin bonus. Följden blev att direktörerna beställde så mycket maskiner de kunde – de kostade ju inget på den tiden – för att hamstra och ha i reserv vid tillfälliga flaskhalsar. Att extramaskinerna fick stå oanvända större delen av tiden, och kostade folkhushållningen massor, brydde sig direktören inte om; han blev ju inte på något sätt lidande av det, tvärtom tjänade han på det. Byråkratin var givetvis medveten om problemet och många gånger angrep man direktörerna för att de struntade i produktionskostnaderna.¹³³ Men vad hjälpte det att spy galla i artiklar och skjuta de värsta syndarna när hela belöningsystemets logik obönhörligen drog åt motsatt håll?

Systemet hade ytterligare några effekter, som var minst lika allvarliga. Eftersom direktörerna belönades i proportion till överskridandet av planmålen, låg det i deras intressen att redovisa

¹³² Lundgren-Ek a.a., sid 50.

¹³³ Se t ex Stalin: ”Om räntabilitetsberäkningen” i ”Leninismens problem”, Moskva 1951, sid 549-50; och Malenkovs tal på 19:e partikongressen (avsnitt II.1.b ovan). Stalins uppsats kan f.ö. rekommenderas de maoister, som tror att strävanden att höja räntabiliteten i företagen är ett revisionistiskt påfund av Chrusjtjov och Kosygin. Stalin betonar nämligen här nödvändigheten att ”införa och befästa räntabilitetsberäkningen i alla våra företag” (sid 550).

så liten produktionskapacitet som möjligt när planerarna skulle fastställa målet. Detta försvårade givetvis planmyndigheternas uppgifter. Enligt officiella källor var 30% av verkstadsindustrins kapacitet i början på 50-talet oredovisad.¹³⁴ Dessutom bedrev direktörerna för att höja sin bonus en medveten prioritering av de produkter, med vars hjälp de lättast uppfyllde planmålen. Om målen t ex var uttryckta i vikt slösade man med inputs för att tillverka extra tunga produkter, eller producerade bara de tyngsta och största produkterna i sortimentet. Berömd är den skämtteckning i Krokodil, som visar en rad arbetare som kommer bärande på en enda jättstor spik under parollen ”Spikfabrikens plan överträffad! ”. Om målet var uttryckt i antal produkter, gjordes dessa så små som möjligt; för skofabrikerna innebar det t ex att företagsledningen prioriterade barnskor på bekostnad av större skor, stövlar etc. Var planen för transportföretagen uttryckt i tonkilometer, fraktades lasterna i omvägar. Gällde det värde i pengar, som på restaurangerna, koncentrerade man sig på dyra rätter. Allt för direktörernas bonus, men till förfång för samhällsekonomin.

Systemet med belöning efter produktionsvolym blev alltmer irrationellt. När bruttoproduktionsvolymen i och med reformerna 1965 ersattes av räntabiliteten och vinsten som främsta framgångsindikator, var det självklart att bonussystemet också måste ändras i enlighet med detta. För att få företagsledningen intresserad av att skära ned kostnaderna, minska slöseriet, sluta undervärdera sin kapacitet, och producera nyttiga varor, kopplades direktörernas löner till företagets räntabilitet, via ett invecklat, nytt fond- och bonussystem.

Fonden för materiell stimulans

I sitt tal inför CK i september 1965 kritiserade Kosygin att företagets framgångar vad gäller vinst- och räntabilitetsökningar inte påverkade lönerna: ”För att höja de anställdas materiella medintresse måste man ändra denna praxis. Det måste upprättas ett system, enligt vilket företagets möjligheter att höja arbetarnas och tjänstemännens löner främst bestäms av produktionsökningen, förbättringen av produkternas kvalitet, vinstökningen och höjningen av produktionens räntabilitet. Arbetarnas och tjänstemännens lönesatser och grundlöner skall också i fortsättningen höjas i centraliserad ordning. Samtidigt måste företagen vid sidan av lönefonden förfoga över en egen reserv för uppmuntran av de anställda för individuella prestationer och för goda totalresultat av företagets arbete.... På varje företag skall genom överföring från den erhållna vinsten bildas en fond för materiell uppmuntran åt de anställda. Överföringen till fonden för materiell uppmuntran skall ske enligt fasta normer, som fastställs för flera år framåt, och på ett sådant sätt att fondens storlek står i proportion till ökningen av den försålda produktionens volym eller vinsten och till den räntabilitetsnivå som förutsätts i planen. Uppmuntringssumman för planöverskridning blir relativt mindre än den summa som utbetalas för uppnående av de index som förutsätts i planen. Detta kommer att föranleda företagen att i tid leta upp reserver och acceptera högre planuppgifter”.¹³⁵

Konkret går fondbildningen till så att företagen i olika branscher åsättes ett antal koefficienter. Lönefonden multipliceras sedan med produkten av dessa koefficienter och den procentsats med vilken den planerade vinsten, försäljningen och räntabiliteten ökade. Resultatet av denna räkneoperation anger bonusfondens storlek i rubel. Lönefondens storlek tas med i beräkningen för att inte personalen vid företag med många anställda skall missgynnas. Bonusfonden ska också ökas i proportion till nya varors andel i produktionen och till de extrainkomster företaget gör på pristillägg för höjd kvalitet. För att undvika att direktörerna undervärderar produktionskapaciteten, har man slopat den gamla modellen med proportionellt stigande bonus för planöverträffanden. Enligt reformförslaget skulle visserligen bonusen

¹³⁴ Malenkovs uppgifter vid 19:e partikongressen.

¹³⁵ Kosygin a.a., sid 25-26.

fortfarande stiga vid överuppfyllelse, men den skulle stiga degressivt. Och bonusen för planöverskridanden blev mindre än om planen hade satts vid det uppnådda målet.¹³⁶

Den materiella stimulansfonden är källan för alla bonus till företagsledningen, teknikerna och kontorspersonalen. Ur den tas också extrabonus till arbetarna, vilkas reguljära bonus emellertid tas ur lönefonden. Bonus till företagsledningen betalas ur stimulansfonden på basis av kriterier, som sätts av respektive ministerium. I dessa kriterier måste ingå företagets försäljnings- och räntabilitetsresultat. För att bonus ska kunna betalas ut måste företaget också ha uppfyllt planens föreskrifter om vilka produkter som ska tillverkas. Bonusutbetalningar till övriga anställda bestäms av företagsledningen utifrån Gosplans direktiv.¹³⁷

Fonden för utveckling av produktionen

Före 1965 bestämdes så gott som alla investeringar centralt. I sitt tal kritiserade Kosygin detta: ”Med det nuvarande systemet dirigeras kapitalinvesteringarna nästan uteslutande enligt en centraliserad plan och därtill i betydande utsträckning till bygget av nya företag. I drift varande företag har i många fall inte de erforderliga medlen och kan därför inte alltid byta ut föråldrad utrustning. Detta hämmar höjningen av arbetsproduktiviteten, förbättringen av produktionens kvalitet och höjningen av produktionens räntabilitet”.¹³⁸

För att undvika dessa negativa konsekvenser av systemet föreslog Kosygin att varje företag skulle bilda en egen fond för utveckling av produktionen med medel som överförts från den erhållna vinsten. Tidigare hade alla kapitalinvesteringar finansierats ur statsbudgeten utan återbetalning. För kapitalinvesteringar inom företag som redan var i drift och för de byggen, som betalade sig inom relativt kort tid, föreslogs att det tidigare systemet ändrades till ett system med långsiktiga krediter. Detta för att företagsledarna bättre skulle utnyttja investeringsmedlen och för att de nya anläggningarna snabbare skulle komma upp i projekterad kapacitet. På motsvarande sätt skulle man i fortsättningen avstå från återbetalningsfri påfyllnad av företagets driftsmedel ur statsbudgeten. Istället skulle de vid behov få tillfälliga krediter. För att minska slöseriet med produktionstillgångarna föreslogs att man som betalning för dessa skulle införa vinstöverföringar från företagen till statsbudgeten i proportion till värdet av de anläggningstillgångar och driftsmedel som de anförtrots. De företag som bäst utnyttjade sitt kapital skulle få mest vinst kvar för att bilda uppmuntringsfonder.¹³⁹

Fondmedlen kommer från tre olika källor: avskrivningarna, företagsvinsten och vinst på försäljning av gammal materiel. Den första källan ger ett fast belopp oberoende av företagets verksamhet. Den andra förändras med avseende på företagets verksamhet. Båda är nödvändiga eftersom den stimulerande effekten skulle försvinna om bara avskrivningarna var avgörande, och om bara avdrag från vinsten skulle göras, så skulle mindre lönande företag kunna bli helt utan fond. Hos majoriteten av företag utgör avdragen för avskrivningarna den största delen av fonden, upp till 80%. Emellertid är variationen stor mellan företagen, främst p g a komplicerade och differentierade regler för hur fondbildningen ska gå till.¹⁴⁰

Fondmedlen ska användas för att ersätta gammal och utsliten utrustning, samt för anskaffning av vissa transportmedel och förbättring av organisationen. Syftet är att företaget själv snabbt ska kunna skaffa nya maskiner för att ersätta utslitna och sådana som går sönder, utan att behöva mala igenom hela papperskvamen och gå igenom hela den invecklade procedur som krävs vid beslut om centraliserade investeringar (se nedan). På så sätt slår man två flugor i en smäll: dels avlastas centralplanerna från en del rutinåtgärder och får mer tid åt den långsiktiga

¹³⁶ Hedlund a.a., sid 28 och 39.

¹³⁷ Schroeder: ”Soviet economic reforms: a study....”, sid 14.

¹³⁸ Kosygin a.a., sid 22.

¹³⁹ Kosygin a.a., sid 22-24.

¹⁴⁰ Hedlund a.a., sid 63-64.

planeringen och de strategiska investeringsbesluten, dels kan produktiviteten på så sätt hållas igång. Man kan också bättre utnyttja de existerande företagens kapacitet och slipper bygga så mycket nytt. Med det nya systemets hjälp hoppas man kunna producera nya varor, höja arbetsproduktiviteten, minska självkostnaderna, höja räntabiliteten och förbättra kvaliteten. Därmed höjs indikatorerna för avdrag till uppmuntringsfonderna och förutsättningarna för att höja lönerna ökar. På så sätt är produktionsutvecklingsfonden knuten till hela uppmuntringssystemet.

De centraliserade investeringarna, å andra sidan, används för att öka antalet produktionsenheter och bygga ut existerande företag. De kvantitativa förhållandena mellan centraliserade och decentraliserade investeringar kommer vi att beröra under punkt e nedan. Här ska vi emellertid passa på tillfället att i en liten kort utveckling redogöra för beslutsprocessen vid de centraliserade investeringarna.¹⁴¹

Det är Gosplan och ministerierna som avgör när sådana investeringar ska äga rum. Utifrån de långsiktiga planernas strategiska prioriteringar beslutar de om investeringarnas inriktning, var och när satsningar ska ske. De kontaktar då någon av de cirka 1 300 projekteringsorganisationer, vars uppgift det är att planera investeringsprojekt. Dessa organisationer utför kostnadsundersökningar och planritningar, först i mer ospecificerad form. Undersökningarna finansieras genom en speciell planerad fond, som allokteras direkt från statsbudgeten. Förslagen går på remiss till en rad olika myndigheter – vanligen cirka 15 till 20 stycken – för att koordineras med alla olika materialbalanser, försörjningsplaner, finansieringsplaner etc, etc, på olika nivåer. Ju större projekt, desto fler och högre remissinstanser. Projekt över en viss kostnad, vilken fastställs av Gosplan, måste gå ända upp till Gosplan och Gosstroj för godkännande, och alla förslag som inbegriper kostnader över 2,5 miljoner rubel måste fastställas individuellt av Ministerrådet. I förslaget måste ingå rapport om projektets samhällsekonomiska betydelse, en ekonomisk bedömning, förslag om vidare forskning och undersökningar etc, och det måste också vara koordinerat med de olika planerna för folkhushållet och branschen. När förslaget antagits får projektorganisationen fullmakt att utarbeta detaljerade planer för investeringsprojektet. För standardprojekt finns detaljerade normer redan spikade, varför uppgiften här endast blir att modifiera dem utifrån vad de lokala omständigheterna kräver. För mer komplexa projekt finns också normer för hur ny teknologi, ny design etc, ska införas. Emellertid krävs ändå för dessa projekt ytterligare en remissomgång innan slutprojekteringen kan göras i detalj. De slutliga, detaljerade planerna övertas därefter av berörda företag och ministerier, vilka tillställer planmyndigheterna begäran om att få utföra investeringsprojektet ifråga enligt det slutgiltiga förslaget. De olika förslagen jämkas sedan samman nerifrån regionsnivå och vidare uppåt i hierarkin. Den totala investeringsplanen, slutligen, sammanställs av Gosplan och fastställs av Ministerrådet. Den årliga investeringsplanen inkluderar både stora konstruktionsprojekt och mindre expansions- och moderniseringsprojekt. Den baseras på Gosplans kontrollsiffror och tillställs de berörda företagen och ministerierna, vilka åläggs att i detalj specificera sina försörjnings- och konstruktionsbehov och sluta nödvändiga kontrakt. Den myndighet, som har huvudansvaret för att investeringsplanerna uppfylls, är ministerråds-kommittén Gosstroj.

Denna oerhört invecklade och tidskrävande procedur för centrala investeringsbeslut är i stort sett densamma som under det gamla systemet. Den enda skillnaden vi har kunnat upptäcka, är att man höjt gränserna för hur stora projekten måste vara för att i remissomgångarna gå ända upp till ministerrådet. Den allra högsta toppen har alltså avlastats en del mindre investeringsbeslut.

¹⁴¹ Alla uppgifter hämtade från Marvin Jackson: "Information and incentives in planning Soviet investment projects", "Soviet studies", juli 1971.

Fonden för social och kulturell service

Den tredje fonden, som bildades 1965, var fonden för social och kulturell service samt bostadsbygge. Den grundar sig, liksom fonden för materiell stimulans, på hur väl företagen uppfyllt indikatorerna om försäljning och räntabilitet. Fondmedlen används för byggnation av arbetarbostäder och upprättande och underhåll av barninstitutioner, sommarkolonier, semesterhem och kuranstalter.

Utvecklingen av fondsystemet

Den *materiella stimulansfondens* storlek växte totalt från 1 till 4 miljarder rubel mellan 1967 och 1970.¹⁴² Det senare är mellan 7 och 10% av den totala lönesumman för industrin. I de företag som 1966 gått över till det nya systemet skedde 1966 följande löneökningar: arbetare 4,0%, tjänstemän 10,3% samt ingenjörer och tekniker 8,2%. Under 1967 utgjorde bonus från den materiella stimulansfonden 20% av snittlönen för administratörer och tekniker. Bonusen utgjorde bara 3,3% av snittlönen för arbetare.¹⁴³

Företagsledningens rätt att bestämma över fördelningen av fonden har efter reformens genomförande beskrivits på ett antal sätt, vilket bl a visas av att bara hälften av fonderna användes 1967-68. Centralbyråkratin har ingripit med ökande antal restriktioner och begränsningar av direktörernas makt över fonderna, för att på så sätt förhindra att systemet ger "oönskade" resultat. För att undvika att genomsnittslönerna steg snabbare än arbetsproduktiviteten infördes 1968 regler om att fondmedel, om detta inträffade, skulle överföras till en speciell sparfond eller användas till vissa andra ändamål. För att förhindra att tjänstemännen tjänade oproportionerligt mycket, vilket de som vi sett kom att göra i reformens initialskede, kom 1969 regler som förbjöd tjänstemannalönerna att stiga snabbare än bonusfondens storlek. Samma år kom också statuter som satte ett övre tak för individuella bonusutbetalningar.¹⁴⁴ Inför 5-årsplanen 1971 till 1975 stadgade också ministerrådet att arbetarna skulle få större del av bonusutbetalningarna.¹⁴⁵

Som vi redan påpekat, var reformerna motsägelsefulla och komplexa. Givetvis kom detta att avspeglade sig även i bonussystemet. Ett exempel: å ena sidan ska bonusens storlek bero på företagets räntabilitet. Räntabiliteten höjs bl a av kostnadsbesparingar på arbetskraftssidan. Men å andra sidan är fonderna också baserade på lönefondens storlek, vilket alltså innebär att bonusen stiger med ökade kostnader för arbetskraft.

Resultatet av det nya fondsystemet var blandat. Räntabiliteten höjdes visserligen i de berörda företagen, men hl a p g a dess komplexitet och motsägelser kom bonussystemet inte att stimulera till någon nämnvärd höjning av arbetsproduktiviteten, till striktare planuppfyllelse, till att produkternas kvalitet förbättrades eller till att ny teknologi och nya produkter introducerades.

I stället för att införa ny teknologi, som på kort sikt kan komma att äventyra räntabiliteten och därmed bonusen, har direktörerna föredragit att hålla sig till den gamla teknologin. som kanske visserligen på lång sikt är mindre lönsam, men som ändå inte är lika riskfylld och som därför inte hotar hans bonus. Bonusfondernas storlek har också varierat alldeles för mycket mellan olika branscher och företag.

För att komma till rätta med dessa reformens oönskade resultat, har centralplanerarna, som vi redovisat ovan, recentraliserat systemet och infört fler planindikatorer. I och med detta har också bonussystemet ändrats för att kunna avspeglade hur väl företagen uppfyller även dessa

¹⁴² Hedlund a.a., sid 39.

¹⁴³ Berge: "profiten i Sovjetunionen", Clarté 4-5/74, sid 29.

¹⁴⁴ Schroeder: "Soviet economic reform at an impasse", sid 43-44.

¹⁴⁵ Schroeder: "Recent developments in Soviet planning...", sid 34.

nya planmål. Så har bonuskoefficienter skapats även för uppfyllande av planmålen rörande arbetsproduktivitet, produktion av konsumtionsvaror, och förbättringar av produkternas kvalitet. Dessutom har bonus för bruttoproduktion återinförts. Om företaget inte fyller sin plan för leverans av konsumtionsvaror skärs bonusen ner eller tas bort helt. Detsamma gäller vid misslyckanden att uppfylla planen för arbetsproduktivitet och för produktionens kvalitet, samt om man medvetet överdriver sina kostnader vid prissättningen. Samtidigt har de högre myndigheterna skärpt sin kontroll över fondernas storlek och utnyttjande: Gosplan bestämmer nu varje branschministeriums totala bonusfond för varje år, och ministerierna bestämmer därefter årligen gränserna även för företagets fonder. Dessa gränser måste sättas i enlighet med den planerade arbetskraftsstyrkan och genomsnittslönen. Utformningen av bonus-systemet har också ändrats i syfte att stimulera till striktare planering. Om företaget antar högre mål för de viktigaste planindikatorerna ökas bonusen, om de sänker dem minskas den. Om de överträffar målen – de ursprungliga eller reviderade – ökar bonusen, men med långsammare takt än tidigare. Om målen underskrids, minskar bonusen men inte så mycket. Syftet är att få företagen att i ökad utsträckning planera för full kapacitetsnivå.¹⁴⁶

Emellertid finns det inga speciella tecken som tyder på att situationen skulle ha förbättrats. Den allt striktare planeringen och administreringen av hävstängerna har gjort bonussystemet alltmer komplext. Direktören står nu, för att maximera sin bonus, inför den intrikata uppgiften att maximera en kombination av 6 variabler: vinst, räntabilitet, arbetsproduktivitet, kvalitetsförbättringar, bruttoproduktion och produktion av konsumtionsvaror. Detta öppnar ytterligare möjligheter för honom att fiffla och mygla och kombinera ihop olika variabler för att öka sin bonus utan att den slutgiltiga kombinationen han väljer nödvändigtvis är bättre för samhällsekonomin än tidigare.

Slutligen ska också sägas att de materiella incitamentens dåliga resultat har lett till ökad användning av ”moraliska” incitament – i kombination med skärpta straff för brott mot planen och skärpt disciplin bland både arbetare och direktörer. En rad kampanjer har dragits igång och den ”socialistiska tävlan” har intensifierats.¹⁴⁷

Vad gäller *produktionsfonden* ökade denna från 0,6 till 3,6 miljarder rubel mellan 1967 och 1970.¹⁴⁸ Men även med denna fond har problem uppstått. Eftersom fondens storlek baseras på bl a anläggningstillgångarnas storlek, har den inte i ökad utsträckning stimulerat till nedskärningar av kapitalkostnaderna. Därför har reglerna för fondbildning omändrats och förenklats. Ministerierna har fått rätt att fastställa procentsatser för hur stor del av vinsten som ska överföras till fonden.¹⁴⁹ Produktionsfonden har inte heller lyckats stimulera företagen till självständiga innovationer och produktutveckling. För det första därför att företagets befogenheter att agera självständigt fortfarande är mycket små; även innovationsprocessen och ibruktagandet av ny teknologi är, som framgått, starkt reglerade av högre myndigheter. För det andra har det visat sig att bonussystemets själva konstruktion snarare förhindrar än stimulerar till en sådan utveckling; som vi redan påpekat, föredrar många direktörer, för att maximera sin bonus, att köra vidare med gammal teknologi och den räntabilitet de har hellre än att chansa på en ny teknologi, som på kort sikt kan äventyra vinsten.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Schroeder a.a., sid 30-32 och 35.

¹⁴⁷ Schroeder: ”Soviet economic reform at an impasse”, sid 45.

¹⁴⁸ Hedlund a.a., sid 39.

¹⁴⁹ Schroeder: ”Recent developments in Soviet planning...”, sid 33.

¹⁵⁰ Schroeder: ”Soviet economic reforms: a study....”, sid 19.

Ursprungligen var det meningen att produktionsfonden och de decentraliserade investeringarna skulle växa till en femtedel av totala investeringar.¹⁵¹ Fonden växte också ganska snabbt i slutet av 60-talet och 1971 stod den för 12,2% av de totala kapitalinvesteringarna i industrin.¹⁵² Men 1972 angrep Kosygin mycket hårt de decentraliserade investeringarna, och 1973 års plan uppvisade helt följdriktigt en drastisk nedgång av decentraliserade investeringar och en motsvarande ökning av centraliserade investeringsbeslut.¹⁵³ De troligen dryga 90%, som utgör resten av den totala investeringssumman – i vilka alltså ingår alla strategiska investeringar – är av den traditionella centraliserade typen. I och med detta kan vi som rena löjligheterna förkasta de svenska KKP-apologeternas påståenden om att den ryske direktören ”fritt bestämmer över kapitalinvesteringar, lönefonder mm”.¹⁵⁴ Speciellt med tanke på att återinvesteringar – som alltså företaget bara delvis får besluta om – är en följd av ursprungliga investeringar, av nyinvesteringar som bestäms av centrala myndigheter. Det implicita beslut som ligger bakom återinvesteringarna – nämligen att driften ska fortsätta – fattas ju för övrigt också på central nivå.

Fonden för social och kulturell service, slutligen, ökade totalt från 0,3 miljarder rubel till 1,4 miljarder mellan 1967 och 1970.¹⁵⁵ Reglerna för fondbildningen har här förenklats drastiskt genom att fondens storlek i den nionde 5-årsplanen fastslagits till en fix procentsats –35% – av den materiella stimulansfonden. Man har också här reglerat användningen av fonden mer i detalj; bl a måste 60% av fondmedlen användas för bostadsbygge med vidhängande faciliteter, t ex daghem.¹⁵⁶

7. Den administrativa reformen

Problemen efter 1965

Som synes spelade reformerna från 1965 när allt kommer omkring inte så stor roll; det mesta har traskat på i gamla fotspår. Det är alldeles uppenbart att påståendet om att reformen skulle inneburit ”en avgörande förändring av den ryska ekonomin” (d v s i kapitalistisk riktning, se avsnitt II.1) är milt sagt överdrivet. Men det är också fel att (som t ex författaren till artikeln ”SKP, den ryska profiten och Karl XII:s pekfinger” i Fjärde Internationalen nummer 1/75) tro att ekonomin i och med reformen blev rationell och effektiv. De kroniska problemen finns kvar; systemet har en oerhörd inneboende tröghet och lider av en otrolig byråkratisk tungroddhet, fortfarande kännetecknas ekonomin av en konstant överefterfrågan och en ständig brist på produktionsmedel och annan materiel, fortfarande är slöseriet kolossalt, fortfarande åsidosätter direktörerna planernas intentioner i syfte att öka sin egen bonus, etc, etc. Som vi sett ovan, medförde reformen inte heller någon decentralisering av makten till företagsnivån. En krypande recentralisering tog snart tillbaka de få befogenheter direktörerna fått.

Om man ser till dess praktiska resultat, var alltså reformen en tämligen perifer händelse. Det avspeglas i tillväxttakten. Bortsett från en engångshöjning av produktiviteten och tillväxten 1967-68, orsakad av reformens initialvinster då vissa tidigare dolda reserver togs i bruk, har tillväxttakten fortsatt att sjunka. 1972 var nationalinkomstens tillväxttakt 4% – den lägsta sedan 1963. Industriproduktionen steg med 6,5% – den minsta ökningen sedan 1947. Arbetsproduktiviteten steg med 5,2% vilket i sig inte var sämre än under flera tidigare år, men som

¹⁵¹ Keith Bush: ”Resource allocation policy: capital investment”, i ”Soviet economic prospects for the seventies – a compendium of papers submitted to the joint economic committee, Congress of the USA”, Washington 1973, sid 43.

¹⁵² Berge a.a., sid 29.

¹⁵³ Bush a.a., sid 43.

¹⁵⁴ Engberg: ”Sovjetunionen – ett socialistiskt land?”, ”Klasskampen” 6/73 sid 60.

¹⁵⁵ Hedlund a.a., sid 39.

¹⁵⁶ Schroeder: ”Recent developments in soviet planning...”, sid 33 och 35.

ändå måste betraktas som mycket dåligt med tanke på den nya 5-årsplanens stora satsning på intensiv tillväxt.¹⁵⁷ Till följd av det dåliga resultatet 1972, som inom parantes sagt ändå var betydligt bättre än de flesta imperialistländerns resultat, reviderades målen för 1973 ner. Som vanligt blev i första hand konsumtionsvaruindustrin lidande; dess planerade tillväxt skars ner med 44%. Produktionsmedelsindustrins ökning planerades ner med endast 17%.¹⁵⁸ De gamla prioriteringarna lever alltså kvar, vilket är ytterligare ett tecken på reformens misslyckande. Trots otaliga försök (se ovan) har planerna inte lyckats åstadkomma en större satsning på konsumtionsvaror.

Inför de växande ekonomiska problemen har byråkratin reagerat på i huvudsak två sätt: dels ett intensifierat internationellt ekonomiskt samarbete med ledande imperialiststater för att den vägen få kapital och know-how, dels genom nya organisatoriska och administrativa reformer på hemmaplan. Det förra behandlas under rubriken "Socialimperialismen" i del III nedan. Här ska vi dröja vid det senare.

Reformen 1973

Våren 1973 fattades beslut om en omfattande reform på företagsplanet. Ministerierna skulle vara ansvariga för genomförandet av de i reformen förutsedda omdispositionerna. Reformen skulle åtminstone på papperet vara fullt genomförd innan utgången av 1975.

Reformen innebär en centralisering i så motto att själva företagen blir färre och större och samtidigt en decentralisering genom att ministeriernas styrorgan för grupper av företag, de så kallade branschöverstyrelserna (glavki), upplöses och deras befogenheter överförs på de nya, större företagen. Företagen smälter nu samman till en ny företagsenhet av högre dignitet, så kallade produktionsföreningar eller koncerner. Diagram 11:5 anger en sådan koncerns uppbyggnad. Inga företag i den "gamla" bemärkelsen ska stå utanför koncernerna och de ingående enheterna får inte längre någon stadgad autonomi. Genom att överstyrelserna faller bort beskärs antalet led i styrningsapparaten. Koncernerna kommer att lyda direkt under allunionella, unionsrepublikanska och republikanska ministerier.

I de nya koncernerna ingår, som framgår av diagram 11.5, såväl producerande enheter (fabriker, ofta tidigare självständiga företag) som vetenskapliga forskningsinstitut, konstruktions- och projekteringsbyråer etc. Utvecklingsverksamheten och den dagliga produktionen skall på så sätt föras närmare varandra. Koncernerna kommer också att förfoga över de ingående företagens fonder. Detta gäller dels de som bildas genom avsättningen från vinsten – produktionsutvecklingsfonden, fonden för materiell stimulans samt fonden för sociala och kulturella ändamål – dels också fonder som avser att stimulera och finansiera den tekniska utvecklingen vid koncernen.

Mellan koncernerna och ministeriet inskjuts i en del branscher en samordnande organisation, benämnda industriella föreningar, omfattande en grupp koncerner och troligen avsedda att spela en förmedlande roll mellan koncerner med likartad verksamhet och ministeriet. I de fall då sådana förekommer uppstår följaktligen ett system med tre steg (ministerium – industriell förening – koncern) eller i några fall till och med fyra (där ministeriet är unionsrepublikanskt). I spetsen för de industriella föreningarna står ett direktörsråd, bestående av cheferna för de ingående koncernerna.¹⁵⁹

Syftet med reformen var flerfaldigt. Dels ville man lösa de eviga problemen med styrningen. För att å ena sidan skära ner övercentraliseringen och ministeriernas betungande detaljkontroll

¹⁵⁷ Berge a.a., sid 31.

¹⁵⁸ Paul Cook: "The political setting" i "Soviet economic prospects for the seventies....", sid 4.

¹⁵⁹ Uppgifterna ovan (även diagrammet) är hämtade från Ådahl: "Sovjetunionens ekonomiska reglering", Uppsala 1973, sid 41-50.

samt befördra lokal initiativförmåga, samtidigt som man å den andra inte ville ge direktörerna några omfattande friheter, har man helt enkelt skapat en ny mellannivå i hierarkin, en nivå som kommer att överta befogenheter från både lägre och högre instanser. De befogenheter, som reformen 1965 gav till företagen, har nu överförts till koncernerna eller föreningarna. Nu ska de resurser planen allokerar, samt de mål den uppställer, tilldelas föreningarna och koncernerna, vilka sedan ska fördela såväl uppgifter som resurser på sina företag. De företag, som ingår i koncernerna, räknas nu inte längre som självständiga företag. Bokföring sker på koncernnivå, och likaså kalkylering av planuppfyllelse. Vinsten t ex beräknas inte längre på företagsnivå, utan företagets prestationer värderas numer endast inom koncernen, och då i termer av kostnader, lönefond eller output. Företaget fungerar alltså inte längre på chozrastjot-basis, och uppfyllande av planindikatorer beräknas inte på företagsnivå. Likaså beräknas inte längre bonusfonden i allmänhet på företagsnivå. Bonuskoefficienterna gäller nu för hela koncernen, och det är på koncernens resultat fondens storlek beror. De enskilda företagens andelar av bonusfonden bestäms av koncernledningen. Samtidigt som man sålunda beskurit företagets befogenheter ytterligare, har även ministeriernas direkta kontroll över produktionsenheterna skurits ned, i och med upplösandet av branschöverstyrelserna.¹⁶⁰

Bakom reformen ligger säkert också att man velat anpassa företagets juridiska struktur efter en premiering av stordriften på företagsområdets område, som bl.a. tar sig uttryck i anläggandet av i fysisk bemärkelse stora produktionsenheter, bl a sådana som omfattar olika typer av produktion men som samtidigt är starkt tekniskt och styrningsmässigt integrerade i varandra (kombinat). Stordrift, hävdar man, är nödvändigt för att komma tillrätta med den otillfredsställande forsknings- och utvecklingsverksamheten i företagen. Inom stora sammanhållna enheter menar man sig kunna skapa den finansiella och kompetensmässiga ramen för bättre insatser på dessa områden och därjämte garantera att innovationerna förs ut i praktisk tillämpning inom de ingående produktionsenheterna. Inom stora företag kan man nämligen i högre utsträckning utnyttja arbetsfördelningen mellan olika enheter och avdelningar. Genom att balansera hög räntabilitet, produktivitet etc, i ett företag mot låg sådan i ett annat kan koncernen uppnå större stabilitet än de enskilda företagen, vilket stärker planeringen.¹⁶¹

Det är mycket svårt att uttala sig om reformens möjliga resultat. Vad som är klart är emellertid att den så omtalade utvidgningen av direktörernas befogenheter 1965 nu helt har runnit ut i sanden. I vilken mån den nya mellannivån kommer att få något reellt inflytande beror på en rad faktorer, vilka vi idag inte känner. Det är t ex ännu oklart vilka befogenheter föreningarna och koncernerna kommer att få vad gäller fondering, investeringar etc.

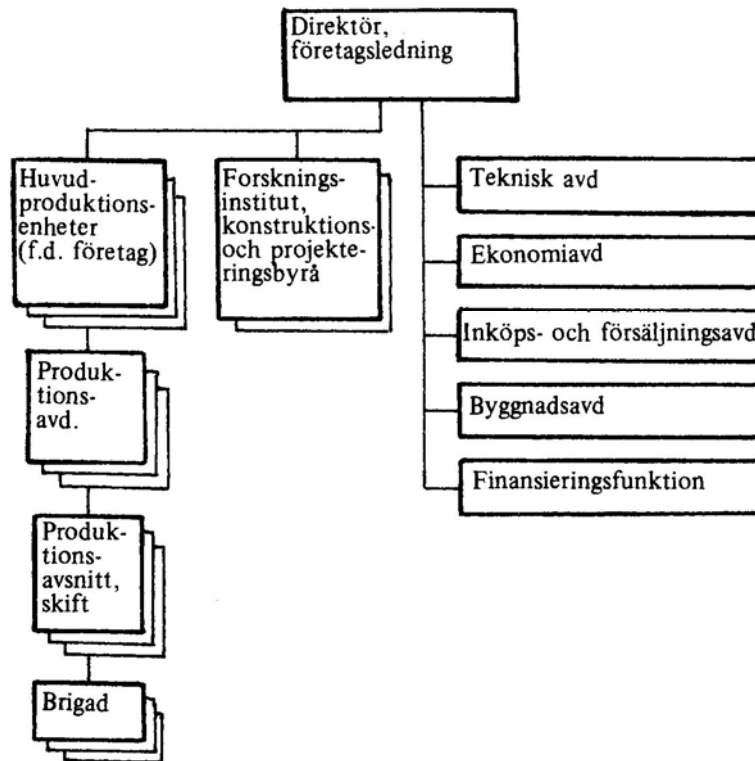
En av motiveringarna till reformen har varit att ministerierna skulle avlastas rutinarbete för att kunna koncentrera sig på långsiktplanering, strategiska investeringsbeslut och tekniskt framåtskridande. Om detta uppnås skulle resultatet kunna bli en effektivisering av den centrala planeringen. Erfarenheterna hittills är emellertid att ministerierna blandar sig i smådetaljer även vad gäller driften av de nya koncernerna. Redan i januari 1974 hävdades att högre organ hunnit inskränka koncernernas befogenheter vad gäller arbetskraftsanvändning, löner, allokering av planer och investeringsfonder mellan i koncernen ingående företag, beslut om produktsortiment, specialisering mellan företag och om-distribution av kapital mellan enheterna.¹⁶²

¹⁶⁰ Alice Gorlin: "The Soviet economic associations", "Soviet studies", jan 1974, sid 5-6 och 14.

¹⁶¹ Se Ådahl a.a., sid 48.

¹⁶² Gorlin a.a., sid 12.

Diagram II:5
Sovjetiskt industriföretag (koncern) efter reformen 1973

Om föreningarna får problem att styra de ingående enheterna enligt planens intentioner, kan man tänka sig att centralplanerarna kommer att skärpa kontrollen. Och det är en reell möjlighet att sådana problem kommer att uppstå och t o m bli mycket omfattande. I och med att företagen inte längre arbetar på självfinansieringsbasis och inte heller förfogar över egna fonder är det mycket rimligt att anta att deras effektivitet kommer att sjunka. Utan egna indikatorer på vinst och räntabilitet med flera planmål kommer de inte att intressera sig för försäljning, kvalitet eller kostnadsbesparingar – mål som sätts för koncernen som helhet. Erfarenheterna hittills av reformen visar också att flera av de företag som inte längre baseras på chozrastjot-principen och inte längre har egna vinst- och räntabilitetsmål lånar för mycket, får höga lönekostnader och betalar sina skulder för sent. Eftersom normer för användande av det arbetande kapitalet fastställs endast på koncernnivå, kan inte kapitalanvändandet värderas för det enskilda företaget. Att företagen inte längre har något självfinansieringsansvar leder till ökat slöseri.¹⁶³ Om dessa problem kommer att öka i omfattning, vilket är en reell möjlighet, är det nästan oundvikligt att ministerierna kommer att ingripa och styra företagsenheterna direkt igen.

Ytterligare en möjlig utveckling är att föreningarna och koncernerna kommer att bli så hårt knutna till ministerierna att resultatet i praktiken blir en hårdare centralisering och styrning. Den minst troliga utvecklingen, att döma av hela den ovanstående redogörelsen för den sovjetiska ekonomin, är att föreningarna verkligen får reell makt, att de själva får ett stort inflytande över sina investeringar, över prisbildningen, att de får möjlighet att konkurrera med varandra, att de får fritt avskeda arbetskraft etc. I dagens läge finns det ingenting som tyder på en sådan utveckling.

¹⁶³ Gorlin a.a., sid 12.

III. Är Sovjet kapitalistiskt?

1. Är varuproduktionen generell?

Efter den konkreta genomgången av sovjetekonomin är vi nu mogna att besvara de frågor rörande dess karaktär vi i del I ställde upp som analysens huvuduppgift. Vi börjar med varuproduktionen.

För att bli en vara måste en produkt framställas för utbyte, för att säljas på en marknad. Varuproduktion förutsätter därmed existensen av flera privata producenter, som utför sitt arbete ”oberoende” av varandra. Arbetets sociala karaktär bestäms först på marknaden, där de olika producenterna möter varandra.

Marx skriver: ”Bruksföremål kan överhuvud inte bli varor, annat än då de är produkter av inbördes självständiga privatarbeten. Sammanfattade utgör dessa privatarbeten det samhällliga totalarbetet. Producenterna träder i samhälllig kontakt med varandra först genom utbytet av deras arbetsprodukter och därför framgår det först genom varuutbytet att deras privata arbeten har samhälllig karaktär. Eller: först genom de relationer, som uppkommer mellan producenterna inbördes, då de byter sina arbetsprodukter, visar det sig, att privatarbetena utgör länkar i det samhällliga totalarbetet”.¹

Och som kontrast till detta sätter han situationen i ett samhälle, grundat på socialt ägande av produktionsmedlen; ett samhälle där människorna ”arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhälllig arbetskraft”.²

Vad Marx specificerar här är att varuproduktionen uppstår p g a *arbetets individuella, privata karaktär*. Om producenternas arbete inte omedelbart identifieras som samhällligt arbete, om det blir samhällligt endast genom att säljas på marknaden, då och endast då existerar varuproduktion. Arbetets samhällliga karaktär kan då fastslås först efter att det är utfört, efter fullbordat faktum, till skillnad från ett samhälle med gemensam egendom där de materiella resurserna medvetet fördelas till olika produktiva verksamheter och arbetet därför har en omedelbar samhälllig karaktär, dvs det kan definieras så *medan* det utföres.

Av vad vi ovan sagt om sovjetekonomin står det genast klart att *produktionsmedlen* i Sovjet inte är varor. Produktionsmedel, som cirkulerar inom den statliga sektorn, är inte produkter av ”inbördes självständiga privatarbeten”, utan av arbeten som är fördelade och prioriterade enligt en central plan, dvs av omedelbart samhällligt arbete. De byter inte heller ägare eller förknippas med varandra endast genom marknaden, dvs säljs på en okänd marknad till okända köpare, utan fördelas till bestämda kunder enligt samma centrala plan. De förlorar därmed sin karaktär av varor och är inte längre något annat än bruksvärden. Även om de formellt ”säljs” från ett statligt företag till ett annat, är det endast ett sätt att bokföra och kontrollera hur planen tillämpas av de olika ekonomiska enheterna, och hur den fungerar på makronivå. Konkret tar sig detta bl a uttryck i att produktionsmedel inte cirkulerar med hjälp av sedlar och kontanter utan endast genom bokföringsmässiga ”pengar”. Inte heller får privatpersoner köpa produktionsmedel; man kan inte gå och köpa sig en fabrik i något fastighetskontor och få nycklarna med sig, man kan inte ens köpa maskinverktyg i en affär.

Ett undantag från ovanstående är de produktionsmedel som säljs via ”överskottsdepåerna”. De är visserligen produkter av planerat arbete, och huvuddelen av dem allokeras till sina respektive depåer av centrala planmyndigheter. Men därefter säljs de på en marknad och fördelningen

¹ Karl Marx: ”Kapitalet I”, Cavefors 1969, sid 63

² Marx a.a., sid 68

till de slutliga förbrukarna styrs inte av planen, varför de inte automatiskt är resultat av omedelbart samhällsligt arbete. Istället rör det sig här om en övergångsform; någon sorts mellanting mellan varuproduktion och planerad bruksvärdesproduktion. Emellertid gäller detta, som påpekats ovan, endast någon enstaka procent av hela produktionsmedelsproduktionen.

Vad gäller *konsumtionsvaruindustrin*, antar dess produkter en form som mer liknar varans. Här skiftar produkterna ägare. När en statlig butik säljer en kostym till en arbetare, blir kläderna, som tidigare var kollektiv egendom, privat egendom. Transaktionen är inte bara en bokföringsmanöver. Till skillnad från produktionsmedlens distribution bland statsföretagen, regleras inte fördelningen av förbrukningsartiklar bland enskilda av planen. Sålunda är inte arbetet i ett företag där förbrukningsartiklar framställs automatiskt samhällsligt arbete. En del av dess produkter kan visa sig osäljbara. Deras bruksvärde kan inte realiseras om inte deras bytesvärde realiseras. Emellertid är de inte produkter av privat, oberoende arbete, eftersom även deras produktion planeras och bestäms centralt. Konsumtionsvarorna antar därför varuform endast i den utsträckning de produceras för en anonym marknad och måste bytas mot pengar; ”fullvärdiga” varor kan de inte bli, så länge de produceras enligt en samhällslig plan.

Vad gäller *arbetskraftens* ställning, skiljer sig även den i några viktiga aspekter från varans. Lönen sätts inte i huvudsak efter prestation, utan efter position. De fastställs i planen och varierar inte med tillgång och efterfrågan på arbetskraft (dvs de kan inte pressas ned av arbetslöshet) som under kapitalismen. Merprodukten tar inte den speciella formen av mervärde. Eftersom den inte fördunklas av varufetischismen ligger den som under de förkapitalistiska produktionssätten i öppen dag. (Detta är ett mycket viktigt exempel på vad vi kallar det sovjetiska samhällets ”genomskinlighet” och som vi ska återkomma till i del IV.)

Men det finns mer som talar mot att arbetskraften är en ”ren” vara. Så garanteras alla medborgare rätten till arbete och företagen är förbjudna att ställa sina arbetare utan jobb; om de behöver avskeda folk är de skyldiga att ordna fram nya arbeten. Den totala arbetsinsatsen och prioriteringen av den till olika branscher är centralt planerad. Emellertid har de olika individerna frihet att välja sina yrken och arbetsplatser själva (till skillnad från förhållandena under Stalins tid, då arbetarna genom ett system med arbetspass förbjöds att byta jobb enligt egna önskemål). Samtidigt är de dock tvingade att ta anställning för lön för att kunna överleva; artikel 12 i sovjetkonstitutionen lyder ”Den som inte arbetar ska inte heller äta”.³

Av detta drar vi, precis som när det gällde konsumtionsvarorna, slutsatsen att arbetskraften inte kan sägas vara en vara, annat än med mycket stora modifikationer. Det är alltså tveksamt om vi kan säga att lönearbete existerar i Sovjet.

Dessa omständigheter tyder på att Sovjet inte är kapitalistiskt. Kapitalism är ju *generell* varuproduktion. Att förnödenhetsartiklarna och arbetskraften antar varuform räcker inte som bevis för kapitalism. Som vi påpekade i del I, måste man, så länge det ej råder överflöd, även i det postkapitalistiska samhället använda sig av någon slags reglerad fördelningsnorm. Det är då naturligt att konsumtionsvarorna fördelas via marknaden. Den enskilde sovjetmedborgaren vet naturligtvis bäst själv om det är ett par vantar eller en ny kastrull han behöver. Försökte man centralplanera den individuella konsumtionen med t ex ransoneringskort, skulle det uppstå en marknad ändå. Den som fick sig tilldelad en kastrull men behövde vantar skulle leta rätt på någon som han kunde byta med. Denna varuproduktion kan inte ”avskaffas” genom administrativa åtgärder. Den kan bara dö bort gradvis, allt eftersom ekonomin uppnår kapacitet att tillfredsställa varje människas grundläggande behov och distributionen därigenom inte längre behöver baseras på byte, på exakt uppmätt betalning. Denna knapphet på bruksvärden är karakteristisk för det mänskliga samhället ända fram till socialismen, som ju enligt Marx

³ Wilczynski: ”The Economics of Socialism”, George Allen & Unwin London 1972, sid 99

kännetecknas just av att varuproduktionen dött ut.⁴ Varuproduktionens konkreta utseende och utbredning i Sovjet i dag indikerar därmed att Sovjetunionen varken är kapitalistiskt eller socialistiskt, utan ett övergångssamhälle, som lämnat kapitalismen men inte nått socialismen. Vi vill påpeka, att situationen vad gäller varuproduktionen, var så gott som identiskt densamma på Stalins tid.

De flesta marxister brukar diskutera varuproduktionens utbredning utifrån samma premisser och metod som vi. De som angripit problemet från andra utgångspunkter har i allmänhet Charles Bettelheim till ledstjärna. Vi har redan kritiserat hans sätt att ställa problemen, och vi återkommer nedan till de svar han ger dem. Men här ska vi kort kommentera FK:s (Förbundet Kommunist) syn, som har lånat en del från Bettelheim, och som, vad gäller synen på hur varuproduktionen ska analyseras, helt skiljer sig från vår.

FK hävdar att varuproduktionen inte är upphävd inom den planerade statliga sektorn. Men till grund för detta påstående ligger inte någon som helst konkret analys av vare sig den sovjetiska ekonomin som helhet, eller av varuproduktionen specifikt. I stället grundar man sitt påstående enbart på ett allmänt teoretiserande kring ”begreppen för övergången” – som de dessutom omdefinierar lite hipp som happ. Denna formella begreppslogik saknar all anknytning till den konkreta verkligheten i Sovjet och blir därför bara ett impotent teoretiserande.⁵

Detta framkommer speciellt tydligt i analysen av varuproduktionens utbredning i Sovjet. För att komma fram till slutsatsen att varuproduktionen är generell, måste de gå omvägen kring en omdefinition av begreppen ”abstrakt arbete” och ”bruksvärde”, en omdefinition som inte anges eller förklaras.

Om det abstrakta arbetet skriver de: ”planens direktiv kan vara nära nog lika abstrakta, innehålla i det närmaste lika få bestämmingar som marknadens ‘direktiv’. Den statliga sektorns produktion är inte bruksvärdesproduktion bara för att den är produktion i och för den statliga sektorn, bara för att den är ‘ämnesmässig’ produktion. Om produktionen av t ex traktorer inte svarar mot jordbrukets behov kan det inte reduceras till misstag vid planens upprättande, för den ‘centrala planens’ direktiv (alltså den centrala planen som den centralt administrerande planen) är med nödvändighet abstrakta, medan behoven är konkreta. Även i den ‘den centrala planens samhälle’ fördubblas arbetet i abstrakt och konkret arbete. Det samhälleliga arbetet som framställer nyttoföremålen är inte ett kollektivt självmedvetet skapande arbete, utan är i mer eller mindre hög grad reducerat till arbete i allmänhet, till abstrakt arbete. I livet på fabriken framträder detta för arbetare som ett ‘uppfyllande av kvoten’ eller som ‘arbete’ i motsättning till ‘fritid’”.⁶ För FK är alltså abstrakt arbete sådant *arbete, vars direktiv är oprecisa*, och som upplevs som tråkigt och själsdödande. Men detta är ju ren humbug. Den marxistiska definitionen av abstrakt arbete har ingenting gemensamt med detta (se I.3.a för den korrekta definitionen). Om det specifika arbete som utförs är tråkigt eller baseras på ”abstrakta” direktiv, har inte den ringaste betydelse i detta sammanhang.

Likaså har FK lyckats trassla till det ordentligt för sig vad gäller definitionen av bruksvärde. De hävdar faktiskt att den sovjetiska produktionen inte kan vara bruksvärdesproduktion

⁴ Se vidare i del IV under rubriken ”Är Sovjet socialistiskt?”

⁵ FK:s teori om övergången till kommunismen finns i artikeln ”Vägen från kapitalism till kommunism”, ”Kommunist” nr 18. En bra kritik av FK:s sätt att i detta sammanhang omtolka och missbruka den marxistiska begreppsapparaten finns i ”Det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta; En kritisk genomgång av Förbundet Kommunisters syn på övergångssamhällena, programmet, avtalsrörelsen, m.m.”, Stencil utgiven av KAF, Stockholm 1975.

⁶ ”Kommunist” 18, sid 8

”annat än rent formellt”, eftersom produkterna är – av dålig kvalitet!⁷ Och till råga på allt har de mage att påstå, att den som påstår motsatsen för ett resonemang, som är ”rent absurt”!⁸

Det är klart, att man, om man tar sig för att omdefiniera olika begrepp hur som helst, kan få precis vilka resultat man önskar – t ex att varuproduktionen är generell i Sovjet. Men det kan knappast sägas vara en metod som är förenlig med marxismen.

2. Är konkurrensen produktionens drivkraft?

Kapitalismens centrala dynamik, den motor som driver produktionen framåt, är konkurrensen mellan individuella kapital. Den nödvändighet att sträva efter ökat mervärde, vilken kapitalisten ständigt och obönhörligt ställs inför, är ett resultat av det faktum, som Marx fastslagit många gånger, att kapital är otänkbart utom i form av ”olika” kapital, dvs som *resultat av konkurrens*.⁹

Strävan efter ökat mervärde måste förklaras med konkurrensen och bara konkurrensen. Kapitalisten är ingen ”ackumulationsfanatiker” utan någon anledning. Han blir det under konkurrensens gissel och endast därför. Om man eliminerar den ekonomiska nödvändigheten att ackumulera kapital, att slå ut konkurrenterna genom att minska produktionskostnaderna, genom köp av mer teknologiskt avancerat fast kapital, kan man inte se någon anledning till varför kapitalisten alltid skulle jaga efter ett allt större mervärde. Inte heller kan man förstå varför kapitalets organiska sammansättning ständigt tilltar. En kapitalism utan konkurrens vore en kapitalism utan kapitalistiska rörelselagar, dvs ingen kapitalism alls.

Men det är just det våra KKP-apologeter förnekar när de hävdar att Sovjet är kapitalistiskt.¹⁰ För i Sovjetunionen finns inte ”olika kapital” eftersom staten äger produktionsmedlen och styr ekonomin centralt; dvs det finns ingen konkurrens. Den ryske företagsledaren behöver inte konkurrera ut andra företag för att överleva. Det råder inte någon press på honom av typen: ackumulera eller gå under. Det finns inte någon tvingande nödvändighet att sträva efter ett ökande mervärde. Det finns heller inte någon spontan tendens till koncentration och centralisation.

Men förutom att företagen inte *behöver* gå igenom en mördande konkurrens för att i kampen växa och överleva, så kan de inte heller konkurrera med varandra, även om de skulle vilja.

⁷ ”Kommunist” 18, sid 9 och 6

⁸ ”Kommunist” 18, sid 9

⁹ Så säger han t. ex. i ”Grundrisse”: ”Kapital existerar och kan bara existera som många kapital och dess självbestämning framstår därför som dessas ömsesidiga växelverkan” (citerat i ”Det dunkelt sagda...”, sid 14). Vidare, säger han, är konkurrensen ”inget annat än kapitalets inre natur...som framträds och realiserar i växelverkan mellan flera kapital.”; ”Konkurrensen är överhuvud det sätt varpå kapitalet sätter sitt produktions sätt i rörelse.”; och: ”Eftersom värdet utgör kapitalets grundval, och följaktligen bara existerar genom ett utbyte mot ett annat värde, stöter kapitalet bort sig självt. Ett universalkapital som inte har något främmande kapital med vilket det kan öra göra därför ett oting.” (Citerat i ”ommunis” nr 18, sid 18). Citaten är tagna ur upplagor av ”Grundrisse”, som vi ej haft tillgång till, varför vi inte kan ge den ursprungliga källan. I den Penguinupplaga vi har finns emellertid ett par avsnitt om ”Competition” – sid 649-52 och 657-58 – där en rad passager av liknande innebörd kan återfinnas.

¹⁰ Ibland blir deras argumentation rent grotesk. Den gamle sagoberättaren Nils Holmberg från SKP:s partistyrelse, svarade t ex på ett sovjetseminarium i Stockholm i nov. 1975, när han blev tillfrågad hur det kunde finnas kapitalism utan konkurrens, att det hela var mycket enkelt: ett kapitalistiskt storföretag är ju kapitalistiskt trots att det inte råder någon konkurrens mellan dess olika avdelningar – och situationen är precis densamma för Sovjet; det finns inte någon konkurrens mellan de olika delarna av ”statsbourgeoisins” kapital men helheten är ändå kapitalistisk! Dvs han ”glömmer bort” att det är just konkurrensen mellan olika storföretag som är det viktiga under kapitalismen, och att det är denna konkurrens som inte existerar i Sovjet! Marx och Engels betonar på ett otal ställen i sina ekonomiska skrifter att det kapitalistiska systemet upphävt anarkin inom företagen, men att den härskar i ekonomin som helhet, och att det är kommunisternas uppgift just att utsträcka planeringen från att gälla bara inom företagen till att gälla även mellan dem.

Som vi sett, bestämmer planen vilka råvaror och produktionsmedel som ska användas för tillverkningen av en viss produkt, liksom hur de ska användas och också oftast av vem de ska köpas, den sätter strikta normer för produktens kvalitet och design, den anger produktions- och försäljningsvolymen, etc, etc. De centrala planmyndigheterna bestämmer till råga på allt priset. Företagen har helt enkelt inga variabler kvar, vilka de själva kan påverka för att konkurrera med. Dessutom har vi sett att företagets förhandlingsfrihet vad gäller kontraktsskrivande är starkt begränsad, och att det i praktiken är överordnade organ, som bestämmer arten av relationer mellan olika företag. Insnärjda i denna snårskog av förordning och regler *kan* företagen de facto inte konkurrera.

Den kapitalistiska konkurrensen har alltså ersatts av planerad samverkan mellan olika företag. Men därmed har också kapitalismen avskaffats, ty en ekonomi, som inte baseras på konkurrens mellan ”olika kapital”, vilka ”oberoende” av varandra producerar varor för byte på marknaden, kan omöjligt vara en kapitalistisk ekonomi.

3. Är värdelagen produktionens regulator?

Ingen regulator...

För att avgöra värdelagens roll i Sovjet måste vi åter klargöra vad vi menar med värdelag. Under kapitalismen kommer värdelagen att reglera fördelningen av produktionsinsatser mellan produktionsenheterna. Det pris som varorna säljs för kommer att vara relaterat till den mängd samhällsligt nödvändigt arbete som finns nedlagt i dem. Produktionsenheter med låg effektivitet (under genomsnittet) kommer att sälja sina varor till ett pris som inte motsvarar utan ligger under det ”värde” man kunde förvänta sig med tanke på den arbetsmängd som åtgått. Om en vara inte efterfrågas (och således absorberar för mycket samhällsligt arbete) kommer dess pris att sjunka som en indikator på värdelagens protest.

Värdelagen förutsätter prisvariationer som kan avspegla tillgång och efterfrågan, annars finns inget som kan signalera när bristande överensstämmelse föreligger. Värdelagens verkningar känner vi från det kapitalistiska produktions sättet i form av de ”rörelselagar” vi analyserade i första avsnittet. Det är således värdelagen som ligger till grund för den marxistiska teorin om den tendentiellt fallande profitkvoten, ty om det inte finns någon fast relation mellan pris och värde kan vi inte säga att profitens förhållande till satsat kapital utvecklas mot sjunkande andelar därför att den nedlagda arbetsmängden (variabelt kapital) minskar i förhållande till kostnaderna för råvaror och produktionsmedel. När vi säger att värdelagen är produktionens regulator under kapitalismen, menar vi just att det är denna ekonomiska lag som ligger till grund för hela strukturens utveckling, dess omvälvningar och inre begränsningar.

Bara med utgångspunkt från detta förefaller rubrikfrågan besvarad. Vi vet att prisfluktuationer inte förekommer, att profitkvoten inte uppför sig på kapitalistiskt vis, att prissättningen inte spontant regleras enligt vad som är ”samhällsligt nödvändigt arbete”, osv. Eftersom ingen marknad av kapitalistiskt slag finns, och inte heller någon konkurrens *kan värdelagen omöjligt reglera ekonomin*, eftersom den just kommer till uttryck genom marknaden, och får sin verkan genom de krav som uppkommer under konkurrensen mellan fristående produktionsenheter.¹¹

¹¹ Eller med Marx' ord:

”Eftersom de individuella kapitalisterna möter varandra endast som varuägare och var och en försöker sälja sin vara så dyrt som möjligt... påtvingar sig den inneboende lagen bara genom deras konkurrerande, genom deras ömsesidiga tryck på varandra, genom vilket de olika avvikelserna balanseras.”

(Citerat i Sweezy: ”Teorin för den kapitalistiska utvecklingen”, sid 62, Sweezy citerar här från den engelska upplagan. I den svenska översättningen är passagen ofullständig; den viktiga satsen om konkurrensen har av någon anledning strukits helt. I Caveforsupplagan återfinns det aktuella, stympade stycket i ”Kapitalet III”, sid

Nu finns det ändå de som hävdar att värdelagen reglerar produktionen i Sovjet, och det rör sig inte bara om politiskt styrda analyser i den direkta form som KKP står för, utan även något mer seriösa försök att belysa övergångssamhällets villkor. Man brukar peka på några faktorer som tecken på värdelagens genomslagskraft:

1. betoningen av lönsamhet i företagen
2. försöken att slå samman mindre produktionsenheter till större, vilket betraktas som en slags parallell till kapitalismens "centralisation"
3. kvarlevor från kapitalismen i form av varukategorier, pengar osv och till och med ett allt större medvetet användande av dessa
4. svårigheterna för byråkratin att driva igenom planerna i praktiken, den bristande överensstämmelsen mellan plan och verkligt skeende (ex de ständiga och alltid misslyckade försöken att utöka konsumtionsvarusektorn)

Alla dessa punkter är verkliga, de utgör delkomponenter i den problemflora som Sovjet-analysen måste lösa och delvis har löst. Vad som nu speciellt intresserar oss är dock just detta: kan dessa företeelser, som Sovjet delar med kapitalistiska länder, tas som intäkt för att värdelagen är produktionens regulator?

Man kan tänka sig värdelagen som regulator på två olika sätt, om man samtidigt förutsätter en planekonomi. Antingen upprättas en plan, men den strider mot värdelagen, och skjuts därför i realiteten åt sidan. En sådan plan kan modifiera, och i viss mån ändra helhetens utveckling för en tid, men inte i grunden. Det andra alternativet är att planen i sig är ett uttryck för värdelagen, det vill säga ett försök att systematisera värdelagen som produktionsplan.

I bägge fallen är det uppenbart att värdelagens genomslag skulle få effekter som vi idag inte kan se i Sovjet: prisfluktuationer, kriser, fallande profitkvoter. Och efter vår tidigare analys av Sovjets konkreta inre utseende, kan vi också avfärda dessa alternativ, åtminstone i denna form. Det som fortfarande måste diskuteras är emellertid frågan om värdelagen i någon form påverkar sovjetplaneringen och den konkreta ekonomiska praktiken.

...men viktig ändå

Under kapitalismen reglerar värdelagen produktionen a priori, men det är känt att nästan alla kapitalistiska statsapparater upprättar olika former av planer. Dessa har dock mer karaktären av prognoser, där man spränger in vissa sociala prioriteringar som modifierar, men i relativt ringa grad, värdelagens verkningar. I Sovjet upprättas planen, och detta sker inte på grundval av värdelagen (vilket vi ska se nedan). Däremot kan man inte på förhand utesluta att de avvikelser som planen gör från en värdereglerad produktion, kan kännas av i form av produktionsstörningar av olika slag. I så fall skulle situationen från de kapitalistiska länderna här vara omvänd: planen reglerar, värdet modifierar.

Innan vi går vidare kan det vara på sin plats att påbörja diskussionen om vad vi egentligen menar med "planen reglerar". Detta uttryck kan ju låta anakronistiskt när vi samtidigt så beredvilligt medger att det inte går som planen stipulerar. Vi ska gå in på orsakerna till planeringens ineffektivitet i nästa avsnitt, men för förståelsen av den kommande diskussionen måste man ändå klargöra våra begrepp. Med planens dominans och reglerande roll avser vi att beskriva ett i huvudsak socialt och politiskt problem som härstammar från byråkratin. Planen är byråkratin plan, och speglar dess roll i sovjetsamhället. Med utgångspunkt från planen regleras faktiskt produktionen i Sovjet – men byråkratin kan inte förhindra de grova

779-80. Den svenska nyöversättningen har tyvärr visat sig vara full av liknande felaktigheter. Den intresserade läsaren hänvisas till artikeln "Kapitalet förfalskad" i Kommunist nr 15 för en vidare diskussion i frågan.)

avvikelse som samtidigt kännetecknar produktionen i sin helhet. Den slutliga ekonomiska praktiken är ett resultat av planen modifierad av en mängd andra faktorer. Bara i denna betydelse talar vi om planens reglerande funktion.

Den första hypotes vi måste diskutera kan formuleras så här: planen dominerar regleringen av ekonomin, om än i modifierad form, men denna plan är i sin tur en modifierad variant av värdelagen, ett slags komplement till denna. Mekanismen för att överföra värdelagen på planen, är via priserna som är ”socialt bestämda”, och härrör (i sista hand) från värde.

Denna tankegång finns som en del i många olika teorier om Sovjet, bland annat Bettelheims som vi redan diskuterat en del och också ska återkomma till. Den lider av en del brister: för det första kan vi faktiskt studera prissättningen i Sovjet, och den debatt i prisfrågor som förts under lång tid. För närvarande är priserna uppenbart administrativt bestämda, och prisstrukturen synes vara densamma som den stalinska, i något modifierad form. Man kan då naturligtvis hävda att olika faktorer kan leda administratörerna att sätta priser i enlighet med värde. Men i så fall undrar vi vad hela den jättelika prisdebatten i Sovjet handlat om. Problemet har just varit avsaknaden av en fast värde – prisrelation, vilket lett till ytterligt ojämn fördelning av resurser, profiler osv, mellan branscher och företag. En stark oppositionsgren bland sovjetiska ekonomer vill däremot ha en prisstruktur som utgår från beräkningar av värde i form av ”samhälleligt nödvändigt arbete”. De har inte fått sin vilja igenom (se avsnittet om priser).

Bettelheim menar i detta sammanhang att man måste analysera de administrativa priserna som direkt härledda från priserna under NEP(!): ”...betyder det att det i övergångsformationerna, så som de fungerat fram till nu fanns *historiskt givna marknadspriser*. Det är med dessa priser, som efterhand ändras beroende på olika krav, men inte ”uttänks” och utarbetas till ett sammanhängande och specifikt system, som dessa ‘ekonomiska kalkyler’ fortfarande genomförs”.¹² Trots det absurda i detta som argument betraktat (för ur värdelagens perspektiv betraktat blir kraftigt modifierade priser inte parallella med värden, hur mycket deras ursprungsvärden än var det) visar det oss på den enda vägen att finna ut hur den sovjetiska prissättningen växt fram. För att avgöra dess karaktär måste vi gå tillbaka till de stora debatterna under 20-talet, och där söka efter indikatorer på värdelagen.

Under den sista NEP-perioden kontrollerade staten egentligen bara grosshandelspriserna effektivt. Eftersom man under NEP uppmuntrat den enskilde handlaren kunde man inte räkna med att få bestämma hans priser. Och de var skyhöga. På grund av varubristen rådde enorm efterfrågan, vilket fick priserna att skjuta i höjden, just som uttryck för värdelagen. Delar av partiets vänsteropposition förordade att man skulle höja de statliga partihandelspriserna för att öka lönsamheten i detta led, dra till sig resurser och på så vis öka utbudet och minska efterfrågetrycket. Detta avvisades, och man gick i stället motsatt väg: man försökte sänka priserna omedelbart genom att sänka i partihandelsledet. Perioden ända fram till slutet av första femårsplanen karakteriserades av denna typ av lösningar. Inte förrän handeln, genom planerna kontrollerades på allvar, och NEP sedan länge var begravet, kunde priserna börja stabiliseras (dock långt ifrån fullständigt).¹³

Av detta kan vi se att staten redan från början agerade helt stick i stäv med värdelagen inom de sektorer man kontrollerade, medan värdelagen slog igenom i de privata sektorerna. Det är på detta sätt det fortsatt. Prissättningen i Sovjet har växt fram som enskilda lösningar på specifika problem, men det som på så vis blev planpriser kan bara härledas från kampen mot marknadspriser, inte från dessa priser själva.

¹² C. Bettelheim: ”Socialism och ekonomisk planering” (Halmstad 1971)

¹³ E.H. Carr/R.W. Davies: ”Foundations of a planned economy” (Suffolk 1974) Alec Nove: ”Sovjets ekonomiska utveckling” (Halmstad 1971)

När Sovjet nått en nivå där kommandoekonomin inte fungerar som förr, måste detta pris-system sättas under debatt då det inte anknyter till någon mätbar måttstock. Det är precis detta som skett – och detta är kanske det säkraste beviset för att värdelagen inte reglerar priserna.

Sammanfattningsvis kan vi om prissystemet säga att det tillkommit som byråkratins svar på de problem som restes av värdelagens fria verkningar under NEP. Det administrativa pris-system som utkristalliserats har upphävt samtliga väsentliga följdverkningar av värdelagens spontana aktivitet, men eftersom det är godtyckligt och inte alls vägledande för planerarna, blir det alltmer olämpligt varför det satts under debatt.

Hur ska vi då förklara kraven på lönsamhet, försöken att öka produktionsenheternas storlek, de ekonomiska kategoriernas kvardröjande från kapitalismen och den dåliga effekten av planeringen? Vi återkommer till detta i det sista avsnittet, men måste också påpeka att dessa frågor inte har speciellt med dagens Sovjet att göra, utan lika mycket med 30-talets. Bara genom en kombinerad förståelse för betydelsen av de lågt utvecklade produktivkrafterna, och byråkratins speciella sociala roll kan dessa frågor diskuteras allvarligt. Om man så ska diskutera värdelagens roll a posteriori (i efterhand), det vill säga när det gäller att försvåra genomförandet av planen, är det uppenbart att en sådan funktion kan finnas, men främst i ”negativ” form. För att kunna planera effektivt, måste byråkratin veta dels vad som kan säljas, dels i vilka kvantiteter resurserna ska sättas in på olika områden. Det är just sådant som värdelagen reglerar under kapitalismen. I Sovjet kommer varje avvikelse från värdelagen att medföra en viss form av slöseri, resurserna blir ojämnt fördelade. Man har försökt att teoretiskt lösa detta i form av nya system för prissättning, främst inom den så kallade ”matematiska skolan” (se avsnittet om priser), men så vitt vi kan bedöma har några övertygande resultat inte nåtts, och de administrativa priserna fortsätter att regera. Men det finns också andra sätt på vilka värdelagen interfererar, dessa är dock av väsentligt lägre valör. Det viktigaste utgör handeln, dels med östblocket men även med resten av världen. Här använder man ju i båda fallen modifierade varianter av värdestyrda priser. Tills vidare utgör handeln en sådan liten del av den totala ekonomiska aktiviteten att den inte kan vara något svårare problem i just detta avseende.

Men om produktionen spontant ställer krav på följsamhet mot värdelagen a posteriori så borde detta även påverka planerarna inför nästa plan. Värdelagen skulle i så fall inte bara modifiera i efterhand, utan också vara en utgångspunkt för planeringen av priserna, även om den inte tillåts reglera produktionen spontant. Detta är antagligen en riktig bild. Liberman skriver några år efter det att man slagit fast den ekonomiska reformpolitiken: ”Reglerande funktioner utövas av alla lagar tillsammans, snarare än av varje lag för sig, isolerad från de övriga. I huvudsak uttrycker socialismens grundläggande ekonomiska lag (det vill säga den samhällsplaneringen, vår anm.) den operationella enheten mellan alla andra lagar, inklusive värdelagen”....”den grundläggande ekonomiska lagen är alla lagars resultat”.¹⁴ Han redovisar också explicit sin syn på vilken funktion värdelagen ska ha i detta sammanhang: ”Men värdelagen som lagen om balanserat utbyte av varor och om reduktionen av arbetsutgifterna till den socialt nödvändiga nivån, tjänar den planerade socialistiska produktionen”.¹⁵

Ett sådant resonemang stöter naturligtvis många dogmatiskt skolade ”marxister”, men det innehåller onekligen ett korn av sanning. Ty det är alldeles klart att beräkningar av ”sociala kostnaden” måste utföras under övergången, så länge en relativ knapphet på produkter kvarstår. Man kan sedan försöka hitta olika sätt att mäta (kvantifiera) dessa kostnader, men så vitt vi kan bedöma har man inte någonstans lyckats hitta alternativ till begreppet ”samhälleligt

¹⁴ E.G. Liberman: ”Economic Methods and the Effectiveness of Production” (New York 1973) s. 61-62 (vår övers.)

¹⁵ a.a., s. 61 (vår övers.)

nödvändigt arbete”, sannolikt är det så att just en kvantifiering enligt värde är nödvändig för att få ett grepp om produktionskostnader i monetära termer, men att detta inte ensamt kan avgöra produktionsplanens prioriteringar.

I Sovjetunionen har byråkratin under lång tid inte kunnat utföra en planering enligt ett sådant mönster av ett mycket viktigt skäl: de nödvändiga sociala prioriteringarna förutsätter proletär kontroll och demokrati, förutsätter att kontroll över företagen och staten utövas demokratiskt av producenterna.

Hur förhåller det sig då i Sovjet? Libermans teser är uppenbarligen inte de dominerande, vilket vi sett under kapitlet om prisbildning och allokering av resurser. Men de speglar säkert en tendens inom den sovjetiska byråkratin, en tendens som är medveten om svårigheten att utan kvantifierbara värdeenheter som grund för prisbildningen effektivisera planeringen inom den nuvarande byråkrats ekonomiska ramar. Vad ett eventuellt genomförande av sådana reformer kan få för konsekvenser ska vi diskutera när vi summerar upp den sovjetiska planeringens speciella karakteristika.

Låt oss för ett ögonblick återvända till Engels syn på dessa frågor, detta via ett citat ur *Anti-Dühring*, som ofta använts av olika debattörer: ”Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat den än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhällsligt arbete. Den mängd samhällsligt arbete som ingår i en produkt behöver då inte först fastställas på en omväg. Den dagliga erfarenheten visar direkt hur mycket som i genomsnitt erfordras. Samhället kan med lätthet räkna ut hur många arbetstimmar som ingår i en ångmaskin, i en hektoliter vete av den senaste skörden eller i hundra kvadratmeter tyg av en bestämd kvalitet. Det kan alltså inte falla samhället in att i fortsättningen uttrycka de i produkten nedlagda arbetskvantiteterna, som det nu känner direkt och absolut, med hjälp av en relativ, föränderlig, otillräcklig och tidigare som nödfallsutväg anlitad måttstock, en tredje produkt i stället för den naturliga, adekvata, absoluta måttstocken, tiden... Under ovanstående förutsättningar tillskriver samhället alltså heller inte produkten något värde. Det kommer inte att uttrycka det enkla faktum att det erfordras låt oss säga tusen arbetstimmar för att producera hundra kvadratmeter tyg i den missvisande och meningslösa formen att tyget skulle vara värt tusen arbetstimmar, Men naturligtvis måste samhället i ett sådant fall också veta hur mycket arbete som går åt för framställningen av varje nödvändighetsartikel. Det kommer att anpassa produktionsplanen efter produktionsmedlen, bland dem främst arbetskraften. De olika nödvändighetsartiklarnas nytta, avvägd efter den för deras framställning nödvändiga arbetsmängden, kommer i sista hand att bli bestämmande för planen. Människorna ordnar alltsammans mycket enkelt utan inblandning av det berömda ‘värdet’.”¹⁶

Vad Engels här förutsäger är (som han själv påpekar i en not) härlett från analysen i *Kapitalet*, och uppenbart är att kärnpunkten är frågan om hur åtgången arbetsmängd ska mätas och vägas mot nyttoeffekten. Att en sådan avvägning måste ske, förutsätter som synes att man beräknar hur stor del av det samhällsliga arbetet som lagts ned på en viss produkt. Övergångssamhällets ekonomiska grundproblem består just i hur man ska kunna hitta konkreta former för att mäta både hur mycket arbete som går åt och vilken nytta produkter gör.¹⁷ *Frågan om de konkreta formerna för detta är inte någonstans löst.*

Den sovjetiska planeringen kan alltså inte automatiskt anklagas för ”kapitalism” när den försöker ta hänsyn till ”samhällsligt nödvändigt arbete”, tvärtom *borde den från början ha*

¹⁶ F. Engels: ”Anti-Dühring” (Stockholm 1955) s. 428-30.

¹⁷ Inom den ”etablerade” nationalekonomin är det just detta som den stora debatten, vad gäller socialismens möjlighet, handlar om. Det mest berömda inlägget är, som bekant, Lange/Taylor: ”On the Economic Theory of Socialism”.

gjort detta i högre grad! Det är inte här som kärnan till kritiken mot byråkratin ligger, men genom analysen av byråkratins oförmåga till planering enligt det mönster Engels förutsagt kan vi bättre förstå dess samhällliga roll. Ty det är just de ständiga problemen att under de betingelser som förelegat i Sovjet – med lågt utvecklade produktivkrafter, en hastig men skev industrialisering under ledning av ett nytt socialt makthavande skikt – lösa planeringsproblemen och finna konkreta former som ej avviker för mycket från värdet, men samtidigt inte återupprättar marknadens dominans (och därmed avskaffar byråkratin i dess nuvarande form), som prioriterar ”samhällelig nytta” utan att kunna upprätta demokratiska former för att verkligen kunna mäta denna ”nytta”, det är just detta som kan förklara dagens reformer, byråkratins skilda fraktioners politik, och ge oss en möjlighet att inte bara säga att ”Sovjet inte är kapitalistiskt”, utan även avgöra vad det verkligen är, och vart det är på väg. Uppenbarligen är en sådan analys inte ”ekonomistisk” till sin karaktär utan sammanväver de olika samhällsnivåerna. Och detta är inte att undra på då själva problematiken under övergångssamhället är så höggradigt politiskt.

Om vi alltså ska summera värdelagens funktion i Sovjet finner vi följande: Tesen att ”värdelagen reglerar planen” i direkt och oförmedlad bemärkelse är uppenbarligen falsk. Om så vore skulle vi i Sovjet ha priser som bestämdes av ”samhälleligt nödvändigt arbete” vilket inte är fallet. Den långa prisdebatten, liksom studiet av prisbildningen i Sovjet visar detta med all önskvärd tydlighet. Inte heller varierar priserna i Sovjet märkbart med tillgång och efterfrågan, vilket i och för sig utgjort ett problem för byråkraterna, då man inte fått något mått på vad konsumenterna egentligen vill ha. Om värdelagen skulle dominera planen skulle vi få en serie profitkvoter relaterade till olika organisk sammansättning i olika branscher, men som framgår av avsnittet om profitens roll är detta inte fallet. Koncentrationen och centralisationen av kapital skulle medföra snabb undergång för alla de mindre produktionsenheterna. Den ”centralisation” vi iaktar i Sovjet har inte denna karaktär, utan planeras (genom 1973 års reform) så att man får effektivare planeringsenheter. Företagen slås inte ut, men deras befogenheter minskar och flyttas upp till en högre nivå (associationen), som består av flera samverkande företag.¹⁸ Vidare skulle vi, om värdelagen fick reglera planen, se arbetskraften och kapitalet fördelas i enlighet med vad som är ”socialt nödvändigt” med hänsyn till mängden ”nedlagt genomsnittligt arbete”. Något sådant har inte förekommit, åtminstone inte i någon massomfattning som kunnat iaktas.

Men värdelagen måste påverka produktionen under övergången, i den bemärkelsen att beräkningar av ”samhällskostnader” inte kan göras på annat sätt än via begreppet ”samhälleligt nödvändigt arbete”. I Sovjet har värdeberäkningar hittills i mycket ringa grad räknats vid planeringen, men under de debatter som förevarit efter Stalins död har värdeproblematiken tagits upp på nytt, och på ett annat sätt än tidigare. Ännu har denna debatt inte lyckats lösa de konkreta planeringsproblemen byråkratin står inför. Den sovjetiska planeringen lyckas varken fördela resurser i enlighet med någon slags kvantifierbar ”nytta” eller i enlighet med vad som är ”lönsamt” enligt värdelagen. Planen avviker från bägge delarna, och kan i själva verket bara förstås som en administrativ konstruktion som avspeglar de problem som byråkratin successivt ställts inför, och som ”lösts” ad hoc (tillfälligt, utan någon långsiktig strategi). I denna bemärkelse är problemet socialt/politiskt.

Värdelagen påverkar i viss mån planeringen genom ”negativ” verkan, det vill säga när avvikelserna från värdelagen blir för stora, visar detta sig som ett ökat slöseri, som en ökad skevhet i produktionen, vilket medför vissa ad hoc-lösningar, som tillfälligt reviderar vissa detaljer av planen utan att omdisponera helheten. Säkert spelar värdelagen en viss roll redan i förberedandet av en plan, eftersom man då har kunnat iaktta verkningarna under den

¹⁸ A.C. Gorlin: ”The Soviet Economic Associations”, Soviet Studies, vol 26, jan. 1974.

föregående planperioden. Likaså kommer värdelagen att förvränga den upprättade planen i efterhand, eftersom denna plan inte tagit exakt hänsyn till relationen mellan produktionskostnader, tillgång och efterfrågan, och inte av politiska skäl för närvarande kan göra det.

Sammanfattningsvis reglerar värdelagen inte produktionen, och som vi sett uppträder inte heller värdelagens automatiska följeslagare under kapitalismen i form av kriser, inflation osv. Däremot påverkar värdelagen planeringen (vilket i och för sig inte är fel) och planernas genomförande, deformerar och förvränger planerarnas intentioner. eftersom dessa intentioner varit avskilda från verkligheten, precis som dessa planerare är avskilda från producenterna och producenterna från makten i stat och företag.

Bettelheims mystifikationer

I ljuset av detta måste vi återvända till Bettelheims teori, eftersom Bettelheim blivit den främste teoretiske talesmannen för dem som betraktar Sovjet som statskapitalistiskt och imperialistiskt, och även önskar skaffa sig nya förebilder genom KKP. Vi såg i första avsnittet av denna bok hur Bettelheims resonemang successivt anpassas till debattens krav. Från början utgick Bettelheim från den politiska nivån, även i definitionshänseende, en ”politiskt nivå” som han dessutom lät KKP beskriva för sig. De centrala elementen var: Sovjets imperialistiska agerande visar att en ny härskande klass har makten. Denna har utgått från byråkratin, och konstituerat sig som kapitalistklass (i statskapitalistform) när det fordrades en massrörelse för att störta den, det vill säga när de inombyråkratiska motsättningarna lösts till en fraktions dominans, när en ”proletär politik” inte längre kunde förväntas genom kampen inom själva byråkratin. Denna punkt förlägger Bettelheim liksom sina kinesiska förebilder till 1956. Klasskaraktären på staten (och planeringen) avgörs av massornas dominans eller underordnande. Om planen inte står under massornas kontroll blir den med nödvändighet bara ett ”komplement” till marknaden, inte dess motsats. Planen styr inte ekonomin, utan styrs i stället av varuförhållanden, och därmed värdelagen.

Där tar Bettelheim ett plötsligt skutt från politiken till ekonomin, eftersom han tvingas förklara denna tes. Från början räckte ”massornas underordnande” som argument, men inte i längden. Den ekonomiska teori för övergångssamhällena i allmänhet, som byggts upp av Bettelheim, och i synnerhet den som grundats på ”erfarenheter från Sovjet”, är ett försök att i efterhand bygga under de ”politiska” teserna. Det är denna sida vi nu närmare ska analysera.¹⁹

Bettelheim utgår från det Engels-citat vi presenterade ovan. Han drar dock sina egna slutsatser. Under det att han framhäver diskrepansen mellan Engels ståndpunkt, och den verkliga praktiken i de socialistiska länderna, ställer han upp två olika typer av ”planering” eller kalkyl, den ekonomiska och den monetära. Skillnaden mellan dessa är att den ekonomiska (som är en verklig planering) använder fasta och planerade kvantiteter som mäter ”sociala nyttoverkningar”. Den monetära kalkylen mäter med hjälp av ”räknestorheter”, med givna priser som egentligen inte planeras utan finns på förhand givna som resultat av ett ”givet marknadsläge”. Priserna styrs alltså av vissa ”objektiva sociala lagar”.²⁰ Via politiken gäller det att låta den ekonomiska kalkylen successivt tvinga den monetära på knä, så att planeringen så småningom (vid övergången till socialismen) sker i kvantifierade ”sociala nyttoenheter”, och inte i monetära storheter som uttryck för värdelagens effekter. Hur sådana ”nyttoeffekter” ska se ut är även Bettelheim obekant, han menar sig dock kunna härleda oändvikeligheten av deras uppträdande så småningom, förutsatt att partiet för en korrekt politik vid makten, och grundar sig på massorna och vetenskapen. Han erkänner dock att det hela förutsätter utvecklade produktivkrafter.

¹⁹ Genomgående efter Bettelheim: ”Socialism och ekonomisk planering”, Halmstad 1971.

²⁰ a.a., kapitel 1.

Denna första del av den Bettelheimska analysen är en mystifikation, främst då den försöker reda ut vikten av ”kvantifierbara bruksvärden”, men bruksvärden vars nytta bestäms ”socialt”. Att få en fast referensram för sådana enheter förefaller oss orimligt. Problemet, som Bettelheim på detta vis kringgår, är hur man under övergången till socialismen ska kunna bygga upp de institutioner som uttrycker massornas vilja, och som kan väga arbetsinsats mot nytta. Detta är en konkret uppgift, och den kräver i och för sig inte absolut jämförbara storheter för att ”objektivt mäta” nyttan. Men den grundläggande förutsättningen är att stat, parti, fackförening, planeringsmyndigheter på olika nivåer osv. står under producenternas direkta kontroll. Bettelheim undviker försiktigt diskussionen kring detta, han berör den i en not (sid 101) där han utan vidare accepterar partiets styrande roll. Naturligtvis kan han utifrån sin pro-kinesiska ståndpunkt inte närmare diskutera frågan, i synnerhet som hans grundläggande teori gick ut på att arbetarklassen måste kontrollera planen.

Men hur kommer Bettelheim härifrån till frågan om värdelagens dominans? Hans utgångspunkt finns redovisad ovan i citatet om priserna. Om priserna är historiskt bestämda marknadspriser, som i grunden består än idag, kan man naturligtvis tänka sig att de ”för in” värdelagen i planen. Vi har redan utifrån vår undersökning avfärdat denna tes, den stämmer inte med och kan inte förklara den sovjetiska verkligheten. Bettelheim är på sätt och vis medveten om detta, men utvecklar då sin tankegång något: ”Av det sagda framgår att priserna i samhällsformationerna vid övergången... förefaller att vara beroende av planeringsmyndigheternas ‘beslut’, eftersom dessa modifierar de historiskt givna priserna. Men för att vara förenliga både med reproduktionens krav och med planens målsättningar... kan dessa beslut inte i längden vara ‘godtyckliga’. De på dylika beslut vägande ‘tvången’ uttrycker alltså objektiva lagar som både gäller den ekonomiska och direkt den politiska nivån. Dessa priser bestäms alltså även av objektiva sociala lagar”.²¹

Här inleds de resonemang om de ”objektiva sociala lagar” som styr sovjetekonomin. Frågeställningen förklaras inte på detta stadium, utan Bettelheim rullar vidare. Han diskuterar ”varukategoriernas ‘närvaro’” i de ”socialistiska ekonomierna” och menar att dessa inte är en ”kvarleva” från kapitalismen, utan ”former i vilka bestämda sociala förhållanden återspeglas; dessa former kan alltså endast ‘framträda’ när dessa sociala förhållanden existerar”.²² Vidare: ”Det sociala förhållande som ligger till grund för arbetets dubbelkaraktär som socialt och samtidigt privat arbete är de ‘oberoende’ producenternas inbördes beroendeförhållande inte som ‘subjekt’, men som agenter i en social produktionsprocess vars materiella grundval utgörs av arbetsprocesser som vilar på bestämda produktionsmedel och som ger produkter, vilka tjänar till ‘stöd’ för arbetsprocessernas sammanlänkning”.²³

När Bettelheim så frågar: ”vilka är de ‘bestämda sociala förhållanden’ vilkas existens förklarar varför värdeformen tydligen ‘överlevt’ eliminerandet av det privata ägandet av produktionsmedlen?”, svarar han med hjälp av Marx: ”Bruksföremål kan... överhuvud inte bli varor annat än då de är produkter av inbördes oberoende privatarbeten” och ”Detta princip-svar måste givetvis konkretiseras genom en närmare bestämning av existensformen för ‘inbördes oberoende privatarbeten’”.²⁴

För att ”närmare bestämma” detta (och nu närmar vi oss problemets kärna) går Bettelheim över till en diskussion om produktionsförhållandenas roll, och börjar med att definiera produktionsförhållanden: ”ett system av ställningar som tilldelas produktionsagenterna i

²¹ a.a., s. 26

²² a.a., s. 37

²³ a.a., s. 43

²⁴ a.a., s. 47-48

förhållande till de viktigaste produktionsmedlen”.²⁵ Detta är uppenbarligen inskränkt, och utelämnar viktiga aspekter av vad som tillsammans utgör produktionsförhållandena. Som vi definierat produktionsförhållanden (i enlighet med gängse marxistisk tradition sedan Marx) utgör de samtliga förhållanden mellan människor i produktionen. Detta ger en vidare referensram, och gör att blickarna riktas mot samhället som *helhet*. Den Bettelheimska definitionen, som bara är en del av produktionsförhållandenas totalitet, riktar i stället vår uppmärksamhet mot *de enskilda produktionsenheterna*, där olika former av ytliga analogier lättare kan extraheras. Detta är sannolikt också Bettelheims medvetna eller omedvetna syfte (i tidigare böcker, exempelvis ”Övergången till den socialistiska ekonomin” använde han vår definition). Ty efter att ha givit oss några allmänt hållna fraser om prissystemet och planeringen, försöker han leta upp just några analogier mellan övergångssamhällena och kapitalistländerna, analogier som ”kan tänkas förklara” varför varuformen kvarstår under övergångssamhället, åtminstone så som de konkreta övergångssamhällena hittills sett ut. Bettelheims ”huvudanalogi” blir centrerad kring begreppet ”företag”.

Efter att först ha klargjort att ”Varje typ av produktionsförhållande definieras genom besittnings- och ägandeförhållanden” fortsätter han: ”Allmänt betraktat utgörs besittningen av förmågan att sätta produktionsmedlen i arbete”.²⁶ Vidare: ”Ägandet och besittningen utövas genom en rad funktioner (samordning, ledning, kontroll av arbetsprocesserna, påverkan av produktionsmedlen mot givna användningar, påverkan av produkterna). Dessa funktioner kan utövas av ägarna själva ... eller av deras ’representanter’ (deras ’agenter’). Den samhälleliga fördelningen av dessa funktioner och de motsvarande verkställande funktionerna utgör den samhälleliga arbetsdelningen. Denna är en effekt av produktionsförhållandena.”²⁷ Vi är tyvärr tvungna att citera en hel del, men detta beror på den vikt vi anser att man bör lägga vid diskussionen av de frågor Bettelheim reser. För att göra Bettelheim någon rättvisa – och som framgår kan hans språk göra detta svårt – måste vi presentera hans egna ord.

”Om produktionsmedlen (som tillhör ’privatägare’) används i en värdets självtillväxtprocess genom att sättas i arbete av lönearbetare, vilket förutsätter att det finns en klass av ’fria arbetare’ (dvs ett proletariat), antar privategendomen formen av kapitalistisk egendom, och ’privatägarna’ är då kapitalister, bärare av exploateringsförhållandet kapital/lönearbete. En dylik struktur (som är det kapitalistiska produktionssättets) implicerar att arbetskraften förvandlas till vara. Denna reproduktion implicerar utvecklandet av kollektiva arbetsprocesser som vilar på bruket av sociala produktionsmedel. Sådana produktionsmedel kan endast sättas i arbete av en kollektiv arbetare. Gentemot denna kollektiva arbetare ingriper kapitalisterna, eller deras representanter, som ledare av arbetsprocesserna. Kapitalisterna (eller deras representanter) är alltså utrustade med förmågan att sätta produktionsmedlen i arbete. Den kapitalistiska egendomen implicerar alltså arbetarnas icke-besittning.”²⁸ Dessutom gäller att ”.... varje individuellt kapital endast kan fungera som en del av det sociala kapitalet. Därför kan kapitalisten själv endast ’fungera’ som det sociala kapitalets agent”.²⁹ Bettelheim säger om direktörerna i olika företag att de är ”kapitalets ’funktionärer’” även om de olika företagen tillhör samma kapitalist, eftersom ”förmågan att sätta produktionsmedlen i arbete ligger hos de olika ’företagen’”.³⁰ Den produktcirkulation som försiggår mellan företag som i och för sig har samma ägare (en kapitalist, kapitalistgrupp eller staten) är verkligen en ”varucirkulation”.

²⁵ a.a., s. 58

²⁶ a.a., s. 59

²⁷ a.a., s. 59

²⁸ a.a., s. 64-65

²⁹ a.a., s. 65

³⁰ a.a., s. 65

”Följaktligen antar produkterna inte bara värdeformen... utan de manifesterar konkret deras bytesvärde”.³¹

Det mesta uppfattas väl av skolade marxister som truismer. Men det intressanta är inte *bara* om en författare talar sanning eller ej, vi måste kunna läsa mellan raderna och studera hans val av specifika sanningar, och framför allt vilka sanningar som utelämnas. I Bettelheims fall är ovanstående i stora drag den ”precisering av begreppen” han ger innan han konkluderar att de ”föregående anmärkningarna är väsentligen avsedda att hjälpa till vid analysen av samhällsformationerna vid övergången mellan kapitalism och socialism”.³² De är således inte utvalda på en slump, eller som ”en kort kurs i politisk ekonomi”.

När Bettelheim så går in på hur begreppen ska tillämpas uppställer han följande tes: ”värdeformens existens i dagens samhällsformationer vid övergången har sin grund i en viss struktur hos fältet produktionsförhållanden/produktivkrafter, och denna struktur har till följd att olika produktionsprocesser endast kan bemästras separat i de enskilda produktionsenheterna.”

Vidare: ”Produktionsenheterna... blir därigenom besittare av produktionsmedlen, som de sätter i arbete.”³³ Som svar på frågan vem som ”besitter” i Sovjet, det vill säga ”vem (som)... har den faktiska besittningen av produktionsmedlen, det fasta och rörelsekapitalet, vem kan faktiskt förfoga över dem?”, utbrister Bettelheim säkert: ”När det gäller Sovjetunionen och den statliga sektorn... inte arbetarna utan företagsledarna, direktörerna som utnämns av staten, av regeringsmyndigheterna” och han fortsätter: ”Det är alltså företagsledarna som – inom de gränser som fastställs av statsegendomen som produktionsförhållande – har det faktiska förfogandet över produktionsmedlen och de produkter som erhålls genom att arbetarna sätter dem i arbete. Konkret är mångfalden sådana förfogandekapaciteter, som var och en är ”rotad” i ett bestämt företag, en av de objektiva grundvalarna för varuutbytena mellan produktionsenheter”.³⁴

Här berör naturligtvis Bettelheim ett för den egna teorin lite känsligt område. För den kritiske läsaren börjar utvecklingstendensen i hans resonemang säkert att klarna, vi kan följa gången från de mer allmänna ”bestämningarna” i tidigare skeden till den analkande analogin mellan den bild av kapitalism han tidigare målat, och den bild av Sovjet han nu försöker frammana.

Men så enkelt gick det förstås inte – man kan inte bara kringgå frågan om det statliga ägandet och förfogandet, därav tillägget om ”de gränser som fastställs av statsegendomen”. Han uppställer villkor för att statsägandet inte ska vara ”en juridisk fiktion”: statsegendomen ska tilllåta regeringen att ”dra in” allt eller en del av vad varje företag besitter och att staten faktiskt dominerar företagets användande av sina produktionsmedel och produkter.³⁵

Bettelheim passerar hastigt denna fråga, och kommenterar inte analysens giltighet för Sovjetunionen, och det är synd det. För, som den som läst denna bok vid det här laget vet, uppfylls båda Bettelheims krav på statligt förfogande helt inom den statliga sektorn i Sovjet – både före och efter reformen 1965! Bettelheims mycket inskränkta syn på kapitalismen (som vi återkommer till) kunde ändå inte appliceras på Sovjet på analysens nuvarande stadium.

Men Bettelheim ger sig inte med detta. Efter att ha passerat frågan, börjar han diskutera ”företaget” som ”en kapitalistisk apparat”.³⁶ Denna kapitalistiska karaktär innehar företaget genom vad Bettelheim benämner det ”dubbla avskiljandet”: ”arbetarnas avskiljande från sina

³¹ a.a., s. 65

³² a.a., s. 66

³³ a.a., s. 74

³⁴ a.a., s. 75

³⁵ a.a., s. 75

³⁶ a.a., s. 77

produktionsmedel” och ”företagens avskiljande från varandra”.³⁷ Återigen framträder syftet med definitionen så klart att det har en naiv prägel, i synnerhet när Bettelheim omedelbart konkluderar att ”statskapitalismen” endast kan ”förskjuta” de motsättningar och effekter som uppstår genom företags förmedling, inte övervinna dem.

Om vi ska summera den Bettelheimska analysen så långt, är det uppenbart att den har en mycket speciell slagsida: den koncentrerar sig på *enstaka fenomen* (som exempelvis att företagen är ”separata enheter”) som egentligen är ytterligt ytliga, och han utelämnar systematiskt analysen av helheten. I fallet med ”direktörerna” var detta uppenbart otillräckligt, varför han blev tvungen att tillfälligt överge denna tankebana (maken till tendensanalytiker!). När han så kommer till ”företaget” rör han sig ännu ytligare. Det faktum att företagen inte konkurrerar med varandra (är inte det centralt?!), att de inte fritt avsätter sina produkter, att de inte fritt säljer och köper produktionsmedel – alla dessa centrala karakteristika för företagen i till exempel Sovjetunionen lämnas därhän. I stället konkluderar Bettelheim att Sovjet är ”statskapitalistiskt”, eftersom företagen är ”avskilda från varandra” och ”arbetarna från produktionsmedlen”!

För att förstärka effekten av sitt lurendrejeri (som antar ”avancerade” former bara genom det snåriga uttryckssättet) kompletterar Bettelheim bilden med enstaka förvrängningar: ”På arbetsförhållandenas nivå manifesterar sig den karakteristiska separationen av ‘företaget’ såsom produktionsenhetens kapitalistiska existensform genom det faktum att arbetarna med jämna mellanrum kan avskedas av företaget och då måste söka ny anställning. Det faktum att det i de ‘socialistiska länderna’ finns relativt stränga regler beträffande avskedanden och att dessutom ‘arbetsmarknadssituationen’ som regel är sådan att det inte är särskilt svårt att finna en ny anställning förändrar inte lönekaraktären i arbetarnas förhållande till ‘företaget’.”³⁸ Ett citat som belyser ”utelämningstaktiken”, vilka är nämligen de ”stränga reglerna” om inte de lagar som garanterar arbete!³⁹ Hänvisningen till ”arbetsmarknadsläget” är bara ett försök att öka parallelliteten med kapitalismen. Bettelheim vet säkert att det inte har med saken att göra, och att den ”goda situationen på arbetsmarknaden” om den bestått så länge, så väl som något visar på Sovjets icke-kapitalistiska karaktär.

Det är från denna analys (och ingen annan), med dess futtiga krav på vad som ska definieras som kapitalistiska produktionsförhållanden (vilket i sin tur kan föras tillbaka till den inskränkta definitionen av produktionsförhållanden som Bettelheim gav oss) som Bettelheim kan dra slutsatsen att de ”socialistiska länderna” är statskapitalistiska: ”Det är nämligen fråga om en utvidgning av begreppet ‘statskapitalism’. Denna utvidgning verkar berättigad:

1. genom förekomsten av ett med statsegendomen förbundet system av kapitalistiska produktionsförhållanden i dagens samhällsformationer vid övergången;
2. genom detta systems förmåga att reproducera sig;
3. genom dess förmåga att behärska andra produktionsförhållanden när det självt inte är underkastat en politik som förtränger och omformar det.”⁴⁰

I sanning ett märkligt skutt! Men det hänger nära samman med Bettelheims dubbla syfte: att motivera den kinesiska hållningen till Sovjet, och samtidigt bevara Kina ”rent” – ty i Kina för man ju gubevars kamp mot ”arbetarnas avskiljande” i den lokala produktionsenheten (i och för sig en sanning med modifikationer) och undanröjer därmed ena halvan av de kapitalistiska produktionsförhållandena – för de kinesiska företagen är trots allt avskilda från varandra, i

³⁷ a.a., s. 77

³⁸ a.a., s. 81

³⁹ Se vidare under punkten ”arbetslösheten” nedan.

⁴⁰ a.a., s. 85

själva verket mycket mer än i Sovjet, eftersom den centrala planeringen är mycket mindre ”utvecklad”.

För oss blir naturligtvis hela detta synsätt ogiltigt. Eftersom Bettelheim utelämnat de viktigaste delarna av ”kapitalistiska produktionsförhållanden” bara för att komma ner till så allmänna och utslätade begrepp att de kan tjäna hans analogiförfarande, betyder hans analys ingenting, liksom den inte kommer ett steg närmare någon förklaring till Sovjets internationella agerande (vilket ju är en av Bettelheim deklarerad utgångspunkt). Vilket par av fenomen som helst kan paras ihop genom sådana analogier, men inte gör det oss klokare i analysen av vad människan är i förhållande till djuren om vi väljer egenskaper som ”förmåga att se” eller ”avskildhet från varandra”, när viktigare frågor är vad vi ser och vad vi nyttjar vårt seende till, respektive vilka former avskiljandet tar.

Vi har i första avsnittet belyst hur Bettelheim beskriver ”statsbourgeoisin”, och dess uppkomst. Likaså att steget från ”statskapitalism” till ”imperialism” inte är långt för den som redan tidigare tagit sådana språng. Slutsatsen av detta är: Direktörsväldet, och det faktum att företagen är åtskilda från varandra är de grundläggande beståndsdelarna i de produktionsförhållanden som reproduceras via planen som ett komplement till marknaden. Arbetarklassen är avskild från produktionsmedlen, och slav under arbetets ”abstrakta” (det vill säga bytesvärdesproducerande) karaktär, detta till ”statsbourgeoisins” fromma. På grund av detta (utan mellanliggande resonemang om överackumulation av kapital, överproduktion osv, och utan konkret analys) har Sovjet framträtt som USA:s konkurrent om världsherraväldet och som världens folks huvudfiende!

Med tanke på slutsatsen synes oss förberedelserna i form av konkret analys något magra.

Slutligen menar Bettelheim att en ”vanlig” kapitalism oemotståndligt kommer att upprätta sig själv i ”statskapitalismens” ställe: ”Till slut kan varuförhållandenas utveckling utmynna i att ’planeringsorganen’ lämnar företagen ’fria’ (formellt eller reellt, det är av föga betydelse vilket) att själva utarbeta huvuddelen av sina ’planer’ och endast kräver av dem att dessa planer maximerar vinsterna och vissa inbetalningar till budgeten, med det förbehållet att det måste finnas en tillräcklig ’samstämmighet’ mellan dessa ’företagsplaner’. Planeringsorganens roll består i att kontrollera denna samstämmighet och att se till att ’maximeringskriterierna’ respekteras. I ett sådant fall når ’kontrollen genom penningen’ sin maximala utveckling, och planen blir bara en ’uppföljare’ till varuförhållandena. Denna inriktning har utvecklingen tagit i Sovjetunionen efter reformerna i september 1965”.⁴¹ Och: ”Just värdeformens existens, i synnerhet i produktionsprocessen, och därmed existensen av kapitalistiska produktionsförhållanden, speciellt löneförhållandet, möjliggör ett ’återtåg’ för den politiska nivåns ingrepp, och marknadsekonomin återupprättande.”⁴²

Den Bettelheimska analysen börjar med att släta ut de analytiska begreppen, och inskränka deras funktionsradie. Därefter förfalskar den (men i vackra termer) en bild av kapitalismen, för att sedan förfara likadant med bilden av ”de socialistiska länderna” för att kunna lägga bilderna på varandra och säga: ”se det blev bara en kvar”. Utan tillstymmelse till konkretion, och med övergivande av elementära begrepp, med ständiga glidningar och antydningar, med oklara definitioner och logiska kullerbyttor – så tog sig Bettelheim fram till slutpunkten. Varför har så många lyssnat till honom?

⁴¹ a.a., s. 95

⁴² a.a., s. 127

4. Är profiten målet för produktionen

Under kapitalismen återspeglas värdelagen genom profitens prisma. Den styr kapitalströmmarna till de sektorer där profitkvoten är högst, utjämnar profitkvoten mellan branscherna och visar genom profitkvotens marknadsbestämda svängningar kapitalisten när han ska utvidga respektive skära ner produktionen.

Att det är just genom profitkvoten värdelagen styr, att det är just profitkvoten kapitalisten rättar sitt agerande efter, beror på konkurrensen och det därigenom uppkomna ackumulationstvånget och tvånget att ständigt jaga efter ökat mervärde. Det är denna, av konkurrensen nödvändiggjorda, ständiga strävan efter och jakt på större och större profiter, som är den kapitalistiska produktionens mål och styr dess inriktning.

Men av den ovanstående redogörelsen för hur sovjetekonomin fungerar kan vi inte dra någon annan slutsats än att det inte existerar någon kapitalistisk profit inom den planerade sektorn.

– Eftersom ackumulationen är ackumulation av bruksvärden och inte av bytesvärden existerar inget kapitalförhållande. Enbart detta räcker för att vi ska kunna konstatera att det inte är fråga om någon kapitalistisk profit – den kommer ju inte ur något mervärde. Men det finns flera tecken.

– Den kapitalistiska profiten och profitkvoten bestäms på marknaden och regleras av värdelagen. Men i Sovjet har vi inga fungerande marknader inom industrin. Priser och kvalitet bestäms centralt. Bruttoproduktionen och befolkningens sammanlagda köpkraft fastställs också i planen, liksom vilka inputs som skall användas, vilken teknologi samt kunder och leverantörer. De viktigaste produkterna allokeras fysiskt. Företagen har alltså oerhört små möjligheter att påverka sin vinst och räntabilitet via marknaden. Så kan de t ex inte, som kapitalistiska företag, öka sin vinst genom att skära ner produktionen eller avskeda arbetare.

– Men inte nog med att profitkvoten inte regleras av värdelagen som under kapitalismen. Till yttermera visso är det ju faktiskt så att *branschernas genomsnittsräntabilitet är planerad*, att planen genom att fixera priserna bestämmer räntabiliteten i varje bransch och därigenom sätter ramarna för företagets vinster. En centralt planerad ”profitkvot” omöjliggör givetvis existensen av en kapitalistisk profit.

– Att räntabiliteten är planerad innebär bl a att någon spontan tendens till utjämning av profitkvoten inte förekommer (som vi såg i avsnittet om priserna var ju just de stora *olikheterna* i ”profitkvot” mellan olika branscher tidigare ett av de stora problemen i planeringen och en av orsakerna till prisreformen). Vi har heller inte någon spontant uppkommen ”tendens till sjunkande profitkvot”. Så steg t ex 1965-70 den genomsnittliga räntabiliteten från 13 till 21%.⁴³

– Dessutom: Företagens räkenskapsvinst (”profit”) föreligger inte som ett resultat av mervärdesrealisering, och kan därför inte vara kapitalistisk profit. Ty allt som ett företag producerar köps av planen – om produkterna håller den föreskrivna kvaliteten – till av planen fastställda priser; det finns inget realiseringsproblem. ”Profiten” bestäms alltså direkt av produktionsresultatet. Därför ökar ”profitkvoten” när arbetsproduktiviteten ökar. Om kvoten faller, så avspeglar detta inte en stigande arbetsproduktivitet utan en fallande. Detta är ytterligare ett skäl till att vi i Sovjet inte har någon kapitalistisk lag om den fallande profitkvoten.⁴⁴

– Eftersom priserna inte motsvarar kostnaderna blir den sovjetiska vinsten inte heller nödvändigtvis ett mått på effektivitet. Priserna sätts inte spontant av marknaden och motsvarar inte den samhälleligt nödvändiga arbetstiden eller de av marknaden och förhållandet utbud efterfrågan framkallade avvikelserna från värdet. Staten kan ju enbart genom att höja eller

⁴³ Anders Berge: ”Profiten i Sovjetunionen”, ”Clarté” 4-5/74, s. 29.

⁴⁴ Se vidare Hans Ebbing: ”Plan, pris og ‘profit’ i Sovjetunionen”, ”Häften för kritiska studier”, 4/75.

sänka priserna via dekret göra några produkter och företag mer lönsamma och andra mindre lönsamma utan att produktionsmetoderna ändras.

– Den kapitalistiska profiten ägs och kontrolleras av privatpersoner, som kan använda den bl a till att genomföra ny- och återinvesteringar, bl a genom att köpa produktionsmedel. Ja, i själva verket är det just så kapitalisten använder största delen av sina profiter. Men som vi sett, är den sovjetiska merprodukten inom produktionsmedelssektorn ej realiserbar i pengar, inte heller kan den – inte ens i konsumtionsvarusektorn, där den dock realiserar i penningform – kontrolleras godtyckligt av direktörerna. Den tillhör staten och det är den centrala planmyndigheten, som bestämmer hur stor del av den som ska betalas in till staten och hur stor del som ska få stanna i företagen. Ingen aktieutdelning eller något liknande förekommer. Inte heller kan företagsledaren använda sin bonus, som ju är en del av företagets vinst, till att köpa produktionsmedel.

Slutsatsen av allt detta måste bli att den sovjetiska vinsten inte är något annat än en *indikator på planuppfyllelse*, ett mått på hur väl företaget tillvaratagit de resurser det förfogar över i sin strävan att uppfylla planen. Att höja vinstens roll som effektivitetsindikator innebär därför inte att man inför någon sorts kapitalistisk profitmaximeringsprincip, utan endast att man fäster större vikt vid den allmänna prestationen från företagets sida. Bruttoproduktionen – den tidigare måluppfyllelseindikatorn – är bara ett element i den totala effektivitetsbedömningen. Man kan öka den fysiska produktionen genom att öka kostnaderna, slösa med råmateriel, arbetskraft och utrustning, medan man med vinsten som indikator bättre kan bedöma den allmänna prestationen och inte endast delar av den. Eftersom priserna är fixa och företagen inte kan öka sin vinst genom att höja dem (visst försöker många direktörer ändå att göra det, men det bekämpas energiskt uppifrån eftersom det skapar kaos i planeringen⁴⁵), genom att avskeda arbetare eller genom att skära ner produktionen, kan de öka sin vinst endast genom att inom planens ramar minska tillverkningskostnaderna och genom att höja kvaliteten på varorna så att de verkligen kan säljas (köparen har rätt att inom vissa gränser vägra fullgöra köpet om produkten är av dålig kvalitet).⁴⁶ Sådan är tanken bakom vinstens roll som planindikator.

I och med att den sovjetiska vinsten och räntabiliteten inte är ett uttryck för värdelagens reglerande verksamhet, utan en måttenhet för att mäta planuppfyllelsen, står det klart att den inte heller kan utgöra produktionens mål eller avgöra dess inriktning.

– Vi har redan påpekat, att eftersom varuproduktionen inte är generell och kapitalistisk konkurrens inte existerar inom den statliga sektorn, så existerar inte heller någon tvingande ekonomisk nödvändighet för direktörerna att jaga efter ökat mervärde för att överleva. Det finns givetvis ett krav på att hela ekonomin ska ”gå med vinst”. Detta gäller för alla ekonomier, annars går det inte att utvidga produktionen, skapa ekonomisk tillväxt och höja levnadsstandarden. Men i den planerade sovjetekonomin behöver inte varje företag eller bransch gå med vinst. Utifrån politiska och sociala prioriteringar kan man låta vissa företag, ja t o m hela branscher, gå med planerad förlust. Det är inte heller nödvändigt att lägga ner förlustbringande företag, och det finns inte heller några tecken på att så skulle ske i någon beaktansvärd omfattning. Tvärtom har man efter reformen 1965 bildat två speciella fonder i syfte att understödja de företag som har dålig lönsamhet; en bildas direkt från statsbudgeten och den

⁴⁵ I sitt direktiv för femårsplanen 1971-75 sade Kosygin: ”Alla försök att skapa vinster genom att kringgå de statliga priserna eller höja dem genom att bryta mot fastställd sortering och standardkrav är att handla mot staten. Ministeriernas, ämbetsverkens, produktionssammanslutningarnas, företagsledningarnas och prissättningsorganisationens ansvar för att den statliga prisdisciplinen strikt följs och planen för tillverkningsprogram uppfylls, måste ökas” (citerat i ”Fjärde Internationalen” 1/75, sid 39). Se även exemplet från Kazachstan i avsnittet om priserna ovan.

⁴⁶ Spechler: ”Decentralizing the Soviet Economy: Legal Regulation of Price and Quality” i ”Soviet Studies”, oktober 1970, s. 234.

andra bildas på ministerienivå genom en avgift på företagsvinsterna i den berörda branschen.⁴⁷

– Eftersom varje bransch eller företag inte behöver gå med vinst är det inte heller så att räntabilitetsskillnader mellan olika branscher nödvändigtvis behöver avgöra investeringarnas inriktning och styra kapitalflödena mellan branscherna. Vi säger nödvändigtvis, eftersom räntabiliteten ändå givetvis inte är oväsentlig. Man måste ju, som sagt, i alla ekonomier investera så att hela samhällsekonomin ”går med vinst”. Detta sätter givetvis ramar för det antal branscher man kan låta gå med planerad förlust. Men faktum kvarstår; p g a planens dominans behöver de sovjetiska ministerierna var och en för sig inte styras av räntabilitetshänsyn. *Teoretiskt sett* skulle man faktiskt i Sovjet planmässigt kunna investera i de *minst* lönsamma företagen och branscherna, för att på så sätt understödja en jämn utveckling och undvika flaskhalsar och produktionsstörningar. Vilken vikt de ryska planerarna i praktiken tillmäter räntabiliteten i investeringsbeslut är emellertid så gott som omöjligt att avgöra. Dels är det p g a planens alla regler, föreskrifter, fixa priser etc oerhört komplicerat, om inte helt ogörligt, att göra någorlunda rättvisande lönsamhetsberäkningar; dels är det minst lika svårt att klargöra planerarnas verkliga intentioner. De erfarenheter vi har av planerade förlustföretag etc, tyder på att räntabiliteten bara är en av flera faktorer, som tas med i beräkningen vid investeringsbeslut. Så fortsätter t ex prioriteringen av den tunga industrin, trots att det med all säkerhet vore en betydligt mer profitabel affär att satsa på konsumtionsvaruindustrin och tillverka de cigarettändare, nylonstrumpor, jeans och tuggummi, som befolkningen skriker efter. Dessutom: om Sovjet vore kapitalistiskt, och värde- och kapitalförhållanden dominerade, torde den lätta industrin av en ytterligare anledning vara mer räntabel än den tunga, nämligen på grund av dess lägre organiska sammansättning. Men vi vet att betoningen på den tunga industrin levtt kvar! För oss indikerar detta att räntabilitetshänsyn inte är det avgörande vid investeringsbeslut. Med tanke på att *räntabiliteten planeras till önskad nivå* i olika branscher, förefaller det tämligen otroligt att räntabilitetsskillnader skulle avgöra kapitalströmmarnas riktning mellan branscherna. Slutligen vill vi också påminna om att företagen själva inte står för mer än knappt 10% av de totala investeringarna i industrin, och att de inte själva får investera i andra branscher eller företag.

– P g a avsaknaden på konkurrens försvinner nödvändigheten av att ständigt öka sitt mervärde. Men därmed försvinner också pressen på direktörerna att ständigt omvandla produktivkrafterna, rationalisera och förbilliga produktionsprocessen för att på så sätt skaffa sig extra mervärde. Tvärtom har vi ju sett att de ofta undviker att införa ny teknik och innovationer, som skulle kunna äventyra den kortsiktiga planuppfyllelsen. Den marxistiske sovjetexperten Ticktin skriver: ”I själva verket innebär systemet en negativ motivation då det gäller att införa ny teknologi.... Så länge det finns en grundläggande mätmetod, fysisk produktionsmätning eller profit, så innebär införandet av ny teknologi att denna mätmetod utsätts för störningar. Vilken ny produkt som helst har ansenliga problem och kostnaderna för att lösa dem måste slås ut på en massproduktion.... Medan de sk risktagarna i västvärlden ofta återgäldas proportionellt eller om man accepterar att endast en del av de totala investeringarna bär frukt, så finns det i Sovjet ingen motsvarande ersättning. Många olika former av bonus har introducerats och gäller fortfarande, men genom sin natur är effekten på produktionen oberäknelig. Inget belöningsystem kan fungera så länge mätmetoderna för produktionsutflödet baseras på mängd- eller realvärdemått. Även om profit är ett sätt att mäta, så kan faktiskt införandet av ny teknologi eller en ny produkt medföra en ökning av kostnaderna som inte kompenseras av priset, såvida inte företaget fritt kan avskeda arbetare och anpassa priserna i enlighet med tillgång och efterfrågan. Det finns ytterligare en försvårande omständighet. Produktionen bringas i oordning under en viss period, med påföljd att direktörerna förlorar sin bonus helt

⁴⁷ Schroeder: ”Soviet economic reforms: a study in contradictions”, ”Soviet Studies”, juli 1968, s. 15-16.

eller delvis. Eftersom direktörerna ganska ofta alternerar mellan jobben, de kvarstannar aldrig särskilt länge på en plats, så tillåter ingen intelligent direktör om han är det allra minsta ambitiös, att en ny teknologi införs. Situationen är likartad av liknande skäl vad gäller införandet av nytt fast kapital som ersättning för det gamla... Allt detta betyder att ny teknik och fast kapital bara införs när det är absolut nödvändigt och oundgängligt och som en följd av administrativa påtryckningar... produktionen är med andra ord mer kostsam än under kapitalism och givetvis än under socialism".⁴⁸ Jämför detta med vad vi sade i del I om det fasta kapitalets depreciering och den därav under kapitalismen uppkomna pressen på kapitalisterna att ständigt förnya sitt kapital för att motverka profitkvotens fall. Slutsatsen kan inte bli annat än att den sovjetiska vinsten här spelar en helt annan roll än den kapitalistiska profiten. Påpekas bör kanske för säkerhets skull att den sovjetiska vinstens negativa effekter på införandet av ny teknologi inte har något gemensamt med den effekt som den stävan efter kapitalistisk monopolprofit har. I det senare fallet är det ju frågan om en medveten politik i syfte att beskära konkurrens, minska utbudet etc, för att uppnå monopolprofit, medan det i det sovjetiska fallet helt enkelt är fråga om ren och skär feighet (vi återkommer till den materiella grunden för denna) och att inte äventyra planmålet. I Sovjet finns det ju inte heller för övrigt någon konkurrens att beskära, och företagen kan, som sagt, inte höja sin vinst genom att minska produktionen.

– Det är inte heller så, vilket bör framgå av det ovan sagda, att införandet av det nya bonus-systemet, där direktörernas lön knutits till vinsten, har gjort profitmaximering till sovjet-ekonomins drivkraft. Om en företagsledare belönas, inte efter hur stor vinst eller försäljning han lyckas åstadkomma, utan efter i vilket utsträckning han uppfyllt *planen för vinst* respektive försäljning, innebär detta naturligtvis inte någon kvalitativ förändring i förhållande till ett system där företagsledarens bonus beräknas efter i vilken utsträckning han uppfyllt produktionsplanen. Vi har också sett att direktörerna fifflar lika mycket med vinstindikatorn, som de tidigare gjorde med bruttoproduktionsindikatorn. Det kan de göra eftersom vinsten inte är kopplad till produkternas bytesvärde. Men under sådana omständigheter är det meningslöst att tala om "profiten" som helt vägledande för företaget.

– Slutligen kan vi konstatera att det inte finns några som helst tecken på att det skulle existera konjunkturcykler, som samvarierar med räntabiliteten, eller att arbetslösheten skulle göra det (se nedan). Därmed kan vi slå fast att räntabiliteten inte styr kapacitetsutnyttjandet i sovjet-ekonomin.

*Slutsatsen av allt detta måste bli att den sovjetiska vinsten är något alldeles skilt från den kapitalistiska profiten. Att använda vinsten (i dess specifika, sovjetiska betydelse) som ett mått på hur väl ett företag uppfyller den centrala planen, är något helt annat än när kapitalistiska företag gör upp planer, som syftar till att maximera profiten. Det är inte så att profiten bestämmer den sovjetiska planen. I själva verket är det planen som bestämmer vad som blir lönsamt.*⁴⁹

⁴⁸ Ticktin: "Slöseriets ekonomi", "Fjärde Internationalen" 1-2/74, s. 20.

⁴⁹ Eller som Göran Therborn har uttryckt det: "Ur rent ekonomisk synvinkel kan man skilja på två huvudtyper av sammanhang och bestämmningar av något som kallas vinst. Det ena är där de ekonomiska enheterna (för produktion, handel, transport, etc) är enskilda självständiga företag, som bestämmer vad som ska produceras och säljas och som fungerar i ett system, där priserna sätts i (mer eller mindre monopolistisk) konkurrens på en marknad. I den situationen fungerar vinsten som (1) grundval för företagets existens genom att ge möjlighet till investeringar, motstå konkurrenter, bevara ägarnas intresse för företaget, och därför (2) som kriterium för vad som ska produceras och hur, samt (3) inkomstkälla för den som äger företaget, fören hel klass av ägare av företag.

En annan bestämning av begreppet vinst är denna. De ekonomiska enheterna är inte självständiga utan är delar av en statlig ekonomi. Vad som ska produceras bestäms genom en samhällelig plan, och priserna är konstruerade efter vissa planmässiga principer. Prissystemet är uppbyggt så, att alla företag normalt ska gå med vinst. I detta läge fungerar vinsten i huvudsak som kriterium på att företaget har uppfyllt samhällets plan, och på hur effektivt

Därför har SKP alldeles fel när de hävdar att ”profiten är ledstjärnan i ekonomin. Liksom i västmonopolistiska länder blir profiten huvudmålsättningen och varuproduktionen ett medel att uppnå detta.” (lägg märke till ordningsföljden!), och ”samhällets ekonomiska drivkraft är toppskiktets profitbegär”.⁵⁰ Vi har redan bemött och tillbakavisat dessa påståenden genom att visa att den sovjetiska vinsten endast är en planuppfyllelseindikator, och inte produktionens mål som den kapitalistiska profiten. Dessutom har vi förkastat det psykologiserande resonemanget om det härskande skiktets ”begär” som drivkraft, och visat att detta begär inte kan förstås som något annat än en följd av något mycket konkret *materiellt*, nämligen den kapitalistiska konkurrensen.

Men vi vill ändå redovisa ett annat av deras argument i all dess torftighet. SKP hävdar faktiskt att det faktum att vinstinbetalningarna till statsbudgeten ökat på omsättningsskattens bekostnad är ett tecken på att det är profiten som är den sovjetiska produktionens mål och att

Sovjet är kapitalistiskt. ”Omsen stod 1950 för 56% av intäkterna, 1960 för 41% och 1970 för 32%. Inbetalningen genom profiten ökade i mot-, svarande grad, från 10% 1950, 24% 1960 och 35% 1970”, utbrister de indignerat.⁵¹ Emellertid är det för oss fullständigt obegripligt att ökad företagsbeskattning (för det är ju vad inbetalningarna från vinsten är) kan ses som ett tecken på kapitalism. Framför allt om de ökar på de indirekta skatternas bekostnad. De senare drabbar ju konsumenterna eftersom de läggs på i detaljhandelsledet. De slår också hårdast på låginkomsttagarna (och speciellt gjorde de det i Sovjet, eftersom omsen på Stalins tid var lägst på lyxartiklar och högst på nödvändighetsvaror!⁵²) Man frågar sig onekligen varför SKP vid ett flertal tillfällen i det kapitalistiska Sverige krävt just att de indirekta skatterna ska skäras ner och företagsbeskattningen höjas – men ondgör sig över samma politiks genomförande i (”det kapitalistiska”) Sovjet.

Men det hela blir än mer obegripligt om vi undersöker *varför* vinstinbetalningarna har ökat på de indirekta skatternas bekostnad. Orsaken är nämligen att man, för att slippa höja detaljhandelspriserna efter höjningar av partihandelspriserna 1907, sänkte omsen. För att statsintäkterna, vilka till största delen baserades på indirekta skatter, inte skulle sjunka, kompenserade man sig genom att skärpa företagsbeskattningen.⁵³ Skälet var alltså, att man inte ville sänka konsumenternas standard. Att ta detta agerande till intäkt för att Sovjet skulle vara kapitalistiskt förefaller oss, milt sagt, en smula kuriöst.

SKP:s argumentation vad gäller ”profiten” framstår också som klart ohederlig när man t ex glatt citerar den polske ekonomen Wilczynskis redogörelse för hur vinstens roll ökats och anför detta som ett tecken på kapitalismens återupprättande, utan att ens antyda att Wilczynski själv några sidor längre fram betonar att det finns ”en värld av skillnader” mellan den sovjetiska vinsten och den kapitalistiska profiten, och att talet om kapitalismens återupprättande är ”en massa nonsens”.⁵⁴

de har uppfyllt den. Den bestämmer inte produktionens inriktning, utan fungerar som en kontroll i efterhand på företagens prestationer. I det förra fallet ersätter de självständiga företagens vinststrävan en samhällelig plan, i det senare fallet är vinsten ett kriterium (bland flera) på att det av statliga beslut beroende företaget har uppfyllt sina uppgifter enligt planen. Begreppen vinst och vinstmaximering får på så sätt helt skilda betydelser.”

(”Klasser och ekonomiska system”, Zenitserien 14, Kristianstad 1971, sid. 103-104).

⁵⁰ Lundgren-Ek: ”Sovjet idag”, Oktoberförlaget 1974, sid. 32 och 62.

⁵¹ Lundgren-Ek a.a., sid 47.

⁵² Tony Cliff: ”State Capitalism in Russia”, Pluto Press 1974, sid. 56 och 75.

⁵³ Schroeder: ”The 1966-67 Soviet price-reform: A study in complications”, Soviet Studies, april 1969, sid. 467.

⁵⁴ Wilczynski a.a., sid 57 (det är Berge som citerar Wilczynski i sin tidigare citerade artikel)

Slutligen är det ägnat att inge misstankar om analysens vederhäftighet och förutsättningslöshet, när man å ena sidan hävdar att ”profitreformen” är det avgörande beviset för kapitalismens återupprättande i Sovjet, men samtidigt hävdar att *Rumänien*, där reformer av samma typ genomförts⁵⁵, skulle vara – socialistiskt! Vi drar den inte oväntade slutsatsen att det som i själva verket avgör en stats grundläggande karaktär i den maoistiska analysen är – inställningen till den kinesiska byråkratin!

5. Lyder ekonomin under kapitalismens rörelselagar?

I del I gick vi igenom de rörelselagar, som gäller i en kapitalistisk ekonomi. Vi visade hur konkurrensen och profitjakten driver fram kapitalackumulation, och hur denna får en rad effekter: ökande organisk sammansättning, tendens till sjunkande profitkvot, som tvingar kapitalisterna till motåtgärder – ökad produktion, skärpt utsugning, expansion utomlands, etc – och hur detta med nödvändighet driver fram regelbundna överproduktionskriser, förstärkta av disproportionalitet, och en långtgående centralisation och koncentration, som skapar grunden för monopolens välde och imperialismen. Men i Sovjet kommer ekonomins planerade karaktär att sätta de kapitalistiska lagarna ur spel.

Ackumulationen och realiserandet av mervärdet

Till att börja med är grundvalen för ackumulationen annorlunda än under kapitalismen, eftersom den i Sovjet inte tvingas fram av konkurrens och profitjakt. Men dessutom är själva ackumulationens karaktär i grunden skild från den kapitalistiska, detta på grund av varuproduktionens begränsade omfattning.

Den kapitalistiska ackumulationen är en ackumulation av kapital. Realiserat mervärde läggs till det redan ackumulerade mervärdet, i syfte att möjliggöra för kapitalisten att tillägna sig ännu mer mervärde. Realiserandet av mervärdet sker under kapitalismen i penningform, genom att varan säljs på en marknad, för pengar.

Men som vi sett är inte produktionsmedlen varor i Sovjetunionen. Därför är ackumulationen inom den statliga sektorn inte ackumulation av kapital, utan av *bruksvärden*. Likaså sker realiserandet av den samhällseliga eterprodukten (alltså inte mervärde, eftersom något kapitalförhållande inte existerar) inom produktionsmedelssektorn i form av bruksvärden. I och med att produktionsmedlen inte är varor, inte är produkter av olika privata arbeten utan av ett gemensamt, omedelbart samhällseligt arbete, inte säljs på en marknad utan av planen allokeras fysiskt på olika producenter, inte byter ägare utan transfereras mellan olika företag vilka samtliga förvaltar den kollektiva egendomen, i och med att produktutbyte inom produktionsmedelssektorn sker utan exakt kalkylering av bytesvärde, utan ett cirkulationsled i form av pengar och betalning för bytesvärdet, utan att bytet av delarna i den samhällseliga merprodukten sker via marknaden och via marknadslagarna, så sker också realiserandet av denna del av samhällets merprodukt inte i form av att den säljs för pengar, utan i form av att de producerade produktionsmedlen tas i bruk av något av de företag, vilka utgör delar av det omedelbart samhällseliga arbetet, dvs det sker i form av *bruksvärden*.

Som vi redan påpekat, gäller detta emellertid inte i konsumtionsvaruindustrin, vars produkter inte distribueras till kunderna enligt någon central plan och därför behåller sin varuform. Då dessa produkter kan förbli osålda, måste deras bytesvärde realiserars för att bruksvärdet ska kunna realiserars. Och konsumtionsvarornas bytesvärde realiserars ju i penningform, dvs genom att varorna ifråga säljs för pengar till kunderna. Men, som vi också redan framhållit, är detta inte något bevis för kapitalism, eftersom konsumtionsvarorna måste distribueras via

⁵⁵ Se t ex kapitlet om vinsten (kap. 3) i Wilczynski a.a.

marknaden en lång period efter kapitalismens störtande. Vad gäller denna fråga rådde för övrigt i stort sett samma förhållanden under Stalin-tiden.

Att realiserandet av den samhälleliga merprodukten i produktionsmedelsindustrin inte längre sker i penningform, är ett tecken på att pengarna i Sovjetunionen inte har samma ställning som under kapitalismen. I Sovjet är pengar inte som i kapitalistiska länder automatiskt transferabla till kapital, eftersom privat tillägnelse av produktionsmedel är förbjudet i industrin och starkt reglerat och inskränkt i jordbruket. Det blir sålunda omöjligt för privatpersoner att köpa arbetskraft i form av en vara som producerar mervärde, och pengar blir inte längre en källa till räntor och liknande arbetsfria inkomster. Pengar är inte heller kapitalets begynnelse- respektive slutform, gentemot vilken hela den ekonomiska aktiviteten riktas.

Att den sovjetiska ackumulationen är en ackumulation av bruksvärden och inte av kapital, stärker oss i vår övertygelse att sovjetekonomin inte är kapitalistisk. För givetvis kan inte en ackumulation av bruksvärden vara en kapitalistisk ackumulation. Och vem har hört talas om en kapitalism utan kapitalistisk ackumulation? Kapitalackumulationen är ju en av de verkligt centrala axlar runt vilka kapitalismen rör sig. Likaså är det orimligt att tänka sig en kapitalism där penningen spelar en såpass begränsad roll vad gäller kapitalbildningen, som den gör i Sovjet.

Men att ackumulationen i Sovjet inte är någon kapitalistisk kapitalackumulation får viktiga konsekvenser. Ty detta är ytterligare en orsak till varför vi inte har någon spontan tendens till sjunkande profitkvot – och därmed inte heller de ”motverkande faktorerna” och allt vad de för med sig.

Konjunkturer och överproduktion

Den sovjetiska ekonomin saknar kapitalistiska konjunkturer. Diagram III:1-3 visar beräkningar för tillväxttakten i industrins bruttoproduktion och nationalinkomsten, samt de fasta investeringarnas förändringar.⁵⁶ Men dessa uppvisar ju svängningar? Ja, förvisso, men observera då följande:

1. Svängningarna har med åren *minskat* kraftigt, vilket inte på något vis stöder tesen om att kapitalismen skulle ha återupprättats på 50- eller 60-talet. Observera att svängningarna i investeringar, nationalinkomst och bruttoproduktion alltså faktiskt var större på Stalins tid än de är idag.
2. Svängningarna har inte samma orsaker som de kapitalistiska konjunkturcyklerna. Eftersom den sovjetiska ekonomin saknar kapitalismens mest grundläggande drag; profiten som produktionens mål, konkurrens, generell varuproduktion – vilka vi i del I angav som krisernas grundval tillsammans med den grundläggande motsättningen i det kapitalistiska produktions-sättet – motsättningen mellan produktionens samhälleliga karaktär och det privata ägandet av produktionsmedlen – och eftersom den kort sagt är *planerad* och *inte anarkisk*, kan svängningarna i den sovjetiska ekonomin omöjligt bero på kapitalismens anarki.
3. Det är helt följdriktigt inte heller fråga om några svängningar av kriskaraktär. Lägg märke till de senaste 20 årens enastående jämna tillväxttakt, vilken inte kan uppvisas av något större imperialistiskt land. Trots alla dess svåra problem, för vilka vi redogjort, har den sovjetiska ekonomin fortsatt att växa relativt snabbt. Aldrig har den uppvisat någon negativ tillväxt, något som emellertid under den senaste internationella recessionen varit fallet bland OECD-länderna.

⁵⁶ Siffrorna rörande industrins bruttoproduktion är hämtade från Raymond Hutchings: ”Periodic fluctuations in Soviet industrial growth rates”, ”Soviet Studies” jan. 1969, sid. 362. Uppgifterna om investeringarnas och nationalinkomstens tillväxt är från Lars Kalmfors: ”Ekonomisk tillväxt i Sovjetunionen”, stencil från Uppsala Universitet 1972.

Diagram III:1 Årliga procentuella förändringar av industrins bruttoproduktion 1928-70

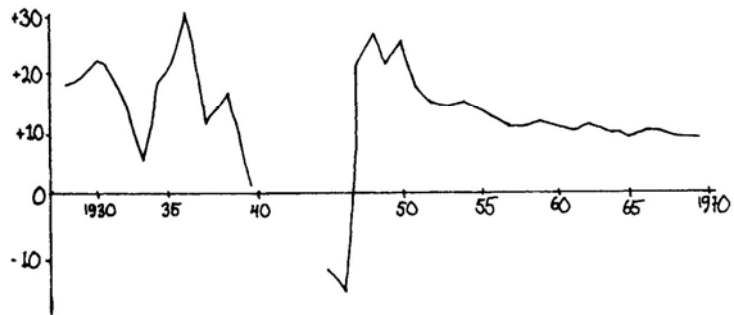

Diagram III:2 Årliga procentuella förändringar av nationalinkomsten 1928-70

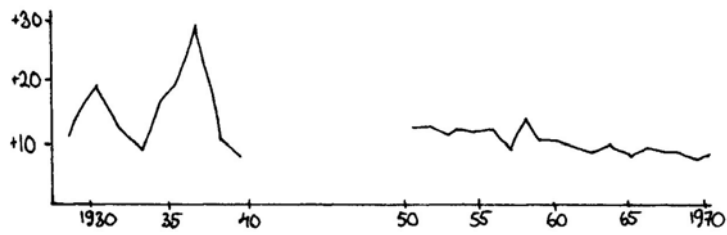
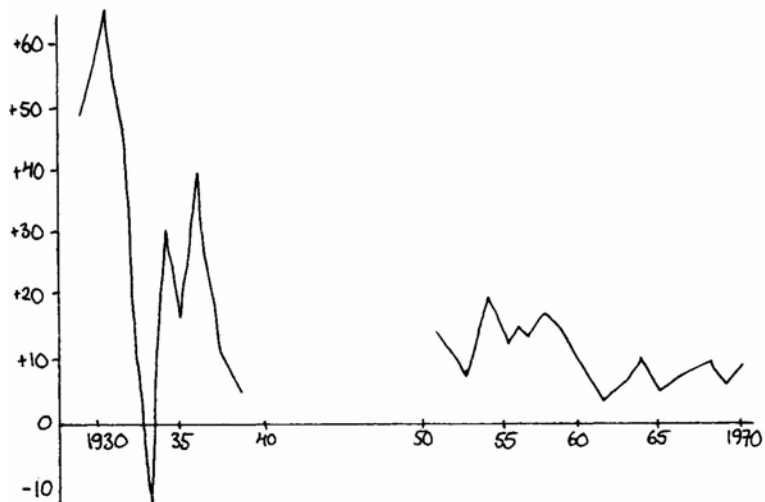

Diagram III:3 Årliga procentuella förändringar av de fasta investeringarna 1928-70

4. Detta leder oss direkt över till ytterligare ett intressant faktum, nämligen att det inte går att spåra något kausalt samband mellan cyklerna i de stora imperialistiska länderna och svängningarna i den sovjetiska ekonomin. Detta är ett starkt indicium för att dessa svängningar inte är av kapitalistisk karaktär. Varje kapitalistisk ekonomi är integrerad i det kapitalistiska världssystemet och kan inte undgå att påverkas av världskonjunkturen. Ända sedan man kunnat tala om en världsekonomi, ända sedan imperialismen internationaliserat ekonomin och gjort de enskilda nationalstaterna till länkar i en världsomfattande ekonomisk enhet, har vi kunnat se hur konjunkturerna varit internationella och hur de spridit sig från land till land. Se t ex på 30-talskrisen, som drabbade Europa ungefär 2 år efter det den brutit ut i USA. Dagens djupa recession är också den internationell; krissymptomen sprider sig som ringar på vattnet från det ena imperialistlandet till det andra. Endast ett fåtal länder har klarat sig (t ex Norge, pga oljefynden). Men Sovjet har inte visat några tecken på att det skulle vara indraget i de internationella konjunktursvängningarna. Vare sig på 30-talet eller idag har Sovjet dragits in i den internationella recessionen. Men hur kan man förklara att Sovjetunionen, om det verkligen vore ”socialimperialistiskt” och tillika en ”supermakt”, en av de allra största imperialisterna, har undgått att dras in i recessionen? Hur kan ett imperialistiskt land, tillika det allra starkaste och farligaste av dem alla, undvika att drabbas av den världsomspännande inflationen? Hur kommer det sig att arbetslösheten i det ”socialimperialistiska” Sovjetunionen inte exploderat som i västvärlden? Frågorna ropar efter svar. Men så länge man vidhåller att Sovjet är imperialistiskt, går de inte att besvara.

5. Vi har inte heller några som helst tecken, som tyder på att svängningarna i sovjetekonomin skulle vara av överproduktionskaraktär. Vad som verkligen kännetecknar den sovjetiska ekonomin är inte överproduktion utan *underproduktion*. Det råder en ständig skriande brist på varor, räknat såväl i absoluta behovsmått som i relativa termer av köpkraft. Ett av huvudskälen till att den sovjetiska marknaden är funktionsoduglig är, som vi tidigare framhållit, det väldiga efterfrågeöverskottet. Visst kan det, trots detta, vid vissa tillfällen råda överskott på varor. Men detta beror inte på att den drivits fram av autonoma, spontana ekonomiska krafter som konkurrens- och profitjakt, utan på att en del av de produkter som tillverkas är av så dålig kvalitet att de är odugliga, att distributionsplanerna varit felaktiga eller att priset satts för högt. Och som vi sett är detta inte något nytt fenomen; det var minst lika allvarligt under det gamla systemet.⁵⁷ Denna överproduktion är alltså ett resultat av dålig planering och/eller att direktörerna brutit mot planen. Den är inte generell och varierar inte heller cykliskt, utan verkar vara ett tämligen konstant fenomen – vilket stärker oss i vår övertygelse att svängningarna i den sovjetiska ekonomin ej är av kapitalistisk karaktär.

Men om svängningarna inte beror på kapitalismens rörelselagar, i vad har de då sin orsak? Vi har redan gett svaret; på dålig planering, och på direktörernas brott mot planen. Men varför är då svängningarna såpass regelbundna? En engelsk ekonom har testat det statistiska materialet med avseende på hur väl svängningarna i industriproduktionen följer olika företeelser, som t ex skörderesultaten. Hans slutsatser tyder på raka motsatsen till kapitalism: han menar nämligen att periodiciteten i svängningarna kan *spåras till planen* och dennas genomförande. Genom olika mätmetoder har han funnit ett klart samband mellan svängningarna och planperioden: tillväxttakten stiger regelbundet fram till mitten av planperioden, eller strax därefter, varpå den sjunker. Han förklarar detta med att varje planperiod omfattar ett stort antal projekt, som ska fullbordas under perioden, medan de projekt som sträcker sig mellan perioderna inte är lika många. Därför uppstår en klar tendens till att varje planperiod blir en sorts tillväxt-

⁵⁷ För konkreta exempel, se Mandel: ”Marxist economic theory”, London 1972, sid. 571 ff.

cykel, med en tillväxttakt som fluktuerar inom planperioden. Svängningarna har förstärkts av direktörernas ovana att ständigt begära för mycket material till sina planprojekt.⁵⁸

Om hans teori stämmer, vore det det slutgiltiga dråpslaget mot KKP-anhängarna, för vem har hört talas om en kapitalism med ”planerade cykler”? Men oavsett om hans förklaring till svängningarnas periodicitet, till när de uppstår, är korrekt eller ej – vilket vi idag inte vet – så är det ändå helt klart att frågan om hur de uppkommer, endast kan besvaras med planerings-systemets defekter, dvs vi kan slå fast att det inte finns några autonomt verkande krafter i ekonomin, vilka kan dra den mot cykliska överproduktionskriser eller stagnationsperioder. Och därigenom kan vi återigen med säkerhet fastslå att Sovjet omöjligt kan vara kapitalistiskt. Ty, som vi sade i del I, kan en kapitalism utan konjunkturcykler icke existera.

Koncentration och centralisation

Under kapitalismen driver konkurrensen och profitmotivet fram en koncentration och centralisation av kapitalet. Det är denna dynamik, som driver fram monopolens herravälde, och därigenom lägger grunden för imperialismen. Den spontana tendensen till koncentration och centralisation förstärks av de periodiska kriserna, ur vilka i första hand de största och starkaste företagen klarar sig, och genom vilka de ytterligare kan växa genom att köpa upp och sluka de mindre företag, som ej själva överlever kriserna.

Men i Sovjet saknas kapitalistisk konkurrens och den tvingande ekonomiska nödvändigheten att ständigt jaga efter ökat mervärde, liksom tvånget att sträva efter extra mervärde genom rationalisering och införande av en ny teknologi. Detta har vi redovisat ovan. Men därmed försvinner också nödvändigheten, den ekonomiska lag, som tvingar fram koncentration och centralisation av kapitalet. De ryska direktörerna är inte piskade att ständigt utvidga sitt företag för att överleva. De går inte under i konkurrensen om de underlåter att kontinuerligt rationalisera och utvidga produktionen. Det förekommer inte heller några periodiska kriser som driver på koncentrationen och centralisationen. Tvärtom sker, som vi sett, utvidgningen av företagens storlek planmässigt och enligt centralt fastställda prioriteringar. Detta är raka motsatsen till den kapitalistiska huggsexan där kapitalisterna slukar varandra efter förmåga utan några hänsyn till samhällsekonomin krav på planmässighet.

Givetvis kan inte ett land, som saknar den av ekonomins autonoma utveckling uppkomna tendensen till koncentration och centralisation, vara kapitalistiskt, långt mindre imperialistiskt. Ty det är denna koncentration och centralisation av kapitalet, som driver fram monopolkapitalismen och därmed imperialismen. Om ekonomin saknar denna drivkraft, kan det omöjligt vara frågan om imperialism i ordets leninska betydelse.

Disproportionalitet

I den kapitalistiska ekonomin alstras med nödvändighet disproportionalitet mellan olika sektorer. Skälet till detta är att de enskilda kapitalisterna under konkurrensens tvångströja för att överleva är nödgade att jaga efter ökat mervärde var och en för sig, utan hänsyn till vad samhällsekonomin kräver. Men, som vi sett, existerar inte dessa förhållanden i Sovjet. Eftersom ekonomin styrs av en central plan, och de olika sektorerna prioriteras enligt denna, uppstår inte nödvändigtvis disproportionalitet.

Men i Sovjet existerar ju en alldeles uppenbar disproportion såväl mellan den tunga och lätta industrin som mellan hela industrisektorn och jordbruket? Jovisst, men dessa avvikelser beror inte på några spontant verkande kapitalistiska rörelselagar – eftersom sådana inte finns – utan på dålig planering. Disproportionen mellan tung och lätt industri är ett arv från Stalintiden och den våldsamma satsningen på den tunga industrin under de första 5-årsplanerna. Visserligen

⁵⁸ Hutchings a.a.

ingick en ökad satsning på konsumtionsvaruindustrin i det ursprungliga utkastet till den andra 5-årsplanen, men bl a under trycket från den segrande tyska nazismen och den växande krigsfaran reviderades denna ner till förmån för en ökad satsning på tung och rustningsindustri.⁵⁹ Under Stalins fortsatta ledarskap bevarades och t o m förstärktes den tunga industrins oproportionerligt stora dominans. Stalin motiverade detta teoretiskt med att det var alldeles nödvändigt att produktionen av produktionsmedel måste tillväxa i snabbare takt än övriga delar av den samhälleliga produktionen, för att det överhuvudtaget skulle gå att genomföra utvidgad reproduktion.⁶⁰ Detta är givetvis rent nonsens, vilket är utomordentligt enkelt att visa med elementär matematik. När den tunga industrin tillväxt tillräckligt för att kunna förse konsument-varusektorn med nödvändiga återinvesteringar och förse ekonomin med vad som behövs för att den skall kunna tillväxa i önskad takt, finns det ingenting som hindrar sektor I och sektor II från att tillväxa harmoniskt, i samma hastighet.⁶¹ Men Stalinsystemets överdimensionering av den tunga sektorn har levt kvar ända in i vår tid. Det är inte förrän under de senaste åren, som de ryska planerarna verkligen tagit itu med problemet. Och som synes har resultaten inte varit särskilt lysande nu heller (vi återkommer till orsakerna till detta).

Disproportionen mellan industrin och jordbruket är även den ett resultat av dålig planering och ett arv från Stalintiden. Jordbrukets permanenta kris härstammar ända från kollektiviseringen, som i början på 30-talet skedde i en orgie av våld och till skyhöga kostnader. Industrialiseringen betalades i huvudsak av bönderna, som kastades ner i djupaste misär, jordbruksproduktionen och djurstocken sjönk katastrofalt och hungersnöd uppstod på landsbygden. Efter detta har jordbruket, trots Chrusjtjovs våldsamma satsningar under 50-talet, aldrig hämtat sig.⁶²

6. Byråkratin en härskande kapitalistklass?

Klasser är, enligt Lenin, ”stora grupper av människor, vilka skiljer sig åt genom sin ställning i det historiskt bestämda systemet för samhällelig produktion, genom sitt förhållande till produktionsmedlen (till största delen förankrat och fixerat i lagarna), genom sin roll i arbetets samhälleliga organisation och följaktligen på det sätt, på vilket de erhåller den andel av den samhälleliga rikedom, över vilken de förfogar, samt omfattningen av denna andel”.⁶³ I denna definition ligger att olika klasser är bärare av olika samhällssystem, av olika ”historiskt bestämda system för samhällelig produktion”, att de – med Marx’ ord – är ”personifikationer av ekonomiska kategorier”.⁶⁴ Så är kapitalist-klassen bärare av kapitalismen, emedan kapitalisten – säger Marx – är en ”medveten representant” för penningens ständigt förnyade cirkulation som kapital, en cirkulation som är gränslös och syftar till ständig ökning av bytesvärdet. Som medveten representant för kapitalets rörelse är kapitalisten ”personifierat kapital”.⁶⁵

I ett kapitalistiskt samhälle, måste den ekonomiska makten innehas av en kapitalistisk klass; kapitalismen är oupplösligt förenad med sina samhälleliga bärare – kapitalisterna – och kan inte existera utan dem. Utifrån den ovan givna definitionen måste det alltså, om Sovjet är kapitalistiskt, i dagens Sovjetunionen finnas en grupp människor som:

1. utövar reell personlig kontroll – inte nödvändigtvis förenat med formell äganderätt, även om så alltid hittills i historien varit fallet – över produktionsmedlen,

⁵⁹ Nove: ”Sovjets ekonomiska utveckling”, Halmstad 1971, sid. 257-58.

⁶⁰ Stalin: ”Socialismens ekonomiska problem i SSRU”, Moskva 1953, sid 64-65.

⁶¹ Se Mandel a.a., sid 625-30.

⁶² Se t ex Mandel a.a., sid 575-84, och Nove a.a., avsnitten om jordbruket.

⁶³ Lenin: ”Det stora initiativet”, VV II:2, sid 288.

⁶⁴ Marx: ”Kapitalet I”, ”Förord till första upplagan”, sid. 5 i Caveforsupplagan.

⁶⁵ Marx a.a., sid 132.

2. genom sin kontroll över produktionsmedlen kan utsuga arbetskraften och tillägna sig ett mervärde, vilket de kan använda som de själva vill, och

3. är ”personifierat kapital” i det att deras personliga intressen överensstämmer med kapitalismens logik, dvs som genom sin ständiga strävan efter ökat mervärde reproducerar den kapitalistiska produktionsprocessen och kapitalets rörelse.

Men, av den tidigare redogörelsen för sovjetekonomin är det uppenbart att byråkratin inte är en sådan klass. Den är *varken i juridisk eller ekonomisk mening* ägare till produktionsmedlen. Den kan inte använda sin kontroll över dessa produktionsmedel till att tillägna sig privat-egendom eller i något annat ekonomiskt syfte utanför konsumtionens sfär. Dess privilegier begränsas till inkomstskillnader och speciella distributionskanaler inom konsumtionsvarusektorn – speciella affärer, företrädesrätt i vissa köer etc – och var, som vi ska få se, minst lika stora på Stalins tid som de är idag.

Inte heller är byråkraten ”personifierat kapital”. För kapitalisten, säger Marx, är inte ”bruksvärdet och den personliga förbrukningen, utan bytesvärdet och värdeökningen hans avgörande motiv... För såvitt han i hela sin verksamhet endast är en funktion av det kapital, som i honom har fått vilja och medvetande, betraktar han sin privata förbrukning som en stöld från sitt kapitals ackumulation”. Varför? Jo, ”som personifikation av kapitalet... har han samma absoluta ha-begär som skattsamlaren. Men det, som hos den senare framstår som en individuell mani, är hos kapitalisten en verkan av samhällsmekanismen, i vilken han bara är ett kugghjul. Den kapitalistiska produktionens utveckling nödvändiggör, att det kapital, som användes i det enskilda företaget, ständigt växer, och *konkurrensen påtvingar varje individuell kapitalist den kapitalistiska produktionens inre lagar*, som om de vore yttre tvångslagar. Den tvingar honom till att ständigt öka sitt kapital för att bevara det, men han kan endast öka det genom fortsatt ackumulation”.⁶⁶

Men i Sovjet finns det ju ingen konkurrens som kan ”påtvinga” direktörerna ”den kapitalistiska produktionens inre lagar”, det finns inga ”tvångslagar” som ”tvingar honom till att ständigt öka sitt kapital”. Därför är den ryske direktören inte någon representant för kapitalets rörelse. Han är inte ”personifierat kapital”. Allt tal om att byråkratin skulle vara någon sorts ”kollektiv kapitalist”, representerande ”principen” om investeringsmaximering, utsugningsmaximering eller produktion för produktionens egen skull, eller någon annan ”princip”, som då sägs motsvara ”principen” om den kapitalistiska kapitalackumulationen⁶⁷, är inget annat än mystifikation rörande de förhållanden vilka ligger bakom kapitalisternas ”ha-begär” och tvånget att ackumulera. Detta tvång härrör, som vi nu oändliga gånger upprepat, från förhållanden som är specifika för kapitalismen, nämligen konkurrensen mellan olika privata kapital och *inte från något annat*. Saknas dessa förhållanden, ja då saknas så väl kapitalismen som dess samhälleliga bärare. Talet om att det är konkurrensen med utlandet som skapar tvånget för ”den kollektive kapitalisten” att ackumulera⁶⁸ är absurt och åter igen en väldig mystifikation: ”Varje icke-kapitalistisk socio-ekonomisk formation har tvingats försvara sig mot trycket från kapitalistisk industri likaväl som från kapitalistiska arméer. Detta gällde för Kina och Japan från 1500-1800-talet; det gällde för Lenins och Trotskijs Ryssland; det gäller för Stalins och Brezjnevs. Men denna nödvändighet leder inte nödvändigtvis till ett upprättande eller återupprättande av kapitalism eller av ”utsugning” av lönearbetaren likvärdig

⁶⁶ Marx a.a., sid. 520-21, vår understrykning.

⁶⁷ SKP resonerar ibland så. Uppenbarligen vet de själva inte riktigt om de menar att byråkratin är en sådan ny typ av kapitalistklass, eller gamla hederliga privatkapitalister. Se Lundgren-Ek a.a., sid 53. Lärofadern är även här Bettelheim, som säger att ”den viktigaste/av de funktioner som ‘statsbourgeoisie’ fyller/ är en ackumulationsfunktion som den utövar i sin egenskap av det samhälleliga kapitalets agent”, dock utan att förklara varför ackumulationen sker. (”Socialism och ekonomisk planering”, Halmstad 1971, sid 92-93)

⁶⁸ Lundgren-Ek framför även detta som argument (sid 53).

med kapitalismen. Anpassning är inte den enda formen av självförsvar. För att bevisa att västkapitalismen genom konkurrens tvingar sovjetbyråkraterna att utsuga sina egna arbetare, skulle det vara nödvändigt att visa att det rör sig om konkurrens att sälja varor på samma marknad. För detta är den enda process som inför denna ”järnhårda nödvändighet”. Uppenbarligen är så inte fallet i SSSR. Sovjet utbyter genom handel knappt 1% av nationalprodukten med de avancerade kapitalistiska länder som har en högre genomsnittlig arbetsproduktivitet än den sovjetiska. För att hävda att det är för att ”sälja” denna enda procent som byråkraterna ”grymt utsuger” sina arbetare måste man tro att det är svansen som viftar med hunden och inte tvärtom.⁶⁹

Att den ryske byråkraten inte är ”personifierat kapital” visas också av att han inte ”betraktar sin privata förbrukning som en stöld av sitt kapitals ackumulation”. Tvärtom! Som vi vid det här laget sett oräkneliga exempel på, är det just den privata konsumtionen och den egna lönen och bonusen, som är det primära målet för direktören. Hans företags prestationer blir för honom bara ett medel att förverkliga ambitionen om hög konsumtion. Således raka motsatsen till ”personifierat kapital”!

Vidare: I varje klassamhälle finns det en överensstämmelse mellan den härskande klassens privatintressen och det givna produktionssättets inre logik; slavägarnas kamp för sina intressen konsoliderade slavsamhället, och feodaladeln konsoliderade feodalismen genom att försvara sina intressen. Under kapitalismen konsoliderar kapitalistklassen det rådande produktionssättet genom sin strävan efter maximalprofit. Denna strävan utgör den länk, som knyter ihop de enskilda kapitalisternas strävanden att tillfredsställa sina intressen med reproduktionen av det kapitalistiska produktionssättet. Genom att stadigt söka efter ökat mervärde tjänar kapitalisten sina egna personliga intressen – ty om han inte strävar efter allt högre profiter kommer han ofelbart att slås ut av konkurrensen. Men i jakten efter ökat mervärde kommer kapitalisten också att utvidga och rationalisera den kapitalistiska produktionen, reproducera kapitalförhållandet, driva kapitalismen framåt och intensifiera dess inre motsättningar. Det är i denna bemärkelse vi talar om kapitalistens privata intressen som sammanfaller med produktionssättets logik.

Men i Sovjetunionen existerar ingen sådan i det ekonomiska systemet inbyggd länk, som knyter samman byråkratins materiella intressen – konsumtionen – med samhällsekonomin logik och behov. Tvärtom har vi i vår konkreta genomgång av sovjetekonomin sett oräkneliga exempel på hur byråkratins intressen står i motsättning till ekonomin, hur direktörerna i strävan att maximera sin egen bonus ständigt förvanskar och förvrider planen. Vi ska i del IV återkomma till denna fråga, men vi kan redan nu – av det faktum att byråkratins intressen inte överensstämmer med det rådande ekonomiska systemet – dra slutsatsen att den inte kan vara en härskande klass. Ett annat sätt att säga samma sak är att byråkratin inte har sina rötter i produktionen (den spelar ingen nödvändig eller oundgänglig roll i produktionsprocessen) – varför den inte kan vara en klass överhuvudtaget!

Låt oss förtydliga vad vi menar med ”ingen nödvändig eller oundgänglig roll i produktionsprocessen”: Varje klass i historien har spelat en historisk progressiv och nödvändig roll, åtminstone vid något stadium av sin utveckling. Det finns inga klasser som faller ner från himlen. Enligt den marxistiska historieuppfattningen uppstår klasser ur ekonomiskt nödvändiga funktioner. De kan överleva sin historiskt nödvändiga roll. Men även när de överlever, är det fortfarande denna sin funktion de överlever. Den sovjetiska byråkratin har däremot aldrig haft en ekonomiskt nödvändig funktion vid något stadium av sin utveckling. De, som menar att vi är ”milda” i vår kritik av det byråkratiska styret, då vi hävdar att byråkratin är ett skikt och inte en klass, tilldelar själva denna byråkrati en enorm historisk

⁶⁹ Mandel: ”Sovjet mot socialism eller kapitalism?”, i ”Fjärde Internationalen” 1/73, sid 28.

förtjänst i det ögonblick de säger att byråkratin är en härskande klass. Ty vad innebörden av detta är, är de facto att denna grupp av människor, genom historisk nödvändighet, genomförde industrialiseringen av det sovjetiska samhället. Vi förnekar detta. Vi menar – och vi kommer att förklara varför – att byråkratin inte är nödvändig för den planerade ekonomin, utan att den istället utgör ett hinder och en hämsko för den.

Det är mot bakgrund av detta som vi förkastar maoisternas tes att direktörerna, eftersom deras löner bestäms av företagets vinster, måste vara kapitalister.⁷⁰ Vi menar att bonussystemets utformning i själva verket visar på raka motsatsen! Ty vad är bonussystemet om inte ett försök att via administrativa reformer lösa motsättningen mellan byråkratin och planekonomin?

I sina försök att överbrygga denna motsättning, som orsakar så stora problem för sovjetekonomin, har de centrala stats- och partiorganen, som representanter för byråkratin kollektiva intressen, försökt knyta ihop direktörernas intressen med planens genom i huvudsak två metoder; för det första ren terror – på Stalins tid i stor skala – för att tvinga direktörerna att i ren självbevarelsedrift följa planens direktiv; för det andra genom att muta dem genom olika typer av bonussystem. När planekonominns mål uttrycktes i kvantitativa termer lät man direktörernas löner bero på uppfyllelse av planen för bruttoproduktionen, när de som nu uttrycks främst i kvalitativa termer baseras direktörernas löner på hur väl planerna för räntabilitet, försäljning, produktivitet etc uppfylls. På så vis kan man, är tanken, knyta ihop företagsledarens personliga intressen av hög konsumtion med planekonominns prioriteringar.

Uppenbarligen kan inte ett sådant bonussystem ses som tecken på att kapitalister sitter vid makten. *Tvärtom!* Att ett bonussystem av denna typ överhuvudtaget behöver införas visar ju att det inte finns några i det ekonomiska systemet inbyggda mekanismer – som jakten på ökat mervärde under kapitalismen – vilka förmår länka samman byråkratinns intressen med sovjetekonominns utveckling. Och att det inte finns några sådana, att byråkratinns privat-intressen kolliderar med ekonominns logik i stället för att överensstämma med den, och att man därför måste försöka överbrygga motsättningen dem emellan med administrativa medel, visar tydligt att byråkratin inte är en härskande kapitalistklass.⁷¹

7. Slutsats

Den slutsats vi nu, efter vår konkreta genomgång av sovjetekonomin och vår analys av denna, är mogna att dra, är fullständigt entydig och glasklar: Sovjetunionen är inte ett kapitalistiskt land. Låt oss sammanfatta:

1. Varuproduktionen är inte generell

Alla produkter inom industrin är resultat av planerat arbete och inte av privata, sins emellan oberoende producenterens arbete. Produktionsmedlen allokeras dessutom fysiskt, dvs de fördelas direkt på olika mottagarföretag av planen, som också bestämmer vad och hur mycket som ska produceras med dem. Produktionsmedlen är därför inte varor i någon mening, medan

⁷⁰ Se t ex Lundgren-Ek a.a., kap 3-4.

⁷¹ Som ett absurt kuriosum på vilka argument ”kinavännerna” måste ta till för att förklara sin inställning till byråkratin som härskande klass, vill vi avsluta med Sweezy: ”Jag följer Bettelheim och kallar den nya härskande klassen för en ’statsbourgeoisie’. Den styr inte genom privat ägande av produktionsmedlen som i ett kapitalistiskt samhälle, utan genom att besätta de beslutsfattande posterna i partiet, staten och ekonomin; och det är en klass och inte bara ett skikt därför att dess söner och döttrar har mycket större möjlighet att besätta samma makt-positioner än vad den övriga befolkningens barn har” (”Monthly Review”, feb 1972, sid 6). För Sweezy blir här alltså ett av den borgerliga sociologins stratifieringskriterier – ”livschansen” – avgörande för klassbestämningen! Så utomordentligt platt!

konsumtionsvarorna och arbetskraften antar varuform endast i den utsträckning de fördelas av marknaden.

2. Konkurrensen utgör inte produktionens drivkraft.

Företagen behöver inte inveckla sig i en strid på liv och död med varandra för att överleva. Men de kan inte heller konkurrera på samma sätt som under kapitalismen, eftersom de själva inte kan kontrollera mer än en mycket liten del av sin verksamhet. Det är planen som fastslår vad som ska produceras, med vilken teknologi, produktionsvolymen, vem som ska köpa produkterna, inköps- och försäljningspriser, lönekostnader, etc, etc.

3. Värdelagen är inte produktionens regulator.

Det finns inga fungerande marknader inom industrin, och värdelagen kan därför inte styra kapitalströmmarna genom marknadens rörelser. Det är planen som avgör investeringarnas storlek och inriktning. Priserna fluktuerar inte med utbud och efterfrågan utan fastslås i planen.

4. Profiten utgör inte produktionens mål.

Det finns, pga avsaknad av konkurrens, ingen ekonomisk tvingande nödvändighet för företagsledarna att sträva efter att ständigt öka sin profit. De olika branschernas genomsnittsräntabilitet planeras centralt och kapitalströmmarna mellan dem bestäms inte av skillnader i ”profitkvot”. ”Profitkvoten” styr inte heller kapacitetsutnyttjandet, och olönsamma företag slås inte ut av konkurrensen. De enskilda företagen har mycket små möjligheter att påverka sin vinst via marknaden. Den sovjetiska vinsten är inget annat än en planuppfyllelseindikator.

5. Sovjetekonomin styrs inte av kapitalismens rörelselagar.

Akkumulationen inom den statliga sektorn är en ackumulation av bruksvärden och inte av kapital. Det finns inte någon spontan tendens till fallande profitkvot, varför alla följer av denna elimineras. Det finns inga kapitalistiska konjunkturcykler, inga överproduktionskriser och heller ingen överackumulation av kapital. Ekonomins autonoma utveckling framkallar inte heller någon nödvändig centralisation och koncentration, och disproportionalitet mellan ekonomins olika sektorer alstras inte nödvändigtvis. Sovjetekonomin är inte heller integrerad i den världskapitalistiska ekonomin och följer inte dess rörelser.

6. Sovjet styrs inte av en kapitalistklass.

Byråkratin är inte någon kapitalistisk klass, eftersom den inte – vare sig i juridisk eller ekonomisk mening – är ägare till produktionsmedlen. Den är inte heller ”personifierat kapital” då den ej representerar kapitalets rörelse. Dessutom står byråkratins egenintressen i motsättning till det rådande ekonomiska systemet i Sovjet. Byråkratin har inte sina rötter i produktionen. Den är överhuvudtaget inte en klass, utan ett skikt.

En ”kapitalism” utan generell varuproduktion, utan kapitalistisk konkurrens, en ”kapitalism” vars produktion inte regleras av värdelagen, där profiten inte är målet för produktionen, där de kapitalistiska rörelselagarna inte gäller, och som inte behärskas av en kapitalistklass är naturligtvis ingen kapitalism alls.

8. ”Statskapitalism”?

På senare tid har allt fler maoister tvingats inse att deras vulgära ”analys” av Sovjet som kapitalistiskt inte har någonting med verkligheten att göra. Men istället för att erkänna detta har de då backat till en andra försvarslinje, till den senaste nyskapelsen på teorins område: teorin om statskapitalismen.

Statskapitalismteoretikerna hävdar, när de blir konfronterade med de slutsatser vi dragit ovan, att vi i och för sig har rätt i våra fakta, men att våra slutsatser ändå är fel. Vi har inte förstått, får vi höra, att det enda vi lyckats visa, är att Sovjet inte är en kapitalism ”*av traditionell typ*”. Men det är ju inte det som är det intressanta, hävdar de vidare, eftersom ingen har påstått att så är fallet. Tvärtom, vad de menar, bedyrar de, är att Sovjet är en kapitalism av *helt ”ny typ*” – en ”statskapitalism”. Under denna nya typ av kapitalism skulle konkurrensen mellan individuella kapital, med allt vad det för med sig, vara upphävd, och istället för individuella kapitalister skulle en ”kollektiv kapitalist” inneha makten.⁷²

Vad betyder ”statskapitalism”?

Det finns en hel del att säga om begreppet ”statskapitalism” och denna användning av det. För det första måste det klargöras att begreppet här användes på ett sätt som är helt skilt från dess vanliga tillämpning. Lenin använder begreppet i en del av sina skrifter kring och efter revolutionen samt i relation till Sovjetstaten under NEP i början av 20-talet, men då som kapitalism under kontroll av den proletära staten. När det gäller analysen av de imperialistiska staterna, har begreppet sin teoretiska grund i Lenins principiella analys av imperialismen.⁷³ Begreppet har som konkret innebörd ett sammansmältande av monopolkapital och stat som konkret får till följd att kapitalet kommer att överlämna en stor del av sina funktioner till staten som sköter dem i monopolens intresse. Det viktiga för att förstå Lenins begrepp är att man verkligen förstått vad imperialism är, och vilka drivkrafter imperialismen har. Ty Lenin avser inte i något avseende att kapitalismens inneboende lagar upphävs eller kan upphävas av den kapitalistiska staten; staten kan bara administrera inom de ramar som det kapitalistiska produktionssättet ger. Förutsättningen för att vi ska kunna tala om ”statskapitalism” eller ”statsmonopolistisk kapitalism” i leninsk bemärkelse är alltså att vi överhuvudtaget har att göra med ett kapitalistiskt produktionssätt.⁷⁴

Och detsamma gäller faktiskt när vi undersöker begreppets tillämpning på den unga sovjetstaten. När Lenin talar om ”statskapitalism” i Sovjet i början av 20-talet gör han det i betydelsen av en kapitalism – av ”vanlig” typ – som existerar inom ramar som dras upp av den proletära statsmakten:

Genom NEP skapades två sektorer inom ekonomin. Å ena sidan fanns bondehushållet, hantverket och den lätta industrin, som var privatägd, och å andra sidan fanns den tunga industrin, som var statsägd, den socialistiska sektorn. Dessa två faktorer sammanvävdes av skilda faktorer som drog åt olika håll: dels ägde staten industrin och jorden nominellt och höll dessutom monopoliet över utrikeshandeln. Genom detta – plus lagstiftningen, kreditpolitiken och skatten – hade man vissa möjligheter att gripa in i den privata sektorn och hindra icke önskvärd ekonomisk och social utveckling. Å andra sidan styrdes ju ekonomin till övervägande del av marknaden. Även för de statliga företagen gällde att de skulle drivas som separata enheter som producerade för marknaden och som skulle finansiera sin utbyggnad och återuppbyggnad genom profiter. Med andra ord kan vi säga, att NEP i sin helhet innebar att kapitalistiska förhållanden – varumarknad och marknadsekonomi m m – återupprättades i Sovjet men under statlig kontroll. Staten höll kontrollen över ekonomin som helhet genom monopoliet över industrisektorn och utrikeshandeln. Det existerade en etablerad socialistisk sektor vid sidan av den kapitalistiska. Genom sin kontroll över statsapparaten hade

⁷² Bettelheim, som är lite mer sofistikerad än hans klumpiga svenska eftersägare, använder begreppet på ett något annorlunda sätt. Vi har emellertid redan tagit upp och bemött det (del I och i avsnittet om värdelagen) varför vi här utelämnar hans speciella tolkning av begreppet.

⁷³ Se i band 25 och 27 av Lenins ”Collected Works”, samt ”Imperialismen som kapitalismens högsta stadium” i VV I:2.

⁷⁴ Se t ex hur Lenin gång på gång upprepar (främst i polemik mot Kautsky) att motsättningarna ökar och skärps; se ex.vis sid 549 i VV I:2.

bolsjevikerna möjlighet att styra den ekonomiska utvecklingen i landet. Man höll, som Lenin sade, ”kommandobryggan” och kunde därigenom bestämma kursen.⁷⁵

Lenins ståndpunkt var att under NEP var element av flera ”olika socialekonomiska formationer för handen i Ryssland....1. den patriarkaliska bondehushållningen....2. varuproduktionen i liten skala... 3. privatkapitalismen, 4. statskapitalismen, 5. socialismen. Ryssland är så stort och skiftande att alla dessa typer av socialekonomisk formation här är sammanflätade. Just detta är det säregna i läget.”⁷⁶ Vid NEP:s införande var det enligt Lenin ”den småborgerliga kapitalismen” som dominerade.⁷⁷

När Lenin talade om ”statskapitalism” under NEP menade han alltså inte en helt ”ny typ” av kapitalism utan varuproduktion, konkurrens och med ”kollektiva” kapitalister. Han talade om gammal hederlig privatkapitalism – men i detta specifika fall under kontroll av arbetarstaten.

Det är alltså klart att våra statskapitalismteoretiker i sin tillämpning av begreppet inte kan stödja sig på Lenin. De kan inte heller grunda sig på Engels trots ivriga försök. I sin iver att finna auktoriteter, som de kan ställa bakom sina ord – själva har de ju ingen – förfalskar de Engels till oigenkännlighet och vantolkar hans diskussion om statens roll under kapitalismen.

I den SKP-broschyr, som vi citerat flitigt ur, hänvisar man till följande passage från Engels: ”På det ena eller andra sättet, med eller utan truster, måste slutligen *staten*, det kapitalistiska samhällets officiella representant, överta ledningen av produktionen.... ju fler produktivkrafter den övertar, desto mer blir den även en verklig totalkapitalist, desto fler medborgare utsuger den”.⁷⁸ På liknande sätt, antyder SKP, utgör den sovjetiska statens kontroll över och planering av produktionen inte något upphävande av kapitalismen, utan tvärtom en vidareutveckling av den.

Men SKP läser Engels som fan läser bibeln. Det framgår klart, om man läser hela passagen ifråga, att när Engels talar om staten som ”totalkapitalist”, så talar han om en *kapitalistisk* statsapparat, som till kapitalisternas fromma, ”för att upprätthålla det kapitalistiska produktionssättets yttre betingelser mot övergrepp, såväl från arbetarnas sida som från de enskilda kapitalisternas”, tvingas ta över riskerna, kostnaderna och driften av fabriker, medan kapitalisten inte har någon ”annan samhällelig uppgift längre än att kassera in vinster, klippa kuponger och spela på börsen där de olika kapitalisterna ömsesidigt plockar varandra på kapital”. ”Kapitalförhållandet upphävs inte, det drives fastmer till sin spets”, påpekar han.⁷⁹ Dvs: kapitalförhållandet finns kvar, de kapitalistiska rörelselagarna finns kvar, kapitalistklassen finns kvar, börsen och kupongklipperiet finns kvar, det privata tillägnandet finns kvar och den kapitalistiska staten finns kvar. Jämför nu detta med Sovjetunionen av idag, där kapitalistklassen är fysiskt utrotad, där de kapitalistiska rörelselagarna inte styr ekonomin, där det inte finns någon börs där privatpersoner ”ömsesidigt plockar varandra på kapital”, där privat tillägnelse av produktionsmedlen är förbjuden, och där den statliga äganderätten till produktionsmedlen inte grundar sig på att staten välvilligt övertagit kapitalisternas företag för att befria dem från risker och besvär utan på att oktoberrevolutionen med våld krossade kapitalismen och genom tvångsåtgärder överförde produktionsmedlen till proletariats stat. En sådan jämförelse ger omedelbart vid handen att Engels ”totalkapitalist” inte har minsta likhet med Sovjetstaten av idag.

⁷⁵ Den bästa redogörelsen för NEP finns i E.H. Carrs böcker om revolutionen och 20-talet: ”The bolshevik revolution”, del II, ”The interregnum”, ”Socialism in one country”, del 1, och ”Foundations of a planned economy”, del 1.

⁷⁶ Lenin: ”Om naturskatten”, VV II:2, sid 554.

⁷⁷ Lenin a.a., sid 559.

⁷⁸ Engels: ”Anti-Diihring”, Arbetarkultur 1970, sid 383-84.

⁷⁹ Engels, samma sidor.

Våra dagars statskapitalismteoretiker använder alltså begreppet i en helt annan betydelse än vad som hittills skett i den marxistiska traditionen. Men inte nog med det, de använder det också i en annan betydelse än kineserna själva. För visserligen talar KKP ibland om kapitalism av ”ny typ” men de har *aldrig någonsin* förklarat i vad det nya består, de har faktiskt aldrig givit en enda teoretisk analys av vad den sovjetiska ”kapitalismen” egentligen är för typ av kapitalism. Varvat med talet om ”kapitalism av ny typ” hittar vi till yttermera visso Maos egen karaktäristik av Sovjet som ”en diktatur av den tyska fascistiska sorten, en diktatur av Hitlertyp”.⁸⁰ Hur kan Sovjet *dels* vara en kapitalism av ”ny typ” – ospecificerat – och *dels* ”en diktatur av den tyska fascistiska sorten”? Det hela är för oss en gåta.

Alternativt med ”statskapitalism” brukar ”socialkapitalism” användas – framför allt av KKP själva. ”Socialkapitalism” definieras av den ledande SKP-aren Bo Gustafsson som ”ett system som är socialistiskt i ord men kapitalistiskt i sak”.⁸¹ Vi undrar givetvis hur ett system som är kapitalistiskt i sak kan vara annat än kapitalistiskt. Vi förstår inte hur ett system som är *kapitalistiskt i sak* kan bli en ”ny typ” av kapitalism, eller är det kanske så att tillräckligt många socialistiska proklamationer från regeringen skulle kunna göra Sverige till ”socialkapitalistiskt” eller till en kapitalism av ”ny typ”? Själva tror vi faktiskt att KKP med sitt ”socialkapitalism” och ”kapitalism av ny typ” inte menar något annat än ”gammal hederlig kapitalism draperad i socialistiska fraser”. Den som hävdar motsatsen, den som tror att KKP verkligen har en teori för den ”nya typen” av kapitalism, måste kunna belägga det genom att visa fram denna teori! Vi har, som sagt, inte lyckats hitta någon sådan teori någonstans i KKP:s material om Sovjet!⁸²

När begreppet ”statskapitalism” används som beteckning för ett system där den individuella konkurrensen mellan olika kapital är upphävd och en ”kollektiv kapitalist” kontrollerar produktionsmedlen etc, så har denna tillämpning av begreppet alltså inget stöd i den marxistiska traditionen och – troligen – inte heller hos KKP själva.

Men om vi för en stund bortser från detta, och ser till begreppet i den specifika bemärkelsen av en kapitalism utan privatkapitalister, utan konkurrens, utan kapitalistiska rörelselagar, etc; *om vi accepterar* att begreppet används för att beteckna ett system av den planerade karaktär som sovjetekonomin uppvisar, är det *då* inte berättigat att tala om Sovjet som statskapitalistiskt?

Metafysik och reformism

Nej, vi förkastar även denna typ av resonemang. ”Statskapitalismen” är under dessa förutsättningar en ”kapitalism” som inte uppvisar ett enda av de kännetecken Marx angav som specifika för det kapitalistiska produktionssättet. Vi kan därför inte inse att det finns någon som helst anledning att kalla denna, helt nya sorts ekonomi, för just kapitalistisk. Beteckningen ”kapitalism” är ett vetenskapligt begrepp, som betecknar ett specifikt produktionssätt lydande under vissa specifika rörelselagar. Att börja tala om andra samhällen, som inte alls lyder under dessa rörelselagar, som kapitalistiska, är att totalt omdefiniera begreppet, det är att helt överge den marxistiska begreppsapparaten och därmed avhända sig ett skarpt vapen i klass-

⁸⁰ Se ”Leninism eller socialimperialism” broschyr utgiven av Kinas ambassad 1970, sid 9. Fler snaskiga citat därifrån kommer i del IV.I

⁸¹ ”Socialkapitalismen”, sid 7.

⁸² Och det beror inte på att vi inte har försökt. Vi tror oss ha läst allt som finns tillgängligt i Sverige av vad KKP publicerat om Sovjets karaktär. Vi har också aktivt försökt skrapa fram icke offentliggjort material, som skulle kunna tänkas ligga till grund för KKP:s syn. Vi har t ex hört efter på kinesiska ambassaden om de skulle kunna hjälpa till med bakgrundsmaterial för sovjetanalysen. Vi blev rekommenderade att läsa Teng Hsiao-Pings tal vid FN:s råvarukonferens! Vi tror alltså inte på resonemanget som går ut på att kineserna egentligen har gjort omfattande analyser av Sovjet, men att de (av någon outgrundlig anledning) väljer att inte publicera dem. Vi tror helt enkelt att KKP inte har någon verklig analys alls!

kampen. Det är att skapa förvirring om vad begreppet ”kapitalism” egentligen står för. Att lägga på brasklappen ”av ny typ” eller prefixet ”stats-” mystifierar bara sammanhanget. Ty fortfarande är det ju frågan om ”kapitalism”, eller hur? Men varför i all fridens dar ska man kalla detta helt nya ekonomiska system – som på alla punkter skiljer sig från kapitalismen – för ”kapitalistiskt” *överhuvudtaget*, ny typ eller inte! ? En fisk blir en bil om man monterar på fyra hjul, ersätter fjällen med en kaross av plåt, etc – men var ligger finessen? Och vad har det för något gemensamt med marxismens vetenskapliga begreppsapparat?

Nej, det är uppenbart att om inte begreppet ”statskapitalism” är helt taget ur luften, så måste det betyda, att produktionsförhållandena i Sovjetunionen på något grundläggande sätt är lika de ”vanliga” kapitalistiska. Varför annars kalla det ”statskapitalism”? Men vad är det då statskapitalismen har gemensamt med kapitalismen? Ställda inför denna konkreta fråga svävar våra vänner statskapitalismteoretikerna ut i ren metafysik.⁸³ För svaret blir i nittionio fall av hundra att sovjetekonomin är kapitalistiskt ”till sitt väsen” och *innehåll*, även om den till *formen* är en planekonomi.⁸⁴ Men då är man verkligen ute och cyklar.

Ty vad är ”väsen”? Något mystiskt eller diffust som inte kan upptäckas och analyseras (”das Ding an sich”) eller något ytterst konkret, nämligen de konkreta, inre drivkrafter samhället äger? Marxismen avvisar all idealism. Den menar att vi inte kan tala om ”väsen” annat än som något ytterligt konkret, och bara i samband med att vi påvisar vilket detta konkreta väsen är. Våra statskapitalismteoretiker har aldrig någonsin lyckats upptäcka vilka konkreta drivkrafter den sovjetiska ekonomin har, än mindre bevisa att de är kapitalistiska. Vi, däremot, menar att vi, genom en konkret analys av de konkreta förhållandena i sovjetekonomin, klart och tydligt visat att den inte följer kapitalismens rörelselagar och inte har några kapitalistiska drivkrafter, dvs att *dess ”väsen” omöjligt kan vara kapitalistiskt*.

Lika förvirrat är resonemanget om ekonomins ”form” kontra dess ”innehåll”. Det förutsätter att ”formen” skulle vara något slags behållare som man kan fylla med varierande ”innehåll”. Men marxismen förkastar en sådan behandling av begreppen. Till skillnad från olika metafysiska och idealistiska tankesystem behandlar den dialektiska materialismen form och innehåll som en enhet. Med *innehåll* betecknar vi företeelsens grundläggande egenskaper och kännetecken – om man så vill dess ”väsen” i *konkret* mening. *Formen* är företeelsens i fråga inre organisation, det som sammankopplar tingens element till en helhet och förutan vilket ett innehåll skulle vara omöjligt. Ett formlöst innehåll upphör att vara innehåll; *endast tillsammans med en bestämd form finns det ett konkret innehåll*. Och detta gäller även då det är så att formen beslöjar innehållet – som t ex då varufetischismen, som är en produkt av den generella varuproduktionen, döljer den kapitalistiska utsugningen, samtidigt som kapitalistisk utsugning är omöjlig utan allmän varuproduktion.

Det är alltså fruktlös formallogik och inte dialektik att försöka skilja mellan form och innehåll enligt schemat: ”planekonomi till formen men kapitalism till innehållet”. Det är att förutsätta ett kapitalistiskt ”innehåll” som kan existera *skilt* från kapitalistiska ”former” – och då är vi

⁸³ Utom stackars Bo Gustafsson (medlem i SKP:s partistyrelse, och tillika universitetslärare i ekonomi(!)), som konkret anger vad han menar är skillnaden mellan ”det socialkapitalistiska systemet” och det kapitalistiska:

”Enda skillnaden mellan de två systemen är, att den härskande klassens politiska makt under kapitalismen är en funktion av den ekonomiska makten medan omvänt under socialkapitalismen den ekonomiska makten är en funktion av den politiska.” (”Socialkapitalismen, en kritik av Sovjetekonomin”, en antologi redigerad av B.G., Halmstad 1971, sid 16). Vi hoppas att vi inte behöver påpeka vilka andra (alltför obetydliga för att nämnas av B.G.?) skillnader vi hittat.

⁸⁴ Denna typ av argumentation är speciellt vanlig inom KFMLr. Engberg talar t ex i sin ovan citerade artikel om ekonomins ”innehåll”, till skillnad från dess ”form”. Och i den interna debatten i SKS(ml) (Sveriges kommunistiska studentförbund, f.d.dotterorganisation till KFMLr), i vilken författarna deltagit, var argumentet om Sovjetekonomins kapitalistiska ”väsen” mycket populärt. Bosse Gustavsson har på senare tid också tvingats backa till denna metafysik; set ex hans artikel i ”Marxistiskt Forum” 1/76.

tillbaka till det metafysiska resonemanget om det kapitalistiska ”väsendet” som ett ”ting i sig”, vilket vi redan tillbakavisat.

I själva verket är alltså de kapitalistiska ”formerna” helt nödvändiga för att vi ska kunna tala om kapitalism. Man kan inte med ett kapitalistiskt ”väsen” mena att förtryck råder, att en minoritet lägger beslag på producenternas merprodukt, etc – för i så fall skulle alla tidigare klassamhällen vara kapitalistiska. Nej, typiskt för kapitalismen är just sättet på vilket den härskande klassen lägger beslag på det samhälleliga överskottet; nämligen genom att arbetskraften är en vara som producerar mervärde i en omgivning av generell varuproduktion – dvs just *formen* för tillägnandet av överskottet. Eller som Marx säger i första bandet av ”Kapitalet” (sid 186): ”Det enda som skiljer de ekonomiska samhällssystemen från varandra, t ex slaveriets samhälle från lönearbetets, är de former under vilka detta lönearbete avpressas den omedelbara producenten, arbetaren.” Som vi sett är det just denna ”form” – generell varuproduktion och allt det för med sig – som avgör kapitalismen ”innehåll” – nämligen dess konkreta rörelse. Vi kan inte ha kapitalism utan att ha de kännetecknen på kapitalism som vi tidigare angett!

Därmed kommer vi in på planeringens roll. Våra statskapitalismteoretiker hävdar ju att kapitalismen är förenlig med planering. Vi har nu på ett teoretiskt plan tillbakavisat detta. Men hela vår konkreta genomgång av sovjetekonomin har ju visat precis samma sak på ett mycket praktiskt plan; nämligen att kapitalismens rörelselagar och dess reella uppenbarelseformer – kapitalismens *verkliga väsen* – *sätts ur spel av planekonomin!* Den sovjetiska planen sätter värdelagen ur spel, kväver konkurrensen, förändrar profitens roll, förhindrar generell varuproduktion, etc. Det är alltså just det faktum att Sovjet är en planekonomi, som gör att det omöjligt kan vara kapitalistiskt! Planen upphäver kapitalismens grundläggande motsättning: den mellan den alltmör församhälleliga produktionen och det privata ägandet”

Detta illustrerar den välkända tesen att kapitalism är oförenlig med planering. Statskapitalismteoretikerna försöker hävda motsatsen genom att visa på den ”planering” som idag bedrivs i de imperialistiska länderna.⁸⁵ Men vi hävdar att det är grovt felaktigt att jämföra de imperialistiska regeringarnas tafatta ”blandekonomiska” Keynesianska ekonomiska politik med sovjetregeringens mycket handfasta ingrepp. Vi har konkret bevisat att den sovjetiska planeringen får till resultat att ekonomin inte längre lyder under kapitalismens rörelselagar. Är det verkligen någon som på fullt allvar hävdar att t ex den svenska regeringens ekonomiska politik – och Sverige är ett av världens högst utvecklade statsmonopolkapitalistiska länder – leder till att den svenska ekonomin inte längre följer kapitalismens rörelselagar?

Vi hävdar givetvis att så inte är fallet. Vi påstår bestämt att den socialdemokratiska regeringens ekonomiska politik *utgår från* de kapitalistiska rörelselagarna för att *underlätta och understödja* den kapitalistiska produktionen och *upprätthålla* det kapitalistiska produktionssättet i sin helhet. I Sverige reglerar inte staten kapitalströmmarna som i Sovjet, utan den ser till att dessa kan försiggå i enlighet med värdelagens krav och i enlighet med kapitalisternas behov och önsningar (vilket är samma sak).

⁸⁵ Så skriver t ex Kurt Wickman: ”...under efterkrigstiden har den kapitalistiska planeringen fördjupats: den franska planeringen för återuppbyggnad av ekonomin t ex arbetade 1945-55 med ytterst långtgående fysiska regleringar, som troligen inte kan sägas vara av väsentligt mindre omfattning än dagens sovjetiska !! 1. Slutsatsen blir här det enkla konstaterandet, att det inte råder någon reell motsättning mellan kapitalism och ekonomisk planering. Snarare är det så, att den moderna kapitalismen kräver makroekonomisk planering.” I ”Röd gryning”, internorgan för f.d. KFMLr:are i Norrland. För ett bemötande av detta, se Mandel: ”Senkapitalismen”, Partisan 1974.

Alla de exempel som följer är just denna typ av reglering: inkomstpolicen för att minska den ständiga och växande skillnaden mellan produktion och konsumtion, men främst för att hjälpa till att motverka kapitalets sjunkande profitkvot, och för att stärka det svenska kapitalet internationellt; prispolicen som väl tydligt visar vad svensk (och överhuvudtaget kapitalistisk) reglering går för med prisstopp som inte kan fungera annat än i den mån de överensstämmer med kapitalismens spontana utveckling och krav, subventioner och moms som uppenbart är reglering ”i efterhand” för att försöka motverka vissa konsekvenser av marknaden; lönepolitiken som går in under vad vi sagt om inkomstpolicen. Och vad sägs om sådana exempel på svensk ”planering” som energipolicen, regionalpolicen, sysselsättningspolicen och utbildningspolicen.

Är regionalpolicen och sysselsättningspolicen exempel på direkt planering? Då ställer man allt bra små krav. För oss förefaller dessa områden vara sådana där kapitalets stat sopar igen så gott det går, och arbetar för att få de övergångar kapitalet behöver (mot avfolkade landsändar, mot en större reservarmé – som tillfälligt kan hållas igång med beredskapsarbeten) att ske så smidigt och effektivt som möjligt. Detta är *typiska* och mycket illustrativa exempel på hur staten just har som uppgift att understödja och underlätta utvecklingen av kapitalismen mot allt högre nivåer. Utbildningspolicen likaså – vad är det t ex som ligger bakom U-68? Jo, produktivkrafternas utveckling och de speciella krav som kapitalackumuleringen och den ”tredje teknologiska revolutionen” ställt. Återanpassning till produktionens utveckling. Och vad styr produktionen om inte de kapitalistiska rörelselagarna? Och har den svenska ”planeringen” lyckats upphäva de cykliska fluktuationer och överproduktionskriser, som är konkreta uttryck för dessa lagar – som den sovjetiska planeringen? Vi vet svaret. Det är en gammal, numera knappast vidmakthållen sossmyt att kapitalismens kriser kan ”planeras”.

Den statsmonopolistiska kapitalismen är alltså inte planerad. Men hur är det i krig? Ändrar sig inte detta förhållande i krigstid, då staten tvingas övergå till krigsekonomi och rikta in resurserna på krigsproduktion? Nej, inte alls i den utsträckning som många tycks tro. Men däremot kan kriser omedelbart kontrolleras genom att skjutas fram några år, inte på grund av planeringen i sig, utan på grund av den explosivt utvecklade krigsproduktionen! Denna verkar som andra nyöppnade fält för kapitalackumulering genom våldsam expansion. Men i kölvattnet följer problemen. Motsättningarna skärps på andra fronter: inflation (genom improduktiv konsumtion av krigsmateriel), och framför allt en utarmning av ekonomin i sin helhet. Se t ex på USA: produktionen av nytt fast kapital sjönk från 7,3 miljarder dollar 1929 till 6,9 mdr 1940, 5,1 mdr 1942, 3,1 mdr 1943, och steg något till 4 miljarder dollar 1944. Samtidigt räknade man med att fast kapital slets ut för 8 miljarder dollar årligen under samma period!⁸⁶

Krigsekonomi har särdrag som gör att den kapitalistiska staten får speciella uppgifter, men inte planerar den så att kapitalismens rörelselagar upphävs. Så sade ordföranden i den amerikanska War Production Board angående ”planeringen” i USA under andra världskriget: ”Industrin sa oss vad de behövde och när de behövde det. Vad vi gjorde var att upprätta en rad regler med vilka spelet kunde spelas på det sätt industrin sa att det måste”.⁸⁷ Det kan inte sägas klarare: staten manövrerar inom de ramar kapitalet ställer upp. Det finns mycket att säga om krigsekonomi och kapitalism, men alla de exempel som finns visar samma sak: staten får ökade uppgifter, men på kapitalismens och bourgeoisins villkor. De som tror att det är detta sovjetekonomin handlar om får tänka om. Studera verkligheten!

Men fascismen då, var inte det en planerad kapitalism? Nej, även fascismen grundade sig helt på kapitalismen och dess rörelselagar – och, som bekant, på privatkapitalisternas stöd. Det

⁸⁶ Mandel: ”Marxist Economic Theory”, London 1972, sid 333.

⁸⁷ Donald Nelson i ”Arsenal of Democracy: The Story of American War Production”, citerat i SKS(ml) Internorgan 6/74, sid 17.

som mest kännetecknade den var den stränga militariseringen av ekonomin som fick samma effekter där som överallt annars. Det är ett faktum att den begynnande ekonomiska världskrisen 1937-38 slog igenom både i Tyskland och Japan, och att den skärpte militariseringen och påskyndade kriget. De fascistiska staterna var integrerade i den kapitalistiska världsekonomin och kunde inte planera bort några konjunkturcykler. En viss modifiering av kapitalismen skedde visserligen i Tyskland, men då i riktning mot ett system som närmast kan liknas vid slaveri i klassisk bemärkelse. Den utarmning av arbetarklassen, och de sociala spänningar detta åstadkom, liksom den hämsko det innebar för produktivkrafternas utveckling gjorde systemet omöjligt för en längre tid. Inte heller detta har någon likhet med dagens Sovjet, och Mao är verkligen ute på underliga vägar, när han kallar Sovjetunionen ”en diktatur av den tyska fascistiska sorten”.

Planering under krigskapitalism och fascism är en planering på kapitalistisk grund, en planering i efterhand, som i huvudsak följer kapitalismens utveckling, men kan modifiera den för kortare tid genom militarisering. Men denna föder nya och värre motsättningar. Kapitalismen blir inte krisfri, som vi har sett, med produktivkrafternas utveckling, tvärtom. Bara man inte stirrar sig blind på det korta perspektivet med dess säregenheter, utan försöker förstå vad som sker under ytan, vad som växer fram, vad som bestämmer den kommande utvecklingen, framstår detta klart.

Men statskapitalismteoretikerna säger motsatsen. När de hävdar att kapitalism är förenlig med planering, när de säger att den planerade sovjetekonomin – som inte följer de kapitalistiska rörelselagarna och inte drabbas av överproduktionskriser – är kapitalistisk, då hävdar de i realiteten att *kapitalismen kan planeras*, den behöver inte vara anarkistisk, den kan avskaffa sina egna kriser. Kapitalismen kan alltså existera som stabil samhällsform, de inre drivkrafter som skulle kunna få den att sprängas sönder kan planeras bort. Vad är detta om inte socialdemokrati, och felaktigt både teoretiskt och praktiskt. Vi hävdar att teorin om statskapitalismen i själva verket är en socialdemokratisk teori om möjligheten att planera kapitalismen. Och vi hävdar att *den strategiska slutsats som statskapitalismteoretikerna borde dra av sin teori är att reformismen är korrekt*, att uppgiften inte blir att störta en kapitalism vars inre motsättningar är olösliga, utan att försöka reformera och planera bort skavankerna i systemet.

9. ”Socialimperialism”?

Om Sovjet inte är kapitalistiskt, kan det omöjligt vara imperialistiskt. Ty imperialismen är en påbyggnad på kapitalismen, ett resultat av det kapitalistiska produktionssättets inneboende motsättningar och drivkrafter. Enligt den leninska definitionen är imperialismen inte en politik man kan välja att föra eller inte föra gentemot andra stater. Imperialismen är objektivt betingad och oundviklig då den tvingas fram genom konkurrenskapitalismens övergång till monopolkapitalism, genom att monopolens ökande storlek och kapacitet tvingar ut dem på världsmarknaden, genom en överackumulation av kapital, som måste investeras utomlands, genom den av profitkvotens fallande tendens uppkomna nödvändigheten att söka sig utomlands till områden där profitkvoten är hög, och genom att den ekonomiska konkurrensen mellan olika truster och monopol tvingar fram ständigt intensifierade politiska och militära sammanstötningar mellan imperialiststaterna.⁸⁸

Men i Sovjet finns ingen kapitalism och därmed inte heller de drivkrafter och rörelselagar, som kan skapa imperialism. Det finns ingen ekonomisk lag som tvingar fram koncentration och centralisation av kapitalet, och inte heller någon tendentiellt fallande profitkvot. Det finns inte heller någon överproduktion eller överackumulation av kapital. Under sådana omständigheter är det rena löjan att tala om imperialism. Begreppet ”imperialism” förlorar, då det

⁸⁸ Lenin: ”Imperialismen som kapitalismens högsta stadium”, VV I:2.

tillämpas på Sovjet, all vetenskaplig karaktär och blir endast ett ideologiskt och borgerligt begrepp, ett skällsord. Imperialismen reduceras till en ondskefull politik.⁸⁹

Vi kan alltså redan nu, utifrån vår kunskap om Sovjetekonomins konkreta utseende avvisa talet om Sovjet som imperialistiskt eller ”social-imperialistiskt”. Men låt oss ändå gå in och granska KKP:s argumentation i sak, när det gäller Sovjets agerande på världsmarknaden, och de slutsatser maoisterna drar av detta. Vi kommer att få se, att till och med en ganska ytlig undersökning av Sovjets ekonomiska relationer till omvärlden snabbt avslöjar att Sovjetunionen omöjligt kan vara ”social-imperialistiskt”.

KKP: ”Socialimperialismen är den största exploatören”

Begreppet ”socialimperialism” präglades inför första världskriget, och kom då i kommunisters mun att betyda ”socialister i ord, imperialister i handling”. Detta var den beskrivning Lenin gav av de socialdemokratiska ledarna runt om i Europa som 1912 svurit kamp mot kriget, men 1914 i nästan alla fall bedömt det som sin plikt att ”försvara fosterlandet”, i allmänhet med krystat ”socialistiska” motiveringar.

När KKP tagit upp begreppet på nytt, så är det med en ny innebörd. Visserligen behåller man frasen om ”socialism i ord...”, men det sociala sammanhang i vilket termen uppstått och fått betydelse går man förbi’. När Sovjet betraktas som ”socialimperialistiskt”, betyder det bara att Sovjet är imperialistiskt i ”gammal hederlig” bemärkelse, men att imperialismen döljs bakom socialistisk retorik.

KKP:s sätt att använda begreppet kan kritiseras ur många synvinklar. Det viktigaste i sammanhanget är dock det lättvindigt påklustrade imperialistbegreppet. Från början indikerade det något som i internationell måttstock var reaktionärt då det bedrev samarbete med USA-imperialismen.⁹⁰ Så småningom har man ”underbyggt” sina teser genom att åt Sovjet skänka en ”kapitalistisk ekonomisk grundval”, utan att dock i grunden utreda vare sig villkoren för denna grundvals uppkomst eller för dess utveckling idag.⁹¹ Om man studerar de artiklar som KKP publicerat i internationella sammanhang om ”imperialismen”, förstår man mycket väl hur sådana manövrer varit möjliga.⁹² Ty ingenstans reder KKP ut de grundläggande begreppen vad gäller kapitalismens inre utvecklingslagar, och imperialismens roll som en ”överbyggnad på kapitalismen”.⁹³ I stället ”utvecklar” man på det grövst dogmatiska sätt man kan tänka sig vissa ”teser” ur Lenins ”Imperialismen som kapitalismens högsta stadium”, och klistrar dessa utvalda fraser på verkligheten. Man får fram med fakta som det behagar, och lämnar varje övervägande om självständig konkret analys långt bakom sig.

Resultatet känner vi till från en mängd praktiskt politiska ställningstaganden de senaste åren. Man betraktar Sovjet som ”den största internationella exploatören” och den farligaste och mest förrådiska av de bägge ”imperialistiska supermakterna”. Och man agerar fullständigt i konsekvens med detta, i Portugal, Angola, Sudan och överallt där Sovjets namn kan tänkas nämnas. Det paradoxala resultatet har blivit att det under 60-talet så ”revolutionära” KKP

⁸⁹ Ett extremt exempel är följande citat ur DFFG:s (De förenade FNL-grupperna) studiebreve om världsläget: ”Kan vi ta ställning till Sovjets utrikespolitik utifrån enskilda exempel? Måste vi inte känna de bakomliggande drivkrafterna, dvs Sovjets inrikespolitik? Vi anser att det är möjligt att ta ställning till Sovjets utrikespolitik utifrån dagens verklighet (enskilda exempel). Kan Sovjets utrikespolitik vara någonting annat än imperialistisk om den tar sig alltigenom imperialistiska uttryck?” (Studiebreve om världsläget, Stockholm 1974, sid 3).

⁹⁰ Se exempelvis Lin Piaos ”Leve segern i folkkriget”.

⁹¹ Se till exempel i ”Peking Review” (PR) 45 1975, sid 18 ff. ”Economic Cause of Soviet Revisionism’s World Hegemony Bid”.

⁹² Exempelvis: ”Again on Studying World History”, PR 24 1972, sid 9 ff. ”On Studying some History About Imperialism”, PR 25 1972, sid 5 ff. ”Imperialism is the Eve of the Social Revolution of the Proletariat” PR 39 1973, sid 6 ff.

⁹³ Lenin: ”Referat om partiprogrammet”. VV II:2, sid 150.

ständigt tvingas gå USA-imperialismens ärenden, medan Sovjet i allmänhet (om än vacklande, och med egna motiv) får fritt fram som revolutionens hjälpare och ”internationella basområde”.

Är det då så viktigt att avgöra om Sovjet är imperialistiskt eller ej ”i marxistisk bemärkelse”? Vi anser det, om man vill förklara det motsägelsefulla och ofta oförklarade i den sovjetiska utrikespolitiken. Det vore oss fjärran att ”omvärdera” invasionen i Tjeckoslovakien såsom idag görs inom vissa Vpk-kretsar. Inte heller vill vi gå i svaromål vad gäller många andra sidor i den sovjetiska politiken. Men vi tvingas (om vi ska vara ärliga och se på fakta) också förklara varför Sovjet, som en av de ekonomiska ”stormakterna” har sådan liten betydelse i ”utsugningen av tredje världen” (vad KKP än säger), varför man oftast (om än i begränsad omfattning) stöder olika revolutionära rörelser i de halvkoloniala länderna, varför de länder som varit så intimt uppknutna till Sovjet (enligt KKP) så lätt kan frigöra sig (som i fallet Egypten) och så vidare. Vi förnekar således KKP:s faktiska beskrivning av Sovjets roll i världsmåttstock, och av dess betydelse. Likaså förnekar vi deras förklaringsmodeller som bara är tunna skynken för egna byråkratiska intressen.

Om Sovjet vore kapitalistiskt och imperialistiskt skulle vi förvänta oss ett aktivt deltagande i det internationella ekonomiska livet, och som en följd av detta även ett aktivt politiskt ingripande till stöd för egna ekonomiska intressen. Detta har sällan varit fallet. Andra intressen synes ha varit drivande, militärstrategiska, politiska, nationella. Sovjets internationella ekonomiska beroende (som vi ska beskriva nedan) är av ett annat slag än de olika imperialistländernas, oavsett om de är av Sveriges eller USA:s kaliber. Vi kan inte ta enskilda exempel som intäkt för att Sovjet skulle vara vare sig imperialistiskt eller revolutionärt socialistiskt. Vi måste värdera helheten, motiven, drivkrafterna.

Är ”socialimperialismen” något nytt?

I många avseenden är det märkligt att förespråkarna för den kinesiska politiken, i nio fall av tio betraktar sig som anhängare av Stalins Sovjet. För aldrig har väl Sovjet agerat så flagrant ”imperialistiskt” som under tidigare skeden av historien. I den nuvarande diskussionen brukar Östeuropa ofta nämnas som exempel på ”sovjetisk utsugning”, ibland med viss rätt. Men hur var det under de östeuropeiska ”folkdemokratiernas” första år, under perioden efter imperialismens andra stora omfördelningskrig?

Det skadestånd Tyskland hade att betala till Sovjet efter 1945 drabbade även Östtyskland. Stora summor, och en stor del av landets industriella potential flyttades till Sovjet. Östliksom Västtyskland tvingades bära kostnader för upprätthållandet av ockupationstrupperna. Först 1950 upphävde Sovjet kravet på hälften av de återstående skulderna efter 1951, och efter det korta juniupproret 1953 avskrevs alla östtyska reparationskostnader efter januari 1954. De tidigare överflyttade fabrikerna flyttades nu också tillbaka (efter Stalins död!). Likaså inskränktes kostnaderna för truppuppehåll så att de ”bara” skulle utgöra 5% av Östtysklands nationalbudget.

De egendomar som under kriget tagits av Hitlertyskland från Ungern, Rumänien och Bulgarien lämnades ej åter till dessa utan beslagtogs av Sovjet. Likaså fick Ungern och Rumänien (trots att de ändrat politiskt system) betala krigsskadestånd till Sovjet. Bördorna mildrades något med tiden, främst då situationen snabbt förde Rumänien till ruinens brant.

Polen, som varit allierad med Sovjet, hade inga reparationskostnader. I verkligheten blev det drabbat av sovjetisk utsugning på annat sätt. Sovjet ”gav” de tyska egendomarna på polsk jord till den polska staten (vilket närmast borde vara en självklarhet) samt överlämnade även 15% av de reparationskostnader Västtyskland skulle stå för. I gengäld(! !) skulle Sovjet få kol till ett ”fördelaktigt pris”. Detta pris bibehölls till november 1953, då det i ett slag höjdes ungefär

tolv gånger, vilket förde priset i närheten av världsmarknadspriset. Medan världen hungrade efter kol (och Polen ekonomiskt skulle kunnat utnyttja sin exportvara) gick cirka 50 miljoner ton till Sovjet till rent gåvopris.⁹⁴

Efter Stalins död har relationen till Östeuropa förändrats åtminstone så till vida att de mer uppseendeväckande exemplen på utsugning försvunnit. Detta innebär inte att Sovjet i allt har en ”internationalistisk” inställning till ”broderländerna”, inte alls. Men att dra fram Stalin och hans regim som positivt exempel är i detta avseende lika malplacerat som i andra.

Vilka är imperialismens drivkrafter och vad väntar vi oss av Sovjet?

I tidigare avsnitt har kapitalismens inre struktur och drivkrafter beskrivits. Vi har tidigare sett hur kapitalismen ständigt pånyttföder överproduktion av varor och överackumulering av kapital, liksom hur imperialismen med dess framfödande av stora monopolföretag gjort nationsgränserna omöjliga ur ekonomisk synvinkel. Därför är kapitalismens internationalisering, uppdelningen av världen i intressesfärer, nya konflikter och gruppindelningar på den internationella klasskampens arena oundvikliga resultat av kapitalismens, av människor oberoende, spontana utveckling.

När KKP ska beskriva ”socialimperialismen” anknyter de också till detta. I artikeln ”Sovjetrevisionismen – den störste internationella exploatören”⁹⁵ försöker man leda i bevis att Sovjet, på grundval av ”kapitalismens återupprättande” ur ekonomisk synvinkel blivit den störste exploatören, och detta via den klassiska imperialismens två huvudmetoder: handel och kapitlexport.

Det intressanta med den kinesiska artikeln är att dess faktiska beskrivning till stora delar är korrekt vad gäller kapitlexport från Sovjet (uträkningarna av det ”ojämna utbytet” är däremot i hästvåg, och utan källor – liksom allt kineserna publicerar). Kineserna låter siffrorna ”tala för sig själva”, vilket de dock inte gör. Ty även om siffrorna man anger låter ”svindlande” så består den stora svindeln i artikelförfattarens vägran att jämföra med de siffror som finns (enkelt tillgängliga) på imperialismens ekonomiska förehavanden. Och utifrån en sådan artikel drar man sin slutsats: Sovjet är den största utsugaren. Hade man jämfört med USA, EG eller t o m Sverige hade Sovjets siffror (även absolut sett) krympt till mer beskedliga proportioner. Det KKP vägrar tänker vi dock utföra.

Om Sovjet hade följt kapitalismens ”inre rösten” (vilket det som vi sett inte gör) skulle vi vänta oss en snabbt växande handel (speciellt under den snabba omvandlingen från ”socialism till imperialism”) och en markant förändring i relation till de halvkoloniala länderna, överackumulering av kapital med åtföljande kapitlexport osv. Genom att se hur dessa variabler förhåller sig i verkligheten, kan vi också se om de förutsägelser vi kan göra utifrån den tidigare analysen håller streck. För om vi inte funnit kapitalism i Sovjet, har vi inte heller funnit någon drivkraft för ökad integrering i den kapitalistiska världsmarknaden, och inte heller för kapitlexport.

Sovjet som exploatör via handeln

De inbitet dogmatiska ”leninisterna” kan i polemik ibland hävda att handeln är oväsentlig i diskussionen, eftersom Lenin i sina teser hävdade att under imperialismen ”kapitlexporten, till skillnad från varuexporten erhåller synnerlig betydelse”.⁹⁶ Bortsett från den vantolkning som ligger i de moderna ”leninisternas” argument (Lenin framhävde det framväxande och nya, men förnekade ej den traditionella varuexportens betydelse i sig) kan man med fog hävda

⁹⁴ Källa för hela detta historiska avsnitt: M.I. Goldman: ”Soviet Foreign Aid”, New York 1967, sid 4-7.

⁹⁵ Hsinhua Iden kinesiska nyhetsbyrån den 13/2 1975, ursprungligen en artikel i ”Folkets Dagblad” och sedermera även publicerad i PR.

⁹⁶ Lenin: ”Imperialismen som kapitalismens högsta stadium”, Zenitserien, maj 1969, sid 127.

att Lenin inte borde lämnat frågan om varuexporten utan närmare analys. (Å andra sidan är det lätt att 50 år efteråt hitta misstag i en politisk skrift.) För faktum är att varuexporten fortsatt att dominera, och än idag utgör en väsentlig del i det världsomspännande imperialistiska nätverket. Under kapitalismen har handeln tenderat att utvidgas. Detta är ett grundläggande drag för ett produktionssätt vars syfte just var att breda ut sig över hela världens yta. Mellan 1750 och 1914 ökade världshandeln ungefär femtio gånger samtidigt som Europas andel blev allt större för att 1914 utgöra 61% av importen samt 55% av exporten.⁹⁷ Handels utvidgning hänger nära samman med kapitalismens allmänna förmåga till expansion. 1913-50 utvidgades de europeiska kapitalistländernas export med i genomsnitt 0,8% årligen, 1950-60 med 7,8% och 1960-70 med 9,0% per år.⁹⁸ Under stagnationsperioden efter första omfördelningskriget måste vi dock specificera: 1921-29 ökade exporten genomsnittligt med 9,7% per år, och då expanderade också kapitalismen. Under krisen och stagnationsåren 1929-38 minskade exportvolymen med i genomsnitt 2,3 procent årligen.⁹⁹ Utvecklingen, som således varit starkt expansiv under efterkrigstiden, har under det senaste året vänt, samtidigt som imperialismens samfälliga och markerade lågkonjunktur gått in i sin lägsta fas. Under 1975 var minskningen i handelsvolym uttalad (inmot 10%), och hade det inte varit för en utvidgad handel med östblocket och OPEC-länderna hade situationen varit riktigt allvarlig.¹⁰⁰

Detta visar att kapitalismens expansion medför expansion av handeln, och ett ökat internationellt beroende. Under stagnationsperioder minskar varuexporten, och som vi ska se gäller detta även kapitlexporten.¹⁰¹

Men stämmer det då inte att kapitlexporten antagit ”synnerlig betydelse” i jämförelse med varuexporten? Låt oss se på utvecklingen de senaste åren.

Under åren 1960-69 ökade imperialisternas kapitlexport till tredje världen med 54%, från 7 813 miljoner till 12 160 miljoner dollar.¹⁰² Under samma tid ökade världshandeln med 112%.¹⁰³ Denna kapitlexport ökade alltså med hälften så hög takt som varuexporten. Om vi ser saken i absoluta tal var kapitlexporten som framgår drygt 12 miljarder 1969. Varuexporten var samtidigt 274 miljarder, alltså ungefär tjugotre gånger större.¹⁰⁴

Om detta skulle vara hela sanningen skulle naturligtvis Lenins tes verka aningen vid sidan om det verkliga skeendet. Men vi kan modifiera på ett par punkter. För det första går kapitlexporten inte enbart eller ens huvudsakligen till tredje världen. Om vi istället ser på direktinvesteringar mellan imperialistiska länder ökade dessa i flödesterm (dvs nytilfört kapital per år) från knappt tre miljarder 1960 till drygt 8,5 miljarder 1970, alltså en ökning med 183%, mer än dubbelt så snabbt som varuexporten.¹⁰⁵ I absoluta termer förblir dock kapitlexporten fortfarande en liten del av varuexporten. Ser man däremot till resultatet av en längre tids kapitlexport blir läget ett annat. Ty medan varuexporten för ett år till stor del konsumeras under samma år, innebär kapitlexport oftast en investering som ger avkastning och

⁹⁷ W. Woodruff: ”The Emergence of an International Economy 1700-1914”. Finns i Cipolla (ed): ”The Fontana Economic History of Europe, part 4”. Detta hämtat från sid 658 (not). Siffrorna för Europa inkluderar Ryssland (vars europeiska del ur ekonomisk synvinkel var helt dominerande).

⁹⁸ A. Maddison: ”Economic Policy and Performance in Europe 1913-1970”, sid 46. Ingår i ”Fontana Economic History... part 5”. Särtryck 1973.

⁹⁹ a.a., sid 16

¹⁰⁰ Götabankens Konjunkturöversikt 1975:3, sid 1.

¹⁰¹ Se t ex Jalée: ”Imperialismen idag och imorgon”, Stockholm 1971, sid 71, samt längre fram i detta kapitel, när vi diskuterar Sovjets kapitlexport.

¹⁰² UNIDO: ”Industrial Development Survey IV”, sid 106 (tabell 50). Gäller samlad kapitlexport, således både privat och statlig (”officiell”), ex u-hjälp, lån osv.

¹⁰³ GATT: ”International Trade 1974/75”, sid 2.

¹⁰⁴ a.a., sid 2.

¹⁰⁵ Bouveng/Söderman: ”Världsmarknaden”, Stockholm 1974, sid 83.

genom ackumulation ”förökar” sig. Ser vi till det ackumulerade bokvärdet av imperialisternas direktinvesteringar var detta 1971 hela 165 miljarder dollar.¹⁰⁶ Det som under samma år producerades i dessa multinationella företag hade ett sammanlagt värde av ungefär 330 miljarder dollar, dvs nästan lika mycket som värdet av den samlade varuexporten.¹⁰⁷ Man kan sammanfattningsvis säga att kapitalexporten, mätt på detta sätt, liksom varuexporten har ”synnerlig betydelse” under imperialismen.

När vi så ska studera ”socialimperialismen” ur denna synvinkel, vill vi ha reda på följande:

- 1) Hur stor andel har Sovjet av den internationella handeln?
- 2) Vilken inriktning och vilken struktur har den sovjetiska handeln och hur utvecklas den?
- 3) Kan man på grundval av handelns storlek, sammansättning och inriktning acceptera tesen om Sovjet som den ”störste exploitören”? Vilket är annars Sovjets läge och betydelse?
- 4) Vilken roll spelar Sovjets kapitalexport (vilket vi ska diskutera senare)?

Låt oss alltså först studera den sovjetiska handelns utveckling. Under stalintiden och det stora uppbygget av den moderna sovjetekonomin bedrevs endast en mycket begränsad handel. Denna var också helt inriktad på att vinna byråkratin fördelar under genomförandet av femårsplanerna. Så exporterade man 1933 spannmål för att få råd att köpa en del västerländsk teknologi. Detta samtidigt som det rådde svält och spannmålsbrist på den sovjetiska landsbygden.¹⁰⁸ Ett upprättat index för den sovjetiska handeln visar följande exportutveckling:¹⁰⁹

1913	1920	1930	1940	1945	1950	1953	1960	1967
100	0,1	57,0	21,8	15,5	80,7	120,0	242,6	458,0

Framför allt från 1950-talets början har takten i exportökningarna accelererat. Beror då detta på att Sovjet sedan dess blivit imperialistiskt? Nej, men på att det dels har mer att exportera i och med den högre ekonomiska utvecklingsnivån, dels att det från och med upprättandet av ”folkdemokratierna” och i och med den så kallade koloniala revolutionens frammarsch blivit mindre isolerat. Vi får inte glömma att utbyggnaden av handeln till största delen skett inom det så kallade socialistblocket. Och som vi ska se är den sovjetiska handeln trots detta ytterligt begränsad till omfånget.

Sovjets export uppgick 1963 till 7 270 miljoner dollar och 1972 till 15 360 miljoner dollar. Detta utgjorde 5 respektive 4 procent av världsexporten.¹¹⁰ Under den tid då Sovjet enligt KKP-apologeterna genomgick transformationen (på det ekonomiska området) från socialism till kapitalism i full skala, sjönk den sovjetiska andelen av världshandeln! Jämför dessa siffror (för 1972) med följande imperialistländer:¹¹¹

Ursprung	miljoner dollar	% av världsexport
USA	48979	12
Frankrike	25848	6
Västtyskland	46208	11
Storbritannien	24344	6
Sverige	8784	2

Den ”största internationella exploitören” hade således 4% av världsexporten, vilket var en mindre andel än tio år tidigare. Dessutom hade den en mindre andel än ekonomiskt ”mindre” länder i Europa, endast dubbelt så stor som Sverige. För Sovjet utgör exporten endast 2,5% av

¹⁰⁶ Bouveng a.a., sid 83 respektive GATT: a.a., sid 2.

¹⁰⁷ Bouveng a.a., sid 83.

¹⁰⁸ H.H. Ticktin: ”The Capitalist Crisis and Current Trends in the USSR”, ”Critique”, nr 4.

¹⁰⁹ M. Kaser: ”A Volyme Index of Soviet Foreign Trade”, ”Soviet Studies”, april 1969, sid 524-525.

¹¹⁰ Bearbetning av statistiken i FN:s Statistiska Årsbok 1973.

¹¹¹ Samma källa

BNP.¹¹² Dessa siffror var för några imperialistländer samma år (1971): USA 4%, Japan 10%, Frankrike 12%, Italien 14%, Storbritannien 16%, Västtyskland 17% och Sverige 20%.¹¹³

Medan de imperialistiska (och andra utvecklade kapitalistiska) staterna 1972 stod för 63% av produktionen i världen, stod de samtidigt för 70% av exporten.¹¹⁴ För de s k statshandelsländerna (Sovjet, Östeuropa, planekonomierna i Asien) var motsvarande siffror 26 respektive 11%.¹¹⁵ Och då ska man också veta att av statshandelsländerna har Sovjet 63% av produktionen (1971) men endast 38% av exporten (1972).¹¹⁶ Detta ger en ungefärlig andel av världsproduktionen om 16% för Sovjets del, och en andel av världsexporten om 4%.

Det är alltså inte speciellt svårt att avgöra att Sovjets handel redan vid en ytlig granskning skiljer sig betydligt från imperialistländernas. Om vi ser till strukturen på handeln blir detta än tydligare.

Till att börja med kan det vara intressant att studera sovjetisk handelsbalans med olika typer av handelspartners. Siffrorna gäller 1972. Miljoner dollar.¹¹⁷

Sovjet till världen	15360
Världen till Sovjet	15450
Rest	-90
Sovjet till marknadsekonomier (Utvecklade)	3000
Marknadsekonomier till Sovjet	4210
Rest	-1210
Sovjet till planekonomier	8910
Planekonomier till Sovjet	9720
Rest	-810
Sovjet till u-länder	3450
U-länder till Sovjet	1520
Rest	+1930

Sovjets handel gentemot samtliga ländergrupperingar utom u-länderna visar ett klart underskott. Det man förlorar på gungorna.... Att denna struktur också kan förklaras, och kombineras med den sovjetiska kapitalexporten ska vi återkomma till.

Men siffrorna visar också hur stor del av Sovjets handel som sker med de övriga planekonomierna. Medan planekonomiernas export till Sovjet utgjorde 2% av den samlade världsexporten, kan vi bara notera 0,3% för u-ländernas Sovjetexport. Och Sovjets export till planekonomierna respektive u-länderna kan sammanräknas till 2 respektive 0,8% av världsexporten. Är det på dessa siffror Sovjet blir den största exploatören av tredje världen?¹¹⁸

Men inte nog med att Sovjets och Östeuropas handel med resten av världen är liten, dess sammansättning visar på allt annat än imperialistisk struktur. Medan Sovjet gentemot Östeuropa intar en närmast ”underutvecklad” hållning med export av råvaror och import av

¹¹² Bouveng... a.a., sid 45.

¹¹³ a.a., sid 39 resp. 34-35.

¹¹⁴ a.a., sid 21.

¹¹⁵ a.a., sid 21.

¹¹⁶ a.a., sid 45 resp. 47.

¹¹⁷ FN:s Statistiska Årsbok 1973.

¹¹⁸ Samma källa ligger till grund för beräkningarna.

teknologi,¹¹⁹ intar östblocket som helhet en lika kolonial hållning gentemot väst. Se bara på följande:

Imperialistländernas (USA, Kanada, EG, EFTA, Japan) handelsstruktur gentemot östblocket (där även Kina, Mongoliet, DRV och DRK ingår, dock med relativt små andelar). Miljarder dollar.¹²⁰

	Råvaror		Järn/stål		Mekaniska produkter		Total tillverkningsind.	
	export	import	exp	imp	exp	imp	exp	imp
1972	2,64	5,34	1,40	0,47	3,62	0,63	8,75	4,14
1973	4,63	7,71	2,72	0,64	5,27	0,87	12,98	6,24
1974	4,31	11,70	4,73	0,84	7,75	1,03	20,66	7,86

Gentemot väst är man råvaruexportör, och samtidigt importör av färdigvaror, till stor del maskiner och avancerad teknologi. Samtidigt är handelsstrukturen gentemot tredje världen helt annorlunda. Sovjets sammanlagda handelsstruktur såg ut enligt följande 1950 respektive 1966 (% fördelning)¹²¹:

¹¹⁹ Detta får viktiga konsekvenser för analysen av det "ojämna utbytet" mellan Sovjet och Östeuropa. När det gäller det ojämna utbytet är det viktigt att ha klart för sig att denna term - då den används av marxistiska ekonomer - inte betecknar "försäljning över världsmarknadspriset och köp under det", så som KKP begagnar den. Det ojämna utbytet förklarar istället hur överföring av värde kan ske mellan olika länder även då de handlar till världsmarknadspriser.) den enklaste versionen sker denna överföring genom profitkvoternas utjämning och uppkomsten av produktionspriser. Genom denna mekanism kommer ju värde att överföras från länder med högre ursprunglig profitkvot till de länder där den ursprungliga profitkvoten var lägre - annars kan ju inte någon gemensam profitkvot bildas. De länder, som har en högre ursprunglig profitkvot är ofta de med lägre organisk sammansättning i exportindustrin (och/eller högre utsugning av arbetarna) - dvs vanligen råvaruexporterande länder. Om utbyte nu sker på världsmarknaden till givna priser, så kommer värdeöverföringen att ske från råvaruexporterande länder till länder som exporterar t ex produkter från verkstadsindustrin. På så sätt kan u-länderna utplundras även då utbytet sker till "jämlika" priser. (Framställningen är givetvis starkt förenklad, i pedagogiskt syfte har vi dessutom bara redogjort för en hypotes om det ojämna utbytet; det finns fler. För den som vill ta del av den marxistiska debatten rekommenderas "Unequal Exchange" av Arghiri Emmanuel (Monthly Review press, 1972), "Den globala kapitalackumuleringen" av Samir Amin (Tema Teori 10, 1974) och "Senkapitalismen" av Ernest Mandel (Coeckelberg, 1974). En sammanfattning av (delar av) teorin finns i "Häftet för Kritiska Studier" 8/72: "Marxistisk utrikeshandelsteori - det ojämna utbytet" av Jan-Otto Andersson.)

Men detta får konsekvenser för analysen av Sovjets förhållande till Östeuropa. Ty om det är så att Sovjet exporterar råvaror till Östeuropa i utbyte mot teknologi och verkstadsprodukter, så har vi goda skäl att anta, att om utbytet mellan Sovjet och Östeuropa skulle ske till världsmarknadspriser, så skulle det vara ojämnt till Sovjets nackdel! Därför kan det faktiskt vara så, att om priserna på Sovjets export till Östeuropa skulle ligga över världsmarknadspriserna - vilket de knappast gör (se not 126) - så skulle inte detta vara ett tecken på ojämnt utbyte, utan snarare på motsatsen, nämligen på att Sovjet genom högre priser kompenserar sig för det ojämna utbytet de annars skulle drabbas av! Observera att vi inte nu säger att det är så här det fungerar. Vi vet för lite om produktivitet, organisk sammansättning etc, i de berörda branscherna för att kunna uttala oss om det. Men vad vi däremot, med ledning av ovanstående, helt klart kan slå fast, är att kinesernas sätt att ställa frågan om Sovjets "utsugning" av Östeuropa genom "ojämnt utbyte" är alldeles uppåt väggarna.

¹²⁰ GATT: "International Trade 1974-75", Appendix Table A-D. För Östeuropa är trenden inte lika markant på grund av "i-landsrelationen" till Sovjet (Sovjet importerar färdigvaror från Östeuropa och exporterar råvaror dit). Följande gällde 1966:

	import	export
Bulgarien	42,3	22,7
Ungern	57,6	23,9
DDR	59,7	29,1
Polen	46,0	33,8
Rumänien	48,5	47,6
Tjeckoslovakien	45,4	29,4

¹²¹ Vassilev a.a., sid 27.

Maskiner, kapitalutrustning Bränsle, råvaror Icke varaktiga konsumtionsvaror varaktiga konsumtionsvaror

	1950	1966	1950	1966	1950	1966	1950	1966
Export	11,8	20,8	36,7	53,3	20,6	9,2	4,9	2,4
Import	21,5	32,4	45,3	24,2	17,5	19,6	7,4	16,4

Tendensen är inte bara märkbar för Sovjet, den har också accentuerats, alltmedan ”kapitalismen återupprättats”. Till ”tredje världen” exporterar man däremot kapitalvaror och maskiner, 40% av den totala exporten dit i mitten av 60-talet. Medan u-länderna mottog 12,4% av Sovjets export 1966, var deras andel av den sovjetiska kapitalvaruexporten 30%.¹²² Sovjets import från tredje världen består i stället till större delen av råvaror.¹²³

Förstå Sovjets politik kan vi endast göra med dessa kunskaper, aldrig utifrån enstaka exempel. Sovjet importerar kapitalvaror och avancerad teknologi från väst, samt dessutom konsumtionsvaror. För att finansiera det underskott i handeln som uppstår, samt (som vi ska se) för att få konvertibel valuta, bedriver man handel av annat slag med tredje världen. Där har man ett överskott som nästan kompenserar det underskott man i övrigt skaffat sig. Dessutom handlar man på ett sätt, och med en sammansättning som nära knyter an till andra utvecklade industriländer. Sovjets handel är liten, dess handel med tredje världen är mindre (4,65% av den totala exporten till u-länderna kommer från Sovjet, drygt 19% från USA och 33% från kapitalisterna i Europa).¹²⁴ Sovjets betydelse som ”exploatör” är därför ytterligt begränsad. Gentemot imperialisterna står Sovjet i samma position som u-länderna med underskott i handelsbalansen, och råvaruexport kopplad till import av färdigvaror och teknologi. *Sovjets handel skiljer sig både till struktur och storlek från både imperialisternas och u-ländernas.* Man befinner sig mitt emellan, men utan några som helst möjligheter att via handeln framträda som exploatör i stor (än mindre störst) skala.

Varför handlar då Sovjet överhuvudtaget? En del av svaret finns antytt i det föregående. För även om man i Sovjet genom den centrala (och lokala) planeringen avskaffat tvånget att delta i den internationella konkurrensen och ackumulationen, finns det uppenbara fördelar med ett planerat försök att dra nytta av den kapitalistiska världsmarknaden. Detta är i grund och botten en avspeglning av oförmågan hos de nuvarande planekonomierna att trots snabb ekonomisk tillväxt, även utveckla en egen teknologi i nivå med kapitalistländernas. (Vi återkommer i del IV till varför så är fallet.)

I handeln med tredje världen är situationen en annan. Förutom det omedelbara syftet att skaffa råvaror (som dock i en stor mängd fall finns inom Sovjets egna gränser, och ibland även exporteras), har den ökade handeln med u-länderna tvingats fram genom två faktorer. Dels måste Sovjet någonstans ta igen det underskott man skapat genom västhandeln. Dels måste man skaffa internationellt gångbar valuta, och rubeln är ju som bekant inte en sådan. I handeln med väst har man inte lyckats dra in västvalutor i tillräcklig mängd. Inte kan man heller nöja sig med den i och för sig ganska omfattande guldreserven, eller med olika former av specifika råvaror som t ex diamanter.¹²⁵ Så om byråkratin finner det viktigt att skaffa teknologi och färdigvaror från väst (och det gör den uppenbarligen) så faller hela det övriga mönstret på plats.

Nu är motiven (ekonomiska eller politiska) aldrig så enkla eller ”raka”. Naturligtvis vill man i handeln med tredje världen även skaffa sig allierade, göra länder mer beroende av Sovjet eller

¹²² a.a., sid 48.

¹²³ a.a., sid 49.

¹²⁴ Beräknat på FN:s Statistiska Årsbok 1973.

¹²⁵ Se ex. R. Rockingham Gill: ”Impact of Price Movements on Soviet Gold Reserves and Foreign Trade”, i ”Ost-Europa Wirtschaft”, 2 1974. Se även Ticktin: a.a., i ”Critique” nr 4.

åtminstone mindre beroende av USA osv. Men dessa faktorer driver inte fram någon omfattande handel, och har i världsmåttstock mycket liten betydelse.

*Den sovjetiska handeln är således ett komplement till planen, och endast ett relativt litet utskott på den sovjetiska produktionsapparaten. Den integreras också via en mängd detaljplaner med den övriga planeringen.*¹²⁶

Slutsatsen kan alltså bara bli en. *Den sovjetiska handeln lyder inte under .”imperialistiskt tvång*). Inte heller är Sovjet på något avgörande sätt beroende av den kapitalistiska världsmarknaden. Det är en annan sak att byråkratin för sin stabilitets skull ogärna vill skära av möjligheten att skaffa teknologi från de långt mer avancerade västländerna. Vad gäller ”utsugningen av tredje världen” är det uppenbart enbart av den kvantitativa bedömningen av Sovjets handel, att den kinesiska tesen om ”den största internationella exploatören” är ett påhitt, ägnat att tjäna kinesiskt nationella intressen.

I förhållandet till de imperialistiska länderna är situationen inte heller lik den av KKP skisserade. Sovjet som ”intriganten” som slingrar sig in och ”skaffar sig ekonomiskt och politiskt inflytande” och som i sin ”kamp för världsherravälde” kastar rovlustna blickar på Europa... detta Sovjet finns inte. I stället ser vi ett Sovjet som fortfarande har ett starkt underskott i sin handelsbalans med väst, och som måste låna pengar för att kunna betala sin import.¹²⁷ Även i de fall man lyckas behålla en positiv balans (som med Storbritannien) importerar man teknologi och maskiner, och blir i detta avseende beroende.¹²⁸ Det är kombinationen planekonomi och byråkrati (se del IV) som utgör den grundläggande nyckeln till förståelsen av Sovjet idag. Även vad gäller handeln.

Sovjets kapitalexport

De imperialistiska länderna exporterar inte kapital utan anledning, eller bara när deras regeringar vill det. Utbredningen av internationella investeringar hänger som vi visat samman med grundläggande drag i det kapitalistiska produktions sättet. Sedan imperialismens totala genombrott under 1800-talets slut, har också kapitalexporten utgjort en fundamental del av det ekonomiska livet i världsmåttstock. Om vi studerar denna utveckling finner vi följande: 1914 var Storbritannien dominerande imperialistland. Detta avspeglas tydligt i statistiken över de stora imperialistländernas kapitalexport detta år. Utlandsinvesteringar 1914:¹²⁹

miljoner dollar % av totalt

¹²⁶ Se Vassilev a.a., sid 27-40 som även behandlar den komplicerade prisproblematiken. KKP-apologeter brukar ständigt peka på det ”ojämna utbytet” mellan Sovjet och Östeuropa, ett ojämnt utbyte som skulle ha prissättningen som orsak. Man utnyttjar inom östblocket ett genomsnittligt världsmarknadspris för de fem föregående åren, rensat från spekulativa och monopolistiska avvikelser. Prisnivån, och relationen mellan olika varors priser, sacker därför efter väst. Under perioder när råvarupriserna stagnerar medan industrivarupriserna stiger (vilket varit fallet under femtio- och sextiotalen) kommer råvaruproducenten och exportören att i förhållande till världsmarknadspriset tjäna på det östeuropeiska systemet. Ty priserna på råvaror kommer under den nya femårsperioden att överensstämma i grova drag med den föregående, medan industrivarornas priser på världsmarknaden under den nya femårsperioden kommer att ligga över priserna inom östblocket. På så vis har Sovjet tjänat på prissystemet under tiden fram till 1969-70, men sedan allvarligt förlorat. Denna förlust har fört med sig en allvarlig strävan från Sovjets sida att revidera systemet. Fortfarande betalar öststaterna väsentligt under världsmarknadspriserna för de råvaror man importerar från Sovjet, Sovjet subventionerar således de övriga ”broderländerna” via handeln. Vad gäller oljan framgick detta av DN 18/7 -75. Angående Ungern fanns en artikel i ämnet i ”Financial Times” 16/1 -76. KKP brukar också framhäva hur Sovjet periodvis sålt samma varor billigare till väst än till sina grannar inom östblocket. Detta tycks stämma, men kan lätt förklaras utifrån Sovjets oerhörda behov av valuta från väst. Säljer man inte billigt, får man inte sina varor sålda. Detta visar närmast på Sovjets ”ulandsstatus” gentemot väst.

¹²⁷ Se exempelvis ”Financial Times” 6/10 -75 eller ”Affärsvärlden” 42 1975, där det aktuella läget skisseras.

¹²⁸ ”Financial Times” 22/7 1975, specialavsnitt om handeln mellan Sovjet och Storbritannien.

¹²⁹ Woodruff: ”The Emergence...”, Fontana Economic History...4”, sid 707.

Storbritannien	19500	43
Frankrike	9050	20
Tyskland	5800	13
USA	3500	8
Övriga	7700	17

Om vi sedan i stora drag följer utvecklingen framöver ser den ut så här:¹³⁰

	1900	1914	1930	1938	1945	1960
Storbritannien	12100	19500	18200	22900	14200	26400
Frankrike	5200	8600	3500	3850		
Tyskland	4800	6700	1100	700		1200
USA	500	2500	14700	11650	15300	63600

Vi kan kanske se en del tendenser i detta. Dels hör en utvidgning av kapitalexporten uppenbarligen samman med kapitalismens egen utveckling och expansion. Dels tycks denna utvidgning bli mindre under perioder av allmän ekonomisk stagnation. Slutligen framgår tydligt hur "ledarskiftet" vad gäller vem som ska utöva imperialistisk överhöghet (tronskiftet här mellan Storbritannien och USA) avspeglas genom respektive lands andel av den totala kapitalexporten. En imperialistisk makt på frammarsch bör således ha en kapitalexport i tilltagande, och på ett sådant sätt att dess andel av den totala kapitalexporten ökar. Vidare slutsatser är svåra att dra utan att även studera sammansättningen på kapitalexporten i sig. Vart exporterar man?

1914 gick 41% av den engelska exporten till andra kapitalistiska länder i Europa och Nordamerika. Motsvarande siffra för Frankrike var 58%, för Tyskland 64% och för USA 46%.¹³¹ 1938 var siffran 31% för Storbritannien, 39% för Frankrike, 50% för Tyskland och slutligen 55% för USA.¹³²

Redan i seklets begynnelse, när imperialismen ännu var ung var tendensen till inomkapitalistisk kapitalexport framträdande. Tendensen minskade parallellt med den ekonomiska stagnationen i de kapitalistiska länderna, dock med undantag för USA, som samtidigt med att man seglade upp som internationell huvudkonkurrent till Storbritannien satsade sina pengar i ökad utsträckning i andra kapitalistiska länder. .

Under efterkrigstidens snabba expansion har denna ökade inbördes konkurrens successivt skärpts. De stora imperialistländernas kapitalexport i denna form (direktinvesteringar) har idag denna struktur och storlek.¹³³

	summa	% i u-länder	% i utvecklade kapitalistiska länder
USA	86001	28	72
Storbritannien	24019	38	62
Frankrike	9540	45	55
Tyskland	7276	34	66

Som vi ska se måste den samlade bilden kompletteras med den nya form av kapitalexport som döljer sig bakom "u-hjälp", lån och krediter. Men *direktinvesteringarna*, som innebär utbredandet av själva kapitalackumulationen till den internationella arenan, måste ändå

¹³⁰ Woodruff: "Impact of Western Man", New York 1967, sid 150. Siffrorna för 1938, sid 156-57. Olikheterna mellan vissa siffror här och i föregående tabell beror på olika källor vid beräkningen. Helt säkra siffror kan inte åstadkommas.

¹³¹ a.a., sid 154.

¹³² a.a., sid 156-57.

¹³³ Bouveng... a.a., sid 83 respektive 91.

betraktas som det mest typiska utslaget av kapitalismens övergång i sitt imperialistiska stadium. De senare formerna för kapitalexport hänger direkt samman med det traditionellt koloniala systemets sönderfall, och behovet av mer subtila kontrollformer. Det är i detta sammanhang som Sovjets agerande får viss internationell betydelse.

Om vi ser ökade direktinvesteringar som karakteristiska för imperialistländer på frammarsch måste vi bli gruvligt besvikna på ”socialimperialisterna”. Ty direktinvesteringar i ovan nämnda bemärkelse har de inga, vare sig i imperialistländer eller tredje världen, om vi inte räknar med de ytterligt små och betydelselösa ”joint stock companies” som på enstaka håll (exempelvis i Nordafrika) finns beskrivna. Dessas ekonomiska betydelse är så liten att de inte ens kommer med som separat post i den mesta officiella produktionsstatistik som produceras från länderna i fråga. Läget är delvis annorlunda i Östeuropa, där Sovjet redan under stalintiden försökte, och ibland verkligen lyckades upprätta större ”joint stock companies” – ofta med utsugning och kontroll över branscher som följd.¹³⁴

Om Sovjet alltså inte har direktinvesteringar i väst, så är man i gengäld utsatta för imperialisternas egna direktinvesteringar, i form av ”samarbetsavtal”. USA och Västeuropa exporterar kapital i flera former: lån och krediter, kapital, utrustning. Sovjet får i allmänhet stå för ”disciplinerad arbetskraft” och råvaror.¹³⁵ I början av 1973 beräknades antalet ”samarbetsavtal” till cirka 600.¹³⁶ Vi ska senare studera kreditgivningen. *Det sovjetiska förhållandet till imperialismen tyder enligt vår mening mer på beroende och partiellt underordnande, än aggressivitet och frammarsch på andras bekostnad.*

I förhållande till Östeuropa intar Sovjet en annorlunda position. Här utgör man (tills vidare) centrum, vilket avspeglas i diskussionerna om ”internationell arbetsdelning”. Men detta innebär inte export av kapital från Sovjet till östeuropeiska länder annat än i relativt ringa grad, och då i allmänhet i form av gåvobistånd. Däremot är det uppenbart att förhållandet mellan Sovjet och Östeuropa inte präglas av vad kommunister avser med proletär internationalism. Detta är dock en fråga som återigen bara kan förklaras genom en förståelse av sovjetbyråkratin, och som inte står annorlunda idag än den gjorde i slutet av 1940-talet.¹³⁷

Om Sovjet alltså varken uppvisar en tilltagande kapitalexport, eller en ökad andel av sin existerande kapitalexport till imperialistiska eller kapitalistiska länder, utan i stället helt saknar kapitalexport för direkt egen produktion i utlandet (utom ibland i Östeuropa), och definitivt inte breder ut sig i den kapitalistiska världen, så förvånar detta naturligtvis inte den som i föregående kapitel bekantat sig med den sovjetiska ekonomins struktur. Men likväl förespråkar en inte så liten del av svensk och internationell vänster teorin om ”socialimperialismen” med ”samma gamla kapitalistiska bas”. Är det bara dumt, eller jättedoser självbedrägeri för att rättfärdiga det ”ofelbara” KKP:s åtgärder?

¹³⁴ Se t ex Goldman: a.a., joint stock companies var en huvudpunkt i den jugoslaviska kritiken av Stalins regim 1948. En kritik som ”alla ärliga marxist-leninister” då avfärdade som imperialistisk agentverksamhet, men som alla ”ml-are” idag lika helhjärtat tycks instämma i (blundande för problemets stalinistiska ursprung).

¹³⁵ Bouveng... a.a., sid 97.

¹³⁶ a.a., sid 97.

¹³⁷ Den som på allvar vill studera den komplicerade verkligheten bakom den ”socialistiska arbetsdelningen” kan börja med Adam Zwass: ”Monetary Cooperation between East and West”, New York 1975, speciellt sid. 97-158. Man får där en utförlig och klar beskrivning av de problem som sammanhänger med det ekonomiska samarbetet inom östblocket, vilka institutioner som skapats för att lösa problemen, hur valutasystemet och handeln organiserats, hur priserna sätts, hur krediter ges, i vilken utsträckning och varifrån, med mera. Sovjet är visserligen ”storebror” inom östblocket, men någon ”imperialism” är svår att finna (annat än med traditionellt borgerlig terminologi). Snarare tycks Sovjet subventionera östeuropa vid den slutliga sammanräkningen, en ståndpunkt som delas av Ticking (”Critique” 4).

Det slutliga argumentet för teorin om ”socialimperialismen” brukar ligga i ”supermakternas” gemensamma motsatsposition till tredje världen, som exploatörer och förtryckare. Vi har tidigare granskat denna tes ur handelns synvinkel, och funnit den vara ett falsarium vad Sovjet anbelangar. Låt oss nu i stället se på kapitlexporten till de underutvecklade länderna.

En sammanfattande bild får vi genom FN:s försorg: Nettoflöden till u-länder från kapitalistiska i-länder och planekonomier. Genomsnittliga årliga utbetalningar, netto.¹³⁸

från	Procentuell fördelning			Genomsnittlig årlig tillväxttakt (%) 1960-68
	1960-62	1966-68	1969	
Imperialistländerna	93	89	89	5,4
Planekonomierna	3	3	2	2,2
Multilaterala organ	4	8	9	19,5
Totalt:	100	100	100	6,0

Bara denna tabell ger en nådastöt åt alla teorier om ”största exploatören”. Inte nog med att *planekonomierna har en så ringa andel av det totala flödet* (och Sovjets andel är i sin tur ungefär två tredjedelar av planekonomiernas), utan *deras andel är i avtagande*. Tillväxten i flödet från planekonomierna var under den period då Sovjet, enligt kinesisk teori som mest intensivt omvandlades från socialism till imperialism, långsammare än för imperialistländerna.

Och detta gäller endast den kvantitativa sidan. Vad gäller kvaliteten är den också av betydelse, ja, som vi redan sett (i den allmänna diskussionen om handel och kapitlexport) av den allra största betydelse. Ty imperialistländernas kapitlexport till tredje världen består till viss del av direkt- respektive portföljinvesteringar, med andra ord investeringar i profitsyfte. Dessa kan inte mätas enbart i flödestermener eftersom en ackumulation sker i det kapitalimporterande landet. Som vi såg tidigare innebär ett verkligt realistiskt sätt att mäta kapitlexporten att siffrorna mångdubblades. *Några sådana investeringar har inte Sovjetunionen i tredje världen*. I stället inskränker sig Sovjets kapitlexport till lån, krediter och i ringa omfattning gåvor, och kan på så vis liknas vid det officiella (eller statliga) flödet från imperialistländerna. För imperialistländerna har direktinvesteringarna i tredje världen under sextioalet växt med drygt 8% per år, och det officiella finansiella flödet bara med 3,3%.¹³⁹ I slutet av sextioalet var dessa bägge typer av kapitlexport ungefär lika stora.¹⁴⁰

Medan direktinvesteringarna ackumuleras, byggs ut, förökar sig själva, så innebär offentlig kapitlexport (i den mån den inte utgörs av gåvor), att löften ges om lån och krediter. Dessa lån, eller (i allmänhet delar av dem) utgår så småningom i form av kapitlexport, och återbetalas efter ett antal år till en ränta som för det mesta är lägre än penningvärdessänksningen. Efter ytterligare några år nås en balans mellan in- och utflöde, och någon ackumulation åstadkoms inte. Medan direktinvesteringar innebär att ett lands produktionsapparat successivt ”slukas” av utländska företag som ackumulerar inom landet, finns ingen sådan tendens för den officiella kapitlexporten, eller för den sovjetiska. Visserligen innebär det officiella flödet vissa möjligheter till kontroll, utpressning och även utsugning. Men detta i så oändligt mycket mindre grad, och i så mycket mindre omfattning.

I detta perspektiv kan vi studera den sovjetiska kapitlexporten. Förutom att den som vi sett är liten, försvinnande liten, utgörs den till hundra procent av den ”snälla” typen av export. Det är

¹³⁸ UNIDO: ”Industrial Development Survey IV”, sid 106, tabell 50.

¹³⁹ a.a., sid 106, tabell 51.

¹⁴⁰ a.a., sid 106, tabell 51.

förbjudet för sovjetiska företag att föra hem profit från andra länder.¹⁴¹ Den sovjetiska staten exporterar naturligtvis inte kapital ”för nöjes skull”. Vi tror inte heller att den gör det på grund av ”solidaritet” med förtryckta folk. Men vi förnekar också på det bestämdaste att Sovjet kan liknas vid imperialistländerna, fakta förnekar en sådan teori, och imperialistiska ekonomiska drivkrafter kan man inte heller hitta.

Har då Sovjets kapitalexport till tredje världen ökat under ”omvandlingen till imperialism”? Låt oss se.

Sovjets ekonomiska ”hjälp” till ”icke-kommunistiska” u-länder. Miljoner dollar.¹⁴²

1954-63	1964	1965	1966	1967	1968	1954-68
3346	698	432	1244	269	307	6296

Och för tiden efter detta:¹⁴³

1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
330	1033	333	368	402	197	791	659

Detta gäller åtaganden. Under sextioalet tycks de verkliga utbetalningarna ha rört sig om ungefär en tredjedel av detta.¹⁴⁴

För sextioalet kan man lätt finna siffror för imperialistländerna. Vi ska därför jämföra med några. Först Västtyskland (miljoner dollar):¹⁴⁵

	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Offic.	466,4	434,8	422,9	471,0	485,9	546,8	595,1
Privat	143,0	185,9	283,5	252,7	296,5	593,8	1068,3
Totalt	609,4	620,7	706,4	723,7	782,4	1140,6	1663,4

Vi kan redan se viktiga skillnader. Medan den tyska kapitalexporten visar en stadig ökning, utvecklas den sovjetiska ojämnt. Den tyska exporten blir i allt högre grad i form av de ”elaka” direktinvesteringarna. Vidare är den tyska kapitalexporten, även om vi bara räknar med flöden, och inte med ackumulationen i främmande land, väsentligt större än den sovjetiska. Alltså både ”elakare” och större, vem var det som ekonomiskt är på frammarsch och exploaterar i stor skala?

Storbritannien (miljoner dollar):¹⁴⁶

	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Offic.	421	415	493	481	526	498	428
Privat	323	306	425	547	413	343	341
Totalt	744	721	919	1028	939	841	769

Dessutom har Storbritannien som vi sett en ackumulerad kapitalexport i form av direktinvesteringar på drygt 24 miljarder dollar. Storbritannien är ett imperialistiskt land som sedan

¹⁴¹ Vassilev: a.a., sid 9.

¹⁴² ”Resources for the Developing World” (OECD 1970), sid. 294.

¹⁴³ ”Implementation of the International Development-strategy” (”UN publications” 1973), sid 129. Jämfört med tabellen ref. not (142) något olika siffror för jämförbara år. Tendens och storleksordning stämmer. Sannolikt olika beräkningsgrund, de sovjetiska siffrorna tycks vara lägre än de amerikanska beräkningarna. Bäst är att som FN beräkna från mottagarsidan.

¹⁴⁴ Se t ex beräkningar i ”Resources...”, sid 295, och i ”Sovjets Utrikespolitik”, av Jönsson med flera, Lund 1972, sid. 330.

¹⁴⁵ ”Resources...”, sid 88.

¹⁴⁶ a.a., sid 178.

storhetsdagarna under seklets första årtionden successivt sjunkit ner i den imperialistiska hierarkin. Det torde vara bekant vilka problem man på brittiskt imperialisthåll brottas med. Trots detta är den samlade kapitalexporten genomsnittligt större än det ur produktionssynpunkt mycket större Sovjet. Och som redan flera gånger upprepats: den viktigaste formen av kapitalexport, den som ger upphov till kapitalackumulation i andra länder utgör för Storbritannien nästan halva kapitalexporten, för Sovjet finns ingen sådan kapitalexport.

Slutligen USA (miljoner dollar):¹⁴⁷

	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Offic.	3535	3699	3445	3627	3660	3723	3605
Privat	819	880	1326	1897	1360	1922	2204
Totalt	4354	4579	4771	5524	5020	5645	5809

Således i genomsnitt 8-9 gånger så mycket som Sovjet. Argumenten i övrigt (desamma som vid jämförelserna med Västtyskland och Storbritannien) ska inte upprepas. Lägg dock märke till att USA även (1971) hade en ackumulerad kapitalexport i form av direktinvesteringar på drygt 86 miljarder dollar. Enligt en annan källa var flödet av direktinvesteringar från Storbritannien respektive USA 1970 1166 respektive 4440 miljoner dollar (alltså endast direktinvesteringarna!) vilket innebar drygt 65% ökning på tio år för Storbritannien, och drygt 165% ökning under samma tid för USA.¹⁴⁸

Så vitt vi kan bedöma måste slutsatsen här som på alla andra områden gå stick i stäv med KKP:s uppfattning. Sovjet har en liten kapitalexport, som inte heller är av typiskt imperialistiskt slag (direktinvesteringar¹⁴⁹), och som inte visar någon klar tendens att öka. För att värdera denna export måste dess sammansättning, inriktning och villkor ytterligare undersökas.

Den sovjetiska exporten till tredje världen bestod som vi tidigare såg till stor del av teknologi, verkstadsprodukter, maskiner, medan importen var koncentrerad till råvaror (i detta avseende är Sovjet ett typiskt "i-land"). Kapitalexporten är ett led i samma politik som gav denna handelsstruktur. Sovjets tio största handelspartners på sextioalet, som tillsammans stod för 54% av Sovjets totala handel, mottog hela 82% av den "ekonomiska hjälpen" (och 95% av den militära).¹⁵⁰ Sovjet har understött vissa länder med egen teknologi, och assisterat med egen expertis. Hjälpen har varit extremt inriktad på vissa projekt (som av mottagarlandet bedömts som centrala för det egna ekonomiska uppbygget). Så finansierade man bland annat 33% av Egyptens femårsplansinvesteringar 1960/61-1964/65 och 17% av den offentliga sektorns investeringar inom industri och energi under Indiens tredje femårsplan (1960/61-1965/66). Av Malis investeringar under femårsplanen 1961-65 stod Sovjet för 20%.¹⁵¹

Det föreligger en nära koppling mellan Sovjets export av teknologi och maskiner till tredje världen, och de lån och krediter som beviljas, och som till stor del åtgår för finansieringen av dessa sovjetunderstödda projekt. Endast en liten del av Sovjets "u-hjälp" består av gåvor, den

¹⁴⁷ a.a., sid 195.

¹⁴⁸ Bouveng... a.a., sid 90.

¹⁴⁹ Vi har redan visat att det först är när man räknar med ackumulerade direktinvesteringar som kapitalexporten får "synnerlig betydelse" (Lenin). Detta kan tyckas gå emot Lenins uppfattning om "krämarimperialismen som lever på räntor", en beskrivning som han gav Frankrike i "Imperialismen som kapitalismens högsta stadium". Det är riktigt, för denna tes äger inget som helst berättigande i verkligheten. Dessutom är den sovjetiska "krämarimperialismen" i sig mycket liten. Kapitalexporten utgör någon promille av BNP, och räntorna några procent på denna kapitalexport. Uppenbart är att Sovjet med tanke på penningvärdeförsämringen i omedelbar ekonomisk bemärkelse måste förlora på sin kapitalexport. Sovjets syfte med kapitalexporten är, som vi ska se, också ett helt annat.

¹⁵⁰ Vassilev: a.a., sid 67.

¹⁵¹ a.a., sid 77.

största delen är lån och krediter. Dessa återbetalas på olika sätt: med varor producerade av den färdigbyggda anläggningen, med inhemsk valuta (då ofta försedd med en s k. guldklausul som skydd mot plötsliga devalveringar) eller med konvertibel valuta.¹⁵² I ”Resources...” ges ett exempel på ett sovjetiskt lån till Pakistan. Detta återbetalades med en ränta på 2,5%. Av det totala lånet återbetalades 25% på 12 år i form av pakistanska varor. Återstående 75% betalades på tio år med en handpenning på 10%, av denna del ska 60% kunna betalas med varor och 40% i konvertibel valuta.¹⁵³ Vasilev påvisar hur det underskott u-länderna får visavi Sovjets positiva handelsbalans gentemot denna kategori, (i motsats till vad man kunde uppvisa gentemot övriga handelspartners) kan uppvägas med lån från Sovjet, lån som hela tiden ökar tredje världen-ländernas (främst den handfull länder som bedriver utvecklad handel med Sovjet, dvs Indien¹⁵⁴, Afganistan, olika länder i Nordafrika och Västasien) skuldsättning. Skulderna betalas med konvertibel valuta (delvis), vilket ger Sovjet möjlighet att köpa avancerad teknologi från väst trots det ständiga handelsunderskottet med västländerna.¹⁵⁵

Sovjets lilla kapitalexport kan alltså motiveras ur sovjetisk synpunkt på följande sätt: man blir av med sovjetisk teknologi, som är på en nivå man behärskar, och kan genom att skuldsätta några u-länder skaffa sig konvertibel valuta för uppköp av mer avancerad teknologi från väst. Dessutom skaffar man sig två ytterligare fördelar: råvaror, ofta billigare än de kan brytas i Sovjet, samt ett begränsat beroendeförhållande till Sovjet från några viktiga u-länders sida. Detta beroende kopplas till stora delar till ökat oberoende av imperialismen, och kan inte automatiskt, ur kommunistisk synvinkel, betraktas som något negativt. Det visar sig emellertid att oberoendet gentemot imperialismen är mycket relativt (se bara på Egypten efter Nasser!).

Ur tredje världens synvinkel tycks Sovjet knappast utgöra något hot. Många länder utnyttjar med fördel möjligheten till lån från Sovjet, och en period av relativt beroende, för att sedan,

¹⁵² ”Resources...”, sid 301-302.

¹⁵³ a.a., sid 303.

¹⁵⁴ Just Indien brukar dras fram av maoisterna som exempel på ”socialimperialismens” plundringar (se t ex ”Clarté” 4-5/74 och ”Kampens väg” 1/74). Sovjets förhållande till Indien är långt ifrån något mönsterexempel på hur proletära stater ska agera. Det medger vi. Men en rad konkreta omständigheter i fallet Indien dras av någon outgrundlig anledning aldrig fram av maoisterna, trots att de är av intresse för diskussionen. Så låt oss peka på ett par av dessa:

För det första finns det mycket lite utländskt kapital i Indien överhuvudtaget, jämfört med andra u-länder.

För det andra kommer, av det lilla utlandsägda kapital som finns, hela 65% från Storbritannien och 21% från USA (FN: ”Multinational Corporations in World Development”, New York 1973). Sovjet äger överhuvudtaget inga företag i Indien! För det tredje är alltså inte de företag som Sovjet enligt maoisterna ”kontrollerar” sovjetägda. I själva verket är det fråga om företag som den indiska regeringen eller indiska kapitalister byggt med hjälp av sovjetiska lån. För det fjärde är Storbritannien en större långgivare till Indien än Sovjet. För det femte är räntan på de sovjetiska lånen vanligen lägre än de engelska – och betydligt lägre än inflationen! För det sjätte finns det speciella omständigheter bakom de stora sovjetiska, lånen. Redan under Nehru sökte Indien efter handelspartners som accepterade att Indien betalade sin import i icke-konvertibel valuta. Men att fylla sin valutareserv med indiska rupier är knappast något som en riksbankschef i ett imperialistiskt land längtar efter. Faktum är att endast Sovjet, DDR och Polen gick med på att handla i stor skala med Indien under sådana villkor. Och vad ska man då göra, när man till följd av handel med Indien kommit att sitta på en massa miljoner icke-konvertibla rupier? Svaret är uppenbart: man använder dem till att köpa indiska varor eller också lånar man ut dem till Indien. Och detta är vad Sovjet har gjort, och det var precis det som den indiska regeringen genom sina handelsvillkor ville uppnå! (Se t ex: ”India. A Reference Annual, 1960”, New Dehli 1960, sid 339.) För det sjunde är historierna om stålverket i Bokaro, som av Bo Gustafsson dras fram som ett rysligt exempel på ”socialimperialism” (”Clarté” 4-5/74) förvanskningar av vad som verkligen hänt (se ”Fjärde Internationalen” 1/75, sid 35-36).

¹⁵⁵ Vassilev: a.a., sid 46. Se not (127) angående källor för tesen om Sovjets fortskridande underskott i handeln med väst. Det årliga underskottet i handeln med Sovjets fem största handelspartners i väst (USA, Italien, Frankrike, Japan, Västtyskland) beräknades i ”Financial Times” den 6/10 1975 till 4 miljarder dollar, ej inräknat köp av spannmål.

på en något högre ekonomisk nivå, öppna dörrarna för imperialismen. Exempel är Syrien¹⁵⁶, Egypten¹⁵⁷, Irak¹⁵⁸. Sovjet har på det teoretiska området lanserat tesen om möjligheten av ”icke-kapitalistisk utveckling” för länderna i tredje världen. Denna utveckling skulle försiggå avskilt från imperialismen, dock under ledning av den nationella bourgeoisin och ”andra progressiva klasser”, i nära samarbete med Sovjet, och först så småningom leda till socialism. Verkligheten har hittills i nio fall av tio motsagt teorin. Och de återstående tio procenten bidrar säkert bara sin tid. (Vi återkommer i del IV med en värdering av den sovjetiska utrikespolitiken.)

Sovjets kapitalimport

Men inte nog med att Sovjet inte exporterar kapital i någon större omfattning, man är dessutom stor importör av kapital från väst. För väst är detta naturligtvis positivt, i en tid av kris på marknaderna av mer traditionellt slag. För sovjetbyråkratin är det en nödvändighet för att kunna utvidga det önskade samarbetet med väst (och därmed i praktiken erkänna det relativa beroendet av och underkastandet under imperialismen).

Vi har många gånger återkommit till det centrala i Sovjets ekonomiska relationer med omvärlden, den axel kring vilken sovjetbyråkratins agerande snurrar: behovet av teknologi, maskiner, utrustning från västländerna. Utan att förstå och kartlägga Sovjets aktiviteter i det avseendet kan vi (som alla säkert sett) inte förstå vare sig handelsstrukturen eller kapital-exporten.

Andelen av varuklasserna 5,6,7 (huvudsakligen maskiner och utrustning) i den sovjetiska importen från Västtyskland var 87,4% 1965 och 93,3% 1970. Motsvarande siffror för sovjetimporten var gentemot Frankrike 77,8 respektive 85,7% och Italien 74,6 respektive 84,0%.¹⁵⁹ Att finansiera denna import är sovjetbyråkraternas stora huvudvärk. Vi har sett hur man skaffar sig en viss mängd konvertibel valuta genom handeln med väst, och skuldsättningen av några u-länder. Dessutom bryter man inom landets gränser guld och diamanter vilket säljs till väst i utbyte mot valuta. Men detta kan ändå inte finansiera hela handeln, tvärtom krävs stora lån. Dessa lämnas sedan ett tiotal år (och speciellt under senare tid) villigt från kapitalistländerna, som ser sin chans att utvidga det geografiska och marknadsmässiga underlaget för sin kapitalackumulation.

Det började med Italiens kredit på 100 miljoner dollar till Sovjet 1961.¹⁶⁰ Därefter följde kring 1964 krediter från Storbritannien och Frankrike, sedan mitten av sextiotalet även Västtyskland. Slutligen från USA med början 1971, men med snabbt stegrad intensitet.¹⁶¹

Det är naturligtvis hela Östeuropa, och inte bara Sovjetunionen, som mottar krediter från väst. Här begränsar vi oss dock till en beskrivning av de sovjetiska transaktionerna, vad gäller Östeuropa i övrigt hänvisas till Zwass bok.

Mellan 1959 och 1970 mottog Sovjet drygt 1,4 miljarder dollar från OECD-länderna i form av lån och krediter.¹⁶² De största kapitalexportörerna till öst var Frankrike, Storbritannien, Västtyskland och Japan.¹⁶³ Sedan 1970 har verksamheten mångdubblats, och vi kan ge några exempel. Handelsutbytet mellan Sovjetunionen och Italien uppgick till cirka 180 miljarder lire

¹⁵⁶ ”Affärsvärlden” 9 1975.

¹⁵⁷ ”Affärsvärlden” 29/30 1974.

¹⁵⁸ ”Affärsvärlden” 17 1975.

¹⁵⁹ Zwass: ”Monetary Cooperation....” (se not 137), sid 228.

¹⁶⁰ a.a., sid 200.

¹⁶¹ a.a., sid 200-201.

¹⁶² a.a., sid. 202.

¹⁶³ a.a., sid 202.

1971, Sovjets skulder till Italien ett år senare till 1 000 miljarder.¹⁶⁴ Under andra halvan av sextioalet kunde Frankrike, tack vare krediter till Sovjet, sälja hela en tredjedel av sin totala export av kapitalvaror dit.¹⁶⁵ Man gav dessutom 1971 en kredit på 1,5 miljarder francs, och senare ytterligare 0,8 miljarder. Idag finansieras ungefär två tredjedelar av Frankrikes materialleveranser till Sovjet med krediter.¹⁶⁶ Storbritannien var tidigt en stor kreditör till Östeuropa, under 70-talet har flera stora lån givits,¹⁶⁷ och 1975 gavs i olika omgångar krediter på ungefär 1 miljard pund.¹⁶⁸ Även USA har sedan starten i början av decenniet givit flera lån, bland annat en halv miljard dollar 1972 och 225 miljoner dollar i mars 1973.¹⁶⁹

I slutet av 1970 var Sovjets totala skuld till väst uppskattad till fyra miljarder dollar. Denna skuld ökade till 5 miljarder respektive 7,1 miljarder de följande två åren.¹⁷⁰

Det ökade ekonomiska samarbetet och beroendet har naturligtvis måst ta sig vissa organisatoriska former. För att få handeln och kreditväsendet att fungera (samt för att i vissa fall bedriva begränsade regelrätta bankaffärer) har Sovjet (och övriga öststater) banker i väst.¹⁷¹ Under de senaste åren har västliga banker, och till och med amerikanska börsen, i allt högre grad börjat intressera sig för Sovjet. I mitten av 1973 hade tjugo västbanker ansökt hos Gosbank om tillstånd att upprätta lokalkontor i Sovjet.¹⁷² Siffran har att döma av spridda notiser i svensk och internationell press ökat sedan dess, och detta relativt snabbt.

Den utveckling som startat under början av sextioalet, innebär förvisso något nytt. Men inte tyder den på sovjetisk ”infiltration och aggressivitet”. Tvärtom visar varje pusselbit vi lägger till den samlade bilden allt klarare att det är väst som ur ekonomisk synvinkel infiltrerar, och Sovjet som är den beroende parten. Och med tanke på den tidigare analysen är det väl vad man kan vänta sig.

Summering

Den sovjetiska handeln och kapitalexporten är integrerade delar av planekonomin och drivs inte fram av någon överproduktion av varor respektive överackumulation av kapital. Gentemot väst är Sovjet starkt beroende, handelsbalansen är negativ, för att kunna skaffa den teknologi man så hett eftertraktar måste man skaffa konvertibel valuta. Detta görs, förutom genom försäljning av varor, guld och diamanter i väst, genom lån, och i mer begränsad utsträckning genom skuldsättning av länder i tredje världen, där dessa måste betala delar av lånen i internationellt gångbar valuta. Gentemot tredje världen har Sovjet svårt att dominera, man blir lätt utmanövrerade på det ekonomiska området av de vida mer potenta imperialistmakterna. Gentemot övriga öststater (i Europa, samt gentemot Mongoliet) är man dominerande, men tvingas subventionera dem ekonomiskt. I relationen till dessa ”broderländer” är Sovjet råvaruexportör, samt importör av färdigvaror.

Sovjet har alltså en mellanposition, dominerande gentemot Östeuropa, underordnad under imperialisterna. KKP:s teser är således rätt igenom falska.

¹⁶⁴ a.a., sid 203.

¹⁶⁵ a.a., sid 204.

¹⁶⁶ a.a., sid 204.

¹⁶⁷ a.a., sid 204-205.

¹⁶⁸ Ticktin a.a., sid 101 samt olika nummer av ”Financial Times” oktober 1975.

¹⁶⁹ Zwass: a.a., sid 205.

¹⁷⁰ a.a., sid 206.

¹⁷¹ Viktiga sovjetiska banker är: Moscow Narodny Bank i London, Banque Commerciale pour l’Europe du Nord i Paris, AG Vozkhod Trade Bank i Zurich, The East-West Trade Bank AG i Frankfurt, Donaubank AG i Wien. Huvudsyftet är att underlätta anskaffandet av kredit och därmed teknologi. Källa: Zwass: a.a., sid 215-216.

¹⁷² Zwass: a.a., sid 220.

10. Ytterligare några "argument"

Den argumentation, som ligger bakom vår slutsats att Sovjet inte är kapitalistiskt (och därmed inte heller imperialistiskt) står på en nivå som de svenska maoisterna väldigt sällan försöker diskutera på. För det mesta inskränker de sig till att anföra "konkreta exempel" som sägs illustrera Sovjets "kapitalism". Vi har redan redovisat våra principiella argument för att avvisa denna sorts "analys", och vi tänker inte upprepa dem här. I stället ska vi nu helt kort granska en del av de "tecken på kapitalism" som SKP med flera brukar dra fram. Vårt syfte med detta är tvåfaldigt: dels vill vi visa på maoisternas subjektivism och ensidighet i faktaurvalet, dels vill vi visa hur oärliga de är, när de framhåller olika konkreta missförhållanden som tecken på kapitalism idag, samtidigt som de hyllar Stalins Sovjet som socialistiskt – trots att samma missförhållanden, eller t o m värre, rådde under Stalin!

Arbetslösheten

Under rubriken "arbetslöshet" anförs i den tidigare citerade SKP-broschyren att "sovjetiska ekonomer uppskattar andelen av den arbetslösa befolkningen som inte är indragen i den allmänna sektorn så hög som 6-7%, även i sådana delar som i Moskva och Leningrad. Andelen för hela Sovjetunionen uppges till 20% och i vissa delar 26%".¹⁷³ Och på följande sida drar man, bl a på grund av dessa uppgifter, slutsatsen att det sovjetiska systemet "visar i allt väsentligt ett helt kapitalistiskt funktionssätt".

Men SKP:s sätt att handskas med statistik är, mildt sagt, skandalöst. Vpk har granskat de ovan angivna siffrorna. Vi citerar den statistik de anför, och deras kommentarer:¹⁷⁴

"Sysselsättningsgrad för den arbetsföra befolkningen:

1940	75,0%
1959	84,8%
1971	92,4%
1973	ca94,0%

(SSSR:s statistiska årsbok 1972 (Moskva 1973), och SSSR i siffror (Moskva 1974)

Här kan vi se att sysselsättningen i Sovjet ökat sedan 30 år tillbaka och fortsätter att öka. Nu påstår SKP att arbetslösheten ligger på mellan 6 och 20%. Om vi tar den lägsta siffran, 6%, så stämmer den med tabellens. Men då är det inte arbetslöshet det är fråga om utan *sysselsättningsgrad*, vilket är något helt annat. SKP blandar medvetet samman sysselsättningsgrad och arbetslöshet. 6% arbetslösa är en mycket hög siffra som tyder på kris i ekonomin. Men att 6% av befolkningen inte är sysselsatt med produktivt arbete är en oerhört låg siffra som tyder på en stabil ekonomi. Av många olika skäl så arbetar nämligen inte alla arbetsföra i ett land; många kvinnor passar t ex barn under vissa år Motsvarande siffror för *sysselsättningsgraden* i Sverige är cirka 70% sysselsatta. *Arbetslösheten* ligger däremot på några procent; om Sverige hade en arbetslöshet på 30% skulle vi ha en kris värre än 30-talets! Allt detta vet givetvis SKP, men de är tvungna att blanda ihop arbetslöshet och sysselsättningsgrad för att få tesen om den sovjetiska arbetslösheten att stämma. SKP:arna använder sig av fakta inte för att kartlägga verkligheten utan för att förvränga den! "

Även om vi inte håller med Vpk om allt de säger – t ex att alla 94% som arbetar skulle vara sysselsatta med produktivt arbete – kan vi inte annat än instämma i deras slutomdöme.

Men hur är det då med själva arbetslösheten; för visst måste det väl ändå finnas sådan? Jo, det finns det. Men undersöker vi frågan, finner vi att det existerar en rad omständigheter, som gör att arbetslösheten inte är av samma karaktär som i de kapitalistiska länderna. Först och främst

¹⁷³ Lundgren-Ek a.a., sid 58.

¹⁷⁴ "Vart går SKP?", broschyr från KU-Storstockholm 1975, sid 15-16.

förfogar inte den ryske direktören fritt över arbetskraften: Planen fastställer företagets totala lönesumma, vilken direktören ej får inskränka, och förbjuder honom att ställa sina arbetare utan jobb. SKP:arna kan inte helt förtiga detta. De citerar t ex en rysk direktör som enligt uppgift sagt: ”Vi har till uppgift att sköta företaget så rationellt som möjligt, att förfoga över största möjliga vinst. Men vi får inte fritt förfoga över arbetskraften.”¹⁷⁵

Detta är naturligtvis ett oerhört väsentligt påpekande, och tyder på att den sovjetiska ekonomin *inte* ”i allt väsentligt” visar ett ”helt kapitalistiskt funktionssätt”. Detta gör de dock sitt bästa för att förtiga när de i broschyrens inledning tar upp frågan om avskedanden av arbetare. SKP anför ett antal exempel från sovjetiska tidningar, som fördömer olagliga avskedanden, för att på så sätt visa att arbetare avskedades. Men det intressanta med dessa artiklar, vilket SKP givetvis *inte* tar upp, är ju att de *fördömer* sådana avskedanden och därigenom visar på något annat och mycket viktigare, nämligen att direktörerna inte kan fritt förfoga över arbetskraften (avskedandena var ju olagliga!).

SKP citerar t ex en artikel som berättar om att på en ort har ”400 arbetare börjat processa mot lagstridiga avskedanden”.¹⁷⁶ Men, detta är ju faktiskt ett slag mot SKP:s egna teorier för, som en debattör påpekar: ”I Sverige avskedades varje år mer än 300 000 arbetare vid nedläggningar och rationaliseringar... Hur många av dessa 300 000 arbetare för sin sak vidare till domstol och kräver att bli återanställda? Denna inskränkning av /de sovjetiska/ företagsledarnas befogenheter finns fastslagen redan i 1922 års arbetslagstiftning och den återkommer även i den nya arbetslagstiftningen från 1970, dvs efter den ekonomiska reformens genomförande. Enligt denna lagstiftning har också fackföreningarna på lokal företagsnivå vetorätt mot avskedanden. Dessutom kan arbetarna överklaga avskedanden till domstol, en rätt som de tydligen fortfarande utnyttjar”.¹⁷⁷

Ett annat exempel som SKP drar upp är detta: ”I en artikel står det att 569 arbetare avskedades olagligt. Två tredjedelar av avskedandena var sanktionerade av fackföreningarna”.¹⁷⁸ Men sen berättar inte SKP mer; och om man ska tro Vpk, så är det fortsättningen som är mest intressant. De avskedade, hävdar Vpk, fick tillbaka sina jobb samt ersättning för förlorad arbetsförtjänst. VPK påpekar också att den artikel, som SKP citerat ur, fortsätter med att läxa upp de försumliga fackföreningsstyrelserna. VPK påstår också att ett par av de tidningar som SKP angett som källor vid en kontroll visat sig inte ens innehålla artiklar som handlat om de saker SKP påstått!¹⁷⁹

Att direktörerna inte själva kan rationalisera arbetsstyrkan för att höja räntabiliteten har inom industrin lett till en omfattande undersysselsättning i den bemärkelsen att många anställda inte utför något reellt, produktivt arbete. Direktörerna ”hamstrar” arbetskraft, vilket medför stora kostnader för samhällsekonomin. I syfte att förhindra detta har man börjat med något som kallas Sjtjekinometoden, vilken innebär, att företagen får rätt att avskeda arbetare av rationalitetsskäl, och att de kvarvarande anställda får del av rationaliseringsvinsterna.¹⁸⁰ Enligt SKP är detta ett exempel på hur ”profitsystemet med inneboende konsekvens driver utvecklingen därhän att arbetaren får ställning av mervärdesproducent som avskedades genom rationaliseringar”

¹⁷⁵ Lundgren-Ek a.a., sid 48.

¹⁷⁶ Lundgren-Ek a.a., sid 8.

¹⁷⁷ Kupferberg k a.a., sid 42.

¹⁷⁸ Lundgren-Ek a.a., sid 8.

¹⁷⁹ KU-broschyren sid 19-20.

¹⁸⁰ Nove: ”Economic reforms in the USSR and Hungary: a study in contrasts” i Nove-Nutia ”Socialist economics”, Penguin 1972, sid 356.

¹⁸¹. Emellertid lyckas de återigen glömma en viktig omständighet i sammanhangen, nämligen att arbetslagstiftningen gäller även för de företag som deltar

i experimentet och att dessa därför är *skyldiga att förse de avskedade med nya arbeten*.¹⁸² Dessutom måste de företag, som avskedat arbetare, *betala de avskedades lön* ända tills dessa fått nya jobb.¹⁸³ Enligt samtliga källor, har för övrigt systemet genomförts i endast en mycket liten del av industrin.

Den sovjetiska arbetslösheten har inte heller samma orsaker som arbetslösheten har under kapitalismen. I det kapitalistiska samhället krävs en ständigt existerande reservarmé, som håller en press nedåt på lönerna. Denna reservarmé reproduceras kontinuerligt och i cykler av profitkvotens fallande tendens och dennas motverkande faktorer enligt de mekanismer som vi ovan förklarat. Under kapitalismen är arbetslösheten ett instrument, som kapitalisterna använder sig av i syfte att stjälpa över de ekonomiska problemen på arbetarna. Den varierar kontracykliskt.

Men i Sovjet finns inga kapitalistiska drivkrafter och ekonomin följer inte kapitalismens rörelselagar. Därför kan inte arbetslösheten vara av den kapitalistiska arten, dvs den uppstår och reproduceras inte lagmässigt som ett resultat av kapitalismens inre motsättningar och utvecklas inte heller som arbetslösheten i de kapitalistiska länderna. I Sovjet är arbetslösheten i första hand *friktionsarbetslöshet*, dvs sådan som uppstår vid byte av arbete. Detta indikeras av att den genomsnittliga tiden den ryske arbetslöse går utan jobb endast är tre veckor. Ett tecken på att arbetslösheten inte har samma orsaker som under kapitalismen är att denna siffra är *konstant*, såväl tidsmässigt som geografiskt. Jämför detta med USA, där genomsnittsarbetslösheten dels varar längre, dels varierar kraftigt med konjunkturen; under boom-året 1953 var den 8,3 veckor och under recessionen 1961 15,5 veckor.¹⁸⁴

Under Stalins tid var arbetslösheten lägre, eftersom denna friktionsarbetslöshet inte tilläts existera. Då existerade nämligen arbetslagar som gjorde det brottsligt att själv byta jobb (mer om detta nedan). När Chrusjtjov trädde till upphävdes dessa lagar, och arbetarna fick rätt att själva välja yrke och arbetsplats. Följden blev en mycket kraftig ökning av antalet flyttningar och antalet arbetare som ansökt om att byta jobb. Sedan dess har hög omsättning av personalen, friktionsarbetslöshet vid flyttningar och byte av arbete varit ett stort problem i sovjetekonomin. För att minska dessa problem, göra omflyttningarna snabbare och smidigare etc, har upprättats ett nätverk av ”byråer för arbetsplacering”.¹⁸⁵ Det är utbyggnaden av detta – som man kallar det – ”arbetsför-delningssystem”, som SKP ser som ett tecken på kapitalism!¹⁸⁶

Löneskillnaderna

SKP menar att löneskillnaderna idag i Sovjetunionen är ett tecken på kapitalismens återupprättande. Vi tänker besvara detta genom att framlägga ett ”negativt” motbevis; vi ska visa, att om Sovjet är kapitalistiskt idag pga stora löneskillnader, så var det det än mer på Stalins tid, eftersom löneskillnaderna var större då!

SKP hänvisar i sin argumentation till Lenin och Marx, vilka menade att man efter revolutionen måste sänka ämbetsmännens löner till den vanliga arbetarlönens nivå, och även på

¹⁸¹ Berge a.a., sid 30.

¹⁸² Ticktin a.a., sid 20 och 25.

¹⁸³ Laurent-Holubenko: ”The Soviet working class and the economic reform”, ”Inprecor” nr 25, 1975, sid 23

¹⁸⁴ P.J.D. Wiles: ”A note on Soviet unemployment by U.S definitions”, ”Soviet Studies”, april 1972, sid 624.

¹⁸⁵ Set ex Fesbach-Rapawy: ”Labour constraints in the 5-year plan” i ”Soviet economic prospects for the seventies, a compendium of papers submitted to the joint economic committee congress of the U.S”, Washington 1973, speciellt sid 541-544.

¹⁸⁶ Lundgren-Ek a.a., sid 58.

andra sätt bekämpa stora löneskillnader, missförhållanden och orättvisor. Gentemot Lenin och Marx ställer de sedan dagens sovjetbyråkrater, som angriper denna ”vulgära nivelleringskommunism”. Inte så att SKP menar att löneskillnaderna ska kunna utplånas helt efter revolutionen, eller att de i sig är bevis för kapitalism; även under socialismen, säger man förnumstigt, förekommer det vissa löneskillnader, eftersom borgerliga fördelningsprinciper lever kvar. Därför måste fördelningen ske efter principen ”av var och en efter förmåga – åt var och en efter: behov”. (Ja, det står faktiskt så!) SKP fortsätter: ”Löneskillnader under socialismen måste alltid finnas. Men det måste vara en *aktiv politik* från statens sida att utjämna dem.” Men, säger man, ”i det sovjetiska samhället av idag är inte löneskillnaderna små eller under kontroll. En undersökning i Soviet Studies (1971, sid 505) visar ingen avgörande skillnad mellan inkomstfördelningen i Sovjetunionen och de kapitalistiska länderna. Dessa missförhållanden fanns redan under Stalins tid, men har naturligtvis under de ’ekonomiska reformernas’ tid blivit ännu värre.” Och man avrundar med att säga att de ”löneskillnader och privilegier som byråkraterna tillskansat sig själva” är ”otroliga”.¹⁸⁷ Så långt SKP. Låt oss då undersöka hur löneskillnaderna verkligen såg ut under Stalins tid, då de enligt SKP tydligen inte var ”otroliga”.

Fram till den första femårsplanen gällde speciella regler, som begränsade partimedlemmarnas maximala inkomster till en utbildad arbetares lön. Inom industrin var genomsnittslönen för arbetarna 1926 58,64 rubel i månaden, medan den var 187,40 rubel per månad för en fabrikschef som var partimedlem, 309,50 r/m för en som inte var det.

I och med de stora omvälvningarna vid 5-årsplaneringens införande förändrades emellertid partiets inställning till frågan om löner och jämlikhet. Stalin deklarerade att ”nivelleringssträvanden” inte hade något med marxism att göra, och Molotov hävdade att jämlikhetsivrare stod i klassfiendens tjänst. Regeln om partimedlemmarnas maxinkomster modifierades 1929 och ett par år senare togs den bort helt, liksom alla andra lagar som begränsade löneskillnader. 1934 slutade man publicera lönesiffror för olika yrkesgrupper för sig, utan angav bara genomsnittssiffror för arbetare, tjänstemän och chefer tillsammans. 1936 var sålunda genomsnittslönen för alla anställda i Sovjetunionen 231 rubel i månaden.

Minimilönen var 1937 inom industrin 110 r/m. Att många arbetare tjänade endast dessa 110 rubel visas av det faktum att lagen om minimilön 1938 ledde till ett speciellt budgetanslag på 600 miljoner rubel. Samma år lagstodgades att de 4 högsta befattningshavarna i Högsta Sovjet skulle få en årslön på 300 000 rubel. De olika sovjetrepublikernas ordförande fick 150 000 om året, och varje deputerad fick 1 000 r/m plus 150 rubel varje sammanträdesdag. Inom armén var månadslönen under andra världskriget 10 rubel för meniga, 1 000 rubel för löjtnanter och 2 400 för överstar (som jämförelse kan nämnas att i USA var motsvarande siffror 50, 150 och 333 dollar). Författare och konstnärer kunde också tjäna bra, i vissa fall upp till 10 000 rubel i månaden, enligt uppgifter från 1936. 1937 låg ingenjörernas grundlön på i genomsnitt cirka 1 500 r/m och direktörernas på 2 000 r/m.¹⁸⁸

Men även inom arbetarklassen uppstod stora lönedifferenser; medan minimilönen i slutet av 30-talet alltså var 110 r/m, tjänade välutbildade arbetare cirka 500 r/m, och elitarbetarna, stachanoviterna, kunde tjäna upp till fyra gånger detta! Att majoriteten av arbetarna tjänade mycket lite, visas av att genomsnittslönen, som sagt var mindre än hälften av den välutbildade arbetarens lön. Förmän tjänade mellan 500 och 1 100 r/m.¹⁸⁹

Lönedifferentieringen inom arbetarklassen åstadkoms med hjälp av världens mest omfattande och raffinerade ackordssystem, vilket infördes under den första 5-årsplanen. 1930 var andelen

¹⁸⁷ Lundgren-Ek a.a., sid 37-38.

¹⁸⁸ Cliff a.a., sid 67-73.

¹⁸⁹ Maurice Dobb: ”Soviet economic development since 1917”, London 1972, sid 467.

industriarbetare som arbetade under ackord 29%, 1932 hade siffran stigit till 68%, 1934 till 75% och 1949 till över 90%. Och det var inte fråga om vanliga, proportionella ackord, utan om *progressiva!* Inom oljeindustrin var ackordsskalan år 1947 denna:

Procent med vilka normen överträffas	Procentuellt påslag på basackordet
1-10	5
11-20	10
21-30	20
31-50	40
51-70	70
71-	100

En arbetare som överträffade normen med 50% fick alltså 110% över lönenormen. Om hans output var 70% över normen var lönen 189% över och om den var 100% över var lönen 300% över. I maskinverktygs-konstruktionsindustrin existerade 1952 följande siffror:

Procent med vilka normen överträffas	Procentuellt påslag på basackordet
1-10	30
10-25	50
25-40	75
40-	100

Här fick alltså en arbetare som överträffade sin norm med 50% lönen tredubblad.

Dessa allmänna normer bröts sedan ner i delnormer för att ytterligare effektivisera ackorden. 1939 existerade bara inom det område som administrerades av ministeriet för allmän maskin- och fordonskonstruktion 2 026 000 arbetsnormer! Ursprungligen fanns en regel om att arbetsnormerna skulle sättas så att de var förenliga med strävan att hålla arbetarnas hälsa på en rimlig standard. Men 1936 avskaffades denna regel. Samtidigt höjdes produktionsnormerna kraftigt, bl a som resultat av Stachanov-rörelsen. Bara under 1936 höjdes de inom kolindustrin med ca 25%, järn- och stålindustrin 13-20%, maskinbyggnadsindustrin 30-40%, icke-järn-metallurgiska industrin 30-35% och i byggnadsindustrin 54-80%. Under de följande åren höjdes de ytterligare. Som ett resultat kunde Sjvernik, ordförande för fackföreningarna, 1941 konstatera att mellan 22 och 32% av alla arbetare inom industrin inte fullgjorde sina normer.¹⁹⁰

Men observera, att de siffror vi ovan angivit för tjänstemännen, endast är grundlönen. Till detta kom så de bonus, som högre befattningshavare kunde spä på sin lön med. Och ju högre upp i hierarkin man korn, desto större del av den totala inkomsten utgjordes av bonus. 1936 instiftades Direktörsfonden, till vilken skulle överföras 4% av företagets planerade vinst och hälften av alla vinster därutöver. Det kunde röra sig om stora summor som fonderades på detta sätt; 1937 motsvarade fonden i oljeindustrin en summa av 345 rubel per arbetare, i charkuteriindustrin 753 rubel/arbetare och i alkoholindustrin 1 175 rubel/arbetare. Detta ska jämföras med att den genomsnittliga månadslönen för alla anställda 1937 var endast 254 rubel (medianlönen för arbetare var givetvis ännu mycket lägre). Det var direktören som skulle bestämma om fondens fördelning, det var meningen att den skulle användas till sociala ändamål; byggnation av barnhem, arbetarbostäder etc, samt för bonus till förtjänta arbetare. Emellertid tyder den information som finns rörande fondens användande på att den främst hamnade i direktörernas fickor: i en fabrik i Charkov fördelades 1937 fonden 60 000 rubel så

¹⁹⁰ Alla siffror, inklusive tabellerna, är hämtade från Cliff a.a., sid 19-22.

att direktören själv fick 22 000, partikommitténs sekreterare 10 000, chefsingenjören 8 000, chefskamreren 6 000, fackklubbens ordförande och verkstadschefen 5 000.¹⁹¹

1948 fick företagsledarna följande lönepåslag:¹⁹²

	för uppfyllande av planen	för varje procentenhet planen överträffas med
högre chefer (direktör, chefsingenjörer)	upp till 30%	upp till 4%
chefer på mellannivå (avdelningschefer)	upp till 25%	upp till 3%
lägre chefer (verkmästare)	upp till 20%	upp till 3%

Observera alltså att högre chefer får högre påslag än lägre. En direktör, vars företag överträffar planen med 10% får i och med detta sin lön höjd med 70%, om planen överskrids med 20% får han 110% i lönehöjning, för 30% över planmålet får han en löneökning med 150% och om planen överskrids med 50% ökar direktören sin lön med inte mindre än 230%. Och detta är långt från de högsta siffror vi sett. En annan källa¹⁹³ anger t ex att direktörerna inom kolindustrin under samma period fick ett påslag på 100% på lönen för planuppfyllelse, och 10% ytterligare för varje procentenhet med vilken planen överträffades. Totalt kom direktörernas bruttointkomst i och med dessa bonusinbetalningar upp i betydligt högre summor än vad som indikerades av deras officiella löner. 1952 tjänade t ex chefen för ett stort företag i Moskva 7-8 000 rubel i månaden totalt.¹⁹⁴

Parti- och statsbyråkraterna hade också en extra inkomstkälla i de statliga priserna. 1939 instiftades Stalinpriset för att hylla Ledaren på hans 60-årsdag. Ursprungligen var den maximala prissumman 100 000 rubel, men den höjdes efter hand till 300 000. Varje år delades cirka 1 000 sådana priser ut på mellan 50 000 och 300 000 rubel, alla skattefria.¹⁹⁵ Till detta kom så de välkända väldiga skillnaderna i övriga materiella privilegier; byråkraterna fick tjänstevillor ("datjor"), tjänstebilar, specialaffärer med bättre och billigare varor, betald semester på lyxkurorter, viss gratiservice etc.

Med tanke på allt detta är det inte förvånande att några sovjetmedborgare kunde bli miljonärer under 30-talet. Under kriget förekom ofta i tidningarna rapporter om privatpersoner som gett staten krigslån på 1 miljon rubel eller mer.¹⁹⁶ (Specialuppgift för våra vänner i SKP, MLK och KFml(r): räkna ut hur lång tid det skulle ha tagit för en arbetare med minimilönen 110 rubel i månaden att tjäna ihop till 1 miljon – förutsatt att han inte hade några egna utgifter för mat, kläder eller dylikt!)

Skillnaderna bestod även efter döden. 1918 hade den segrande oktoberrevolutionen lagstadgat om konfiskation av alla arv på över 10 000 rubel. Denna lag upphävdes så småningom, och 1929 omfattade lagstiftningen skattesatser på arv över 500 000 rubel. 1948 var den högsta skattesatsen på arv endast 10%. Det statliga pensionssystemet på 40-talet var sådant, att om en menig dog fick hans familj en pension på mellan 52,5 och 240 r/m, medan en överstes fick 1 920 r/m. De som var beroende av en arbetare som dödats i arbetet fick högst 200 r/m, i några sällsynta fall 300. Familjer till högt uppsatta byråkrater fick emellertid mycket stora belopp då deras försörjare dog. En änka kunde t ex få en klumpsumma på 50 000 rubel och därutöver en

¹⁹¹ Cliff a.a., sid 71-72.

¹⁹² Cliff a.a., sid 71.

¹⁹³ Mandel: "Marxist economic theory", sid 590.

¹⁹⁴ Mandel a.a., sid 594.

¹⁹⁵ Cliff a.a., sid 73-74.

¹⁹⁶ Cliff a.a., sid 75-76.

pension på 2 000 r/m. Dessa summor erhöles av bl a en generalsänka och en änka efter en deputerad i Högsta Sovjet.¹⁹⁷

Med detta vill vi inte ha sagt att vi menar att Sovjet var kapitalistiskt under Stalin. Vi har uttryckligen tagit avstånd från en sådan sorts argumentation. Vad vi däremot vill, är att få SKP:are m fl att inse det orimliga i att dra fram löneskillnader i dagens Sovjet som ett tecken på kapitalism, och att samtidigt hävda att Sovjet var socialistiskt på Stalins tid. För det är uppenbart att Stalin inte förde en ”aktiv politik” för att utjämna löneskillnaderna, att han angrep den ”vulgära nivelleringskommunismen” precis på samma sätt, om inte hetsigare, än dagens byråkrater, att det inte heller på Stalins tid fanns någon ”avgörande skillnad mellan inkomstfördelningen i Sovjetunionen och de kapitalistiska länderna”, och att de ”löneskillnader och privilegier byråkratin tillskansat sig själv” var ”otroliga” även då.

Men inte nog med det! Det visar sig nämligen vid en närmare undersökning att löneskillnaderna har minskat efter Stalins död, istället för att, som SKP påstår, bli ”ännu värre”. Två amerikanska ekonomer sammanfattar utvecklingen så här: ”Jämfört med USA, där det är svårt att upptäcka någon efterkrigstrend, har minskningen av löneskillnader i Sovjet varit enorm under de senaste tjugo åren.... förvisso lever låginkomsttagare idag mycket bättre i relation till höginkomsttagare än de gjorde 1950.... Höjandet av minimilönen i flera omgångar från 22 r/m 1950 till 60 r/m 1968 (1961 hade penningssystemet reformerats så att 10 gamla rubel blev 1 ny, vår anm.) var nyckelelementet när det gällde att minska lönegapen... Ökningar av minimilönen höjde lönerna både för låg- och mellaninkomsttagare.... Ökningarna har emellertid inte varit proportionella; ju högre lön, desto lägre ökning, har varit den generella linjen. I vetenskapliga forskningsinstitut t ex har de lågavlönade arbetarnas löner två- eller tredubblats sedan mitten på 50-talet, medan de högst avlönade arbetarnas löner varit oförändrade”.¹⁹⁸

Och Vpk anför följande löneutveckling sedan 1940 (kontant per månad):¹⁹⁹

	1940	1965	1973
Industrin	34,1	104,2	147,3
därav arbetare	32,4	101,7	145,6
ingenjörer och tekniker	69,6	148,4	182,5
tjänstemän	36,0	85,8	115,7

Enligt dessa uppgifter tjänade alltså en ingenjör 1940 i genomsnitt dubbelt så mycket som en arbetare, 1965 ungefär 50% mer och 1973 cirka 25% mer. Huruvida dessa siffror är friserade eller ej, är svårt att avgöra. Den allmänna trenden mot en minskning av löneskillnaderna är emellertid klar. Den bekräftas bl a av Alec Nove, som berättar att Chrusjtjov också sänkte de allra högsta lönerna, och att den ”fanatiska inriktningen på individuella ackord, som varit karakteristisk för Stalin-epoken, dämpades nu (slutet på 50-talet). Man eliminerade överdrivna program avsedda som sporrar – t ex tredubbel ersättning för produktion över normerna inom kolindustrin”.²⁰⁰ De sociala orättvisorna minskades också under Chrusjtjov-tiden genom att gymnasiala och högre studier åter gjordes avgiftsfria, vilket de ej varit sedan 1940.²⁰¹

Men inte nog med att löneskillnaderna minskat och de nominella lönerna ökat; efter Stalins död har också utvecklingen för *reallönerna* varit mer fördelaktig än tidigare. Ja, faktum är att reallönen *sjönk* under Stalins tid. Om vi sätter index för 1937 till 100, steg levnadskostnadsindex från 14,3 1928 till 202 1952, index för nominallön före skatt från 24,7 till 263 under

¹⁹⁷ Cliff a.a., sid 75-76.

¹⁹⁸ Bronson-Severin: ”Soviet consumer welfare, the Brezhnev-era” i ”Soviet economic prospects for the seventies....”, sid 379-80.

¹⁹⁹ KU-broschyren, sid 17.

²⁰⁰ Nove: ”Sovjets ekonomiska utveckling”, sid 393-394.

²⁰¹ Mandel a.a., sid 597 och 599.

samma tid, medan index för reallön efter skatt och transfereringar sjönk från 165 till 118. Siffrorna gäller genomsnittslön för samtliga anställda utanför jordbruket. Observera alltså att reallönen sjönk med över 25% från 1928 till 1952. Och då var ändå 52 års siffra inte särskilt låg; strax efter kriget var reallönerna nere till under hälften av 1928 års nivå, och under åren strax före kriget var den cirka 60% av reallönen för 1928.²⁰²

Att levnadsstandarden sjönk kraftigt i Sovjet under 30- och 40-talen, är något som alla sovjetforskare verkar vara överens om. Utvecklingen under de senaste 20 åren är emellertid mindre entydig. Enligt de officiella sovjetiska siffrorna *sjönk* detaljhandelsprisindex kraftigt, med ca 25% mellan 1950 och 1960 och har därefter legat blick stilla, alltså även efter reformerna 1965.²⁰³ SKP använder sig även här av ohederliga metoder, då de i sin broschyr enbart framhåller vissa prishöjningar på kött, smör, potatis och grönsaker, vilka skett under 60-talet²⁰⁴, men ”glömmer” att tala om att prishöjningarna på dessa varor upphävs av prissänkningar på vissa andra, bl a fisk, och i övrigt stabila matpriser, vilket inneburit att livsmedelsprisindex inte stigit med mer än 4% mellan 1960 och 1972, och att index för 1972 fortfarande är 25% lägre (!) än 1950 års livsmedelsprisindex. Den lilla ökningen i livsmedelspriser under 60-talet har uppvägs av prissänkningar på bl a kläder och tyger, varför detaljhandelsprisindex totalt kunnat hållas konstant.²⁰⁵ Samtidigt ökade den nominella genomsnittslönen för arbetare och tjänstemän från 64,2 r/m 1950 till 135,0 r/m 1973.²⁰⁶

Det är emellertid i praktiken helt omöjligt att av dessa siffror dra någon säker slutsats om kraftiga reallöneökningar. Vi måste minnas att planmyndigheterna kan manipulera priserna hur de vill; konstanta priser på papperet säger ingenting eftersom vi inte vet huruvida det är fråga om nya produkter med förändrad kvalitet etc. Likaså vet vi inte hur sammanvägningen av de olika indexen går till – här finns gott om utrymme för fiffel.²⁰⁷

Trots dessa frågetecken verkar de flesta sovjetforskare vara överens om att reallönerna och levnadsstandarden under de senaste 20 åren visat en stigande trend – till skillnad från under 30- och 40-talen, då den, enligt alla observerbara kriterier sjönk kraftigt. Bedömningarna av storleken på ökningen varierar, liksom av svängningarna i den. De flesta verkar dock vara eniga om att löneökningarna under Chrusjtjovperioden var långsamma och ojämna (se vidare om orsakerna och följderna under del IV), medan reallönen däremot i början av Brezjnevs-Kosygin styre steg snabbare än någon gång tidigare i Sovjets historia. En källa, som verkar ganska tillförlitlig, anger att den ökade med 53% mellan 1965 och 1972²⁰⁸, och att per-capita-konsumtionen under samma period steg med 5% per år – vilket i så fall skulle vara exceptionellt högt.²⁰⁹

²⁰² Joan Chapman: ”Real wages in Soviet Russia”, Cambridge-Harvard University Press, 1963, sid 144. Hennes beräkningar stöds även av Alec Nove (se Nove a.a., sid 295)

²⁰³ Bronson-Severin a.a., sid 380. Se även KU-broschyren, sid 16.

²⁰⁴ Lundgren-Ek a.a., sid 55.

²⁰⁵ Detaljhandelsprisindex för livsmedel var 1950 203, 1960 147, 1970 152 och 1972 153 (sid 16 i KU-broschyren).

²⁰⁶ KU-broschyren sid 17.

²⁰⁷ De flesta forskare verkar t ex anse att någon sorts inflation existerar i Sovjet, trots de officiella indextalens stabilitet. Vi tror också att en viss ”inflation” äger rum; men då ska man veta att dess drivkrafter är helt annorlunda än under kapitalismen. I Sovjet är det inte kreditexpansionen och monopolprissättningen som pressar fram prishöjningarna, utan för det första direktörernas försök att höja sin bonus genom att ange för höga produktionskostnader (varigenom de – om de har tur – kan driva igenom högre priser för sina produkter och därmed öka vinsten), och för det andra det faktum att byråkratin, vis av de skakande erfarenheterna av prishöjningarna i början på 60-talet (se avsnittet i del IV om klasskampen) numera försöker genomföra dem i smyg och gradvis – vilket på papperet kommer att yttra sig som ”oplanerad inflation” – dvs det är ett medvetet gjort ekonomiskt-politiskt beslut från byråkratin sida.

²⁰⁸ Bronson-Severin a.a., sid 380. Siffran gäller reallön per capita.

²⁰⁹ Bronson-Severin a.a., sid 378.

Arbetarklassens inflytande

SKP anför en del exempel på avsaknad av arbetarkontroll över ekonomin för att visa att Sovjet är kapitalistiskt. Emellertid handskas man även här med materialet på ett sätt som gränsar till direkt förfalskning. Man anför t ex ur Izvestija från 1974 följande: ”En grupp säsonganställda skogsarbetare i Velskdistriktet i Arkangelsk klagade över de dåliga arbetsförhållandena och levnadsvillkoren. Deras arbetskontrakt ignorerades helt. De fick bo i gamla fallfärdiga kojor. Bolaget vägrade stå till tjänst med transportmedel varför de var tvungna att gå 4-8 km varje dag. Tidningarna kom en eller två gånger i veckan. De kunde inte ens få tillgång till batterier till sina radioapparater. Bolagets kassör vägrade t o ni arbetarna att ta del av löneberäkningarna, så de kunde inte ens kontrollera sina löner. Deras klagomål hade blivit bemötta med: Om det inte passar er, behöver ni inte stanna. Det finns andra som vill ha era platser”.²¹⁰ Men där slutar man sin redogörelse. Vpk säger sig ha undersökt vad som sedan hände, efter det arbetarnas insändare publicerats. De påstår att ”klagomåleri gick vidare till den berörda områdessovjeten, som tillsatte en kommission som åkte till platsen och undersökte saken. De ansvariga erkände att kritiken var rättvis och arbetarna fick rättelse, deras krav blev tillgodosedda”.²¹¹

Om Vpk har rätt, är det ju inte särskilt smickrande för SKP:s debatteknik. Men det må vara hur som helst med detta; det viktiga i sammanhanget är att SKP omöjligt kan ta sådana här förhållanden –sanna eller ej – som intäkt för att Sovjet skulle vara kapitalistiskt, samtidigt som de hävdar att socialism rådde under Stalin. För hur såg det egentligen ut i Sovjetunionen på Stalins tid?

Vi hävdar bestämt att arbetarklassen då inte hade ett uns mer makt än idag, och att SKP, KFMLr med flera – som utifrån maktförhållandena mellan byråkratin och arbetarna hävdar att Sovjet är kapitalistiskt idag, men var socialistiskt under Stalin – således är djupt ohederliga i sin argumentering. Vi ska belägga vårt påstående genom att titta på en mycket speciell aspekt av maktförhållandena – nämligen hur arbetarnas ställning på arbetsplatserna reglerades juridiskt – på Stalintiden (vi återkommer i del IV till frågan om arbetarklassens politiska makt i vidare bemärkelse). Vi kommer att visa att arbetslagstiftningen i Sovjet på 30-och 40-talen är totalt oförenlig med arbetarmakt. Ty vi har svårt att tro att någon, som får ta del av hur de sovjetiska arbetarnas ställning på arbetsplatserna verkligen såg ut i lagarna, skulle kunna tro att det var arbetarna själva, som stiftade dessa lagar.

För hur var det i de ryska företagen medan Stalin levde? Ja, vi har redan sett att enrådighetsprincipen, som lagstadgade direktörens rätt att enväldigt leda och fördela arbetet inom företaget, infördes på Stalins tid (se 11.1.a). 1929 slog CK fast att arbetarkommittéerna på företagen ”får inte intervensera direkt i fabriken skötsel eller på något sätt försöka ta över administrationen; de ska med alla medel hjälpa till att säkerställa enmansledningen, öka produktionen, fabriken utveckling, och därigenom förbättra arbetarklassens materiella villkor”. En lärobok i juridik från 1935 hävdar att ”Enmansledningen /är/ den viktigaste principen i organiserandet av den socialistiska ekonomin”.²¹² Detta kan kontrasteras mot t ex det partiprogram, som antogs på den 8:e partikongressen 1919 och i vilken fastslogs: ”Den samhälleliga produktionens organisation måste främst bero på fackföreningarna... de måste fortsätta att praktiskt koncentrera i sina egna händer det administrativa arbetet i landets ekonomiska liv... fackföreningarna måste med alla möjliga medel stimulera arbetarna att delta direkt i den ekonomiska administrationens arbete. Fackföreningarnas deltagande i skötseln av det ekonomiska livet, och deras indragande av folkets breda massor i detta arbete är samtidigt

²¹⁰ Lundgren-Ek sid 8.

²¹¹ KU-broschyren sid 19.

²¹² Cliff a.a., sid 13.

vårt främsta hjälpmedel i kampanjen mot byråkratisering av Sovjetmaktens ekonomiska apparat. Det kommer att underlätta upprättandet av en effektiv folklig kontroll över produktionens resultat".²¹³ Kommentarer onödiga!

I och med att fackföreningarnas roll som arbetarklassens kamporganisationer och deras deltagande i skötseln av det ekonomiska livet ströps, kom fackföreningarna i praktiken att bli totalt värdelösa som arbetarklassens försvarsorgan under 1930-talet. 1934 avskaffades t ex deras rätt att förhandla om löner. 1922 hade i arbetslagstiftningen principen om kollektivavtal slagits fast. Men 1940 förklarade fackföreningsordföranden Sjvernik att "kollektivavtalet har spelat ut sin användbarhet som form för att reglera löner", och 1947 förklarade han att "löneförändringar kan endast ske genom beslut av regeringen". I en lärobok i arbetsrätt från 1947 ersattes i Arbetslagen artikel 58, som löd: "Den anställdes lön ska fastställas genom kollektivavtal och individuella anställningskontrakt", med "Lönerna bestäms för närvarande av regeringen... vid fastställandet av löner spelar parternas överenskommelser en underordnad roll". På många håll förekom på 30- och 40-talen inte ens en tillstymmelse till demokratiska val till fackföreningarna. Ett tecken på fackföreningarnas betydelselösa ställning var också att 17 år (!) förflöt mellan den 9:e och 10:e fackföreningskongressen (1932-49), år som innehöll många drastiska förändringar i arbetskraftens situation. Och när kongressen slutligen samlades, var dess sammansättning drastiskt förändrad. 1932 hade 84,9% av delegaterna varit arbetare. Men 1949 hade deras andel sjunkit till 23,5%, medan 41,5% av delegaterna nu var heltidsanställda tjänstemän inom fackföreningsapparaten.²¹⁴

Fram till den första 5-årsplanen gällde arbetslagen från 1922, i vilken stadgades, att anställda inte fick flyttas mellan olika jobb utan deras medgivande. Så sent som 1930 uppgav den lilla Sovjetencyklopedin att "bruket av inrikespass, som instiftades av autokratin som ett instrument för polisförtryck mot de arbetande massorna, upphävdes av oktoberrevolutionen". Men 1932 reviderades arbetslagen och inrikespassen återinfördes. De förbjöd bl a arbetarna att byta arbete eller flytta utan tillstånd. Alla industriföretag förbjöds att anställa arbetare som lämnat sitt tidigare arbete utan tillstånd. 1931 infördes arbetsböcker för industri- och transportarbetare, och 1938 för alla andra arbetare. Dessa böcker måste visas upp för direktören vid platsansökan. I dem skulle direktörerna bl a ange skälen till att arbetare avskedats. Victor Serge har berättat om fall, där arbetare som avskedats för att inte ha deltagit på de oavlönade "frivilliga" arbetsdagarna under helgerna, i sina arbetsböcker fått infört: "Avskedad för sabotage av produktionsplanen".²¹⁵

1932 instiftades en lag, som stadgade att arbetare, som utan gott skäl var borta från arbetet en dag, kunde avskedas och även vräkas från sin bostad, om denna var knuten till anställningen. 1938 stiftades lagar, som stadgade att de som kom för sent till arbetet, gick för tidigt, eller tog för långa raster skulle flyttas till sämre arbeten. Om försyndelsen upprepades skulle de avskedas. Avsked blev också följderna om man någon gång kom över 20 minuter för sent. Vid avsked av sådana skäl skulle arbetaren i fråga förlora sina sociala förmåner; ålderspension, sjukförsäkring och ersättning för skador i arbetet. För att se till att direktörerna verkligen tillämpade de stränga bestämmelserna stipulerades att de direktörer, som ej gjorde det, kunde avskedas och åtalas.²¹⁶

Men inte nog med detta. Nove beskriver vad som sedan hände: "Förordningarna 1940 (26 juni, 2 oktober, 19 oktober) gick mycket längre. I korthet kan de karakteriseras så här:

²¹³ Citerat i Cliff a.a., sid 12.

²¹⁴ Cliff a.a., sid 15-18.

²¹⁵ Cliff a.a., sid 22-23.

²¹⁶ Cliff a.a., sid 23-24.

- a. Delegering av arbetsledningen på specialister av många slag (ingenjörer, tekniker, förmän, tjänstemän, kvalificerade arbetare).
- b. Tvångsinkallelse av en miljon ungdomar som lämnade skolan för 'arbetskraftsreservskolor'...
- c. Den som uteblev från sitt arbete behandlades enligt strafflagen som en brottsling och kunde få upp till sex månaders 'tvångsarbete på anställningsplatsen' (ett slags straffarbete på arbetsplatsen med upp till 25 procents lägre lön). Ibland innebar detta tvångsförflyttning till annat arbete. En ytterligare förseelse renderade den skyldige beteckningen 'opålitlighet' och dessutom en ovillkorlig fängelsedom i det fall detta inträffade inom perioden för den första domen.
- d. Alla som kom mer än 20 minuter för sent till arbetet behandlades som frånvarande, detta gällde även för sen ankomst från lunchrasten eller att gå för tidigt. Två sådana förseelser betydde fängelse som 'opålitlig'.
- e. Ingen skulle tillåtas lämna sin anställning utan tillstånd. Tillstånd skulle endast ges under speciella omständigheter, av vilka en del fanns angivna (t ex hög ålder, inkallelse till armen, makes förflyttning till annan stad, inträde vid högre läroanstalt etc). Den som trotsade bestämmelserna och lämnade anställningen utan tillstånd behandlades enligt strafflagen och ådömdes fängelse för 'opålitlighet'. Domar på fyra månader var mycket vanliga.
- f. Arbetsdagen förlängdes från sju till åtta timmar, arbetsveckan från fem dagar av sex till sex av sju (söndag skulle vara normal vilodag) utan extra lön.

Denna drakoniska lagstiftning skulle förmodas vara tillkommen på förslag från fackföreningarna! Fastän det vid en tillbakablick tycks korrekt att se den som avhängig av det annalkande kriget, kunde den ändå inte rättfärdigas. Den tycktes snarare avpassad efter ett tanke-mönster där disciplin (och terror) hade prioritet. Det var medborgarens plikt att arbeta för det allmänna bästa, och staten avgjorde vad det allmänna bästa var. Den skulle straffa var och en som sökte sätta sina personliga önsknings före sin plikt mot samhället. 1940 års förordningar återkallades inte helt förrän 1956 fastän de tycks ha kommit ur bruk under början av femtio-talet. Verkan av dessa förordningar 1940 kan studeras i den juridiska litteraturen... En del av materialet är nästan otroligt, men de skeptiska behöver endast studera den sovjetiska åklagar-myndighetens arkiv och dess publikationer för år 1940; alla nedan angivna exempel är hämtade därifrån.

Tanken på att behandla arbetare som brottslingar för brott mot arbetsdisciplinen i fredstid var så främmande för traditionen att en kampanj måste igångsättas mot 'kriminell överksamhet, direkt överskylande... långsamhet, liberalism' av åklagarmyndigheterna, och bland deras ämbetsmän var det många som själva avskedades och ställdes inför rätta. Domare anklagades för 'rutten liberalism', fick reprimander, avskedades, ställdes inför domstol och dömdes för att inte hänsynslöst ha tillämpat förordningen. Industriledare bestraffades ibland mycket hårt för 'överskylande' av (att inte ha rapporterat) för sena ankomster och frånvaro bland sin personal, och det visade sig att sådana 'brott' var mycket vanliga; således ställdes sextio industriledare i Ukraina inför rätta för denna förseelse inom ett par månader efter det att förordningen trätt i kraft. Läkare fördömdes som alltför liberala med läkarintyg åt påstådda simulanter. Milda domar skärptes av högre instans efter 'protest' från åklagarna. Domstolarna, vilka det ålåg att ta upp fallen inom fem dagar, överhopades med arbete. Genom en förordning den 10 augusti 1940 bestämdes att dessa mål skulle handläggas av en enda domare (utan bisittare) och utan någon som helst förundersökning... Denna lagstiftning var endast i sällsynta fall förbunden med krigsfaran. I huvudsak framställdes den som logisk och i sig själv riktig, rättfärdigad med citat av Lenin och Stalin. Detta var tysk-sovjetiska paktens år, och man intalade medborgarna

att krigsfaran minskat. Dessa mycket stränga åtgärder var en dålig psykologisk förberedelse för de provningar som skulle komma, då folkets stöd borde vara en outhärlig kraftkälla”.²¹⁷

Men inte ens detta var nog. 1941 beslöt Högsta Sovjet att vägran att arbeta övertid när företagsledningen krävde det, t o m när det gällde helgdagar, skulle bestraffas med avsked eller fängelse.²¹⁸ De speciella undantagslagar, som infördes under kriget (bl a att arbetare i rustningsindustrin vilka lämnade sitt arbete utan tillstånd, skulle dömas till 5-8 års fängelse, och att transportarbetare sattes under direkt militärdisciplin – bl a kunde de lagenligt fängslas av sina överordnade upp till 20 dagar utan rättegång eller möjlighet att vädja till domstol) avskaffades inte efter kriget, utan kvarstod 40-talet ut.²¹⁹

Och detta var alltså situationen för den ”fria” arbetaren. Ännu värre var givetvis situationen för de miljontals slavarbetarna. 1928 fanns det 30 000 interner i fånglägren, och de var ej tvingade att arbeta. 1927 skrev den högste ansvarige för fånglägren t o m att ”exploateringen av fångslad arbetskraft, systemet att pressa ’gyllene svett’ ur dem, vilket är profitabelt ur kommersiell synpunkt men som helt saknar all korrektiv signifikans, är totalt otillåtet i sovjetiska interneringsanstalten. Men situationen skulle snart förändras. Redan 1930 fanns det, enligt en tjänsteman inom säkerhetspolisen, 662 257 fångar i lägren. Enligt en bedömare, som citeras av Cliff, steg siffran till 2 miljoner 1932, 5 miljoner 1933-35 och till mellan 8-15 miljoner 1942. Den förre jugoslaviske partiledaren Ciliga uppskattade antalet fångar under 30-tals-utrensningarnas kulmen till cirka 10 miljoner. Cliff beräknar själv att cirka 11 miljoner människor satt fångslade i slavarbetsläger 1946.²²⁰ Dessa beräkningar stämmer med Robert Conquests siffror: 1928: 30 000 fångar, 1930: över 600 000, 1931-32: nära 2 miljoner, 1933-35: cirka 5 miljoner, och 1935-37: cirka 6 miljoner.²²¹

I januari 1937 beräknar han att 5 miljoner satt i fängelse eller läger. Under utrensningarnas blodiga klimax januari 1937 till december 1938 arresterades ytterligare 7 miljoner. Samtidigt avrättades 1 miljon och dog 2 miljoner av umbäranden i lägren. Vid slutet av 1938 var således cirka 9 miljoner människor internerade, därav 1 miljon i fångelser och 8 miljoner i läger.²²² Och dessa miljoner användes till största delen som slavarbetare. 1941 var de största sysselsättningsområdena bland lägerinternerna följande²²³:

skogsavverkning	400.000
gruvindustri	1.000.000
jordbruket	200.000
diverse statliga företag	1.000.000
anläggningar och underhåll av läger samt tillverkning av artiklar för lägren	600.000
allmänna anläggningsarbeten.	3.500.000

Utifrån allt detta har vi – milt sagt – lite svårt att tro på att det verkligen var arbetarklassen som hade makten på arbetsplatserna under Stalintiden. Det skulle vara intressant att få reda på vilket intresse arbetarna skulle haft att införa en sådan arbetsplatslagstiftning över sig själva. Det skulle också onokligen vara intressant att få reda på om påståendena om att Chrusjtjov var den som återupprättade kapitalismen och berövade arbetarklassen makten härstammar från det faktum att det var Chrusjtjov som 1956 avskaffade Stalins (arbetarvänliga?) arbetslagstiftning,

²¹⁷ Nove a.a., sid 296-98.

²¹⁸ Mandel a.a., sid 594.

²¹⁹ Cliff a.a., sid 26.

²²⁰ Cliff a.a., sid 30-31.

²²¹ Robert Conquest: ”Den stora terrorn”, Halmstad 1971, sid 307.

²²² Conquest a.a., sid 462 och 306.

²²³ Conquest a.a., sid 252.

skar ner arbetsdagens längd, och återinförde rätten för fackföreningarna att förhandla om löner samt deras vetorätt mot avskedanden²²⁴?

Arbetsdelningen

Ytterligare ett skäl dras ibland för att Sovjet skulle vara kapitalistiskt: arbetsdelningen är borgerlig. Ursprunget till denna vinkling av analysen är återigen Bettelheim. Vi har redan behandlat hans mer ”sofistikerade” teori, varför vi här endast ska ta upp hans mer vulgära svenska eftersägare. I Sverige är det FK (Förbundet Kommunist), som byggt upp sin teori om övergången till kommunismen kring arbetsdelningen.²²⁵

FK går försiktigt till väga – de existerande övergångssamhällena är bara närvarande som illustrationer – lösryckta bitar ur verkligheten. Metoden inger inte förtroende. Att reducera den konkreta verkligheten till ”illustrationen” är att ge sig själv obegränsad frihet – och avsäga sig möjligheterna att utveckla en användbar teori. Men man måste ändå ge FK det erkännandet att de är ärliga; de medger själva att syftet inte heller är att skapa en sådan teori, utan att utreda grunderna för förbundets uppfattningar. Dvs det rör sig om en medveten efterhandskonstruktion!²²⁶

Den axel hela FK:s teori roterar runt, är frågan om arbetsdelningen. Kring denna har man försökt ”finna de centrala begreppen för övergången från kapitalism till kommunism”,²²⁷ för att sedan använda dessa på Sovjet. De ”centrala begrepp” FK använder sig av är ”*formellt och reellt underordnande*”. Dessa är som bekant hämtade från Marx beskrivning av framväxten av det kapitalistiska samhället. Denna kan indelas i två perioder, där den första karakteriseras av att ”arbetet formellt underordnas kapitalet” och den andra av att ”arbetet reellt underordnas kapitalet”. Mot denna ”fasindelning” svarar utvecklingen av produktivkrafterna, från en produktion i relativt liten skala och med jämförelsevis liten mängd fast konstant kapital (t ex hantverksmässig produktion) till en produktion i stor skala (storindustri), det senare typiskt för det kapitalistiska produktionssättet.

FK menar att övergången till kommunismen analogt kan indelas i två liknande perioder: den första som kännetecknas av ”utvidgningen av arbetets formella underordnande under arbetarklassens herravälde”, den andra ”utvidgningen av arbetets reella underordnande under arbetarklassen” (vilket i sin tur ses som identiskt med ”utvidgningen av arbetarmakten”).²²⁸ På motsvarande sätt menar FK också att de ”kommunistiska produktivkrafterna” bör utvecklas.

Vi förnekar att detta analogiresonemang har något vetenskapligt värde. Det är *omöjligt* att med två begrepp hämtade från Marx’ beskrivning av övergången från feodalism till kapitalism karakterisera övergången från kapitalism till kommunism. Att försöka göra på detta sätt får endast till effekt att en verklig förståelse för övergångssamhällena försvåras, att övergångsproblematiken mystifieras.

En *allmän teori* för övergångssamhällena kan endast skapas, då problemen i praktiken är mer eller mindre lösta, dvs då historien själv har besvarat frågorna. Som Mandel uttrycker det: ”Att försöka härleda detta samhälles allmänna utvecklingslagar från enbart det sovjetiska exemplet, för att inte nämna det kinesiska, dvs från särskilda fall, som pga en speciell

²²⁴ Mandel a.a., sid 599 och Nove a.a., sid 394-95.

²²⁵ Den finns främst i artikeln ”Vägen från kapitalism till kommunism” i ”Kommunist” nr 18. Vår kommentar här är till stora delar ordagrant plankad ur ”Det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta”, en stencil från KAF (Stockholm 1975), som bemöter ”Kommunist”-artikeln, och till vilken vi hänvisar den som vill studera polemiken ytterligare.

²²⁶ Se ”Kommunist” 18, sid 3-5.

²²⁷ ”Kommunist” 18, sid 6.

²²⁸ ”Kommunist” 18, sid 7.

kombination av historiska omständigheter saknar mognad, är lika omöjligt som att försöka härleda de kapitalistiska utvecklingslagarna utifrån det engelska samhället efter 1649 eller 1688”.²²⁹

Det vi *kan* göra, är att genom en *konkret* analys av de *existerande* postkapitalistiska samhällena *börja* utveckla en teori, men vi måste vara medvetna om de objektiva gränser, som de hittillsvarande historiska erfarenheterna sätter för ett sådant projekt. Men FK går den motsatta vägen. I stället för en konkret analys av konkreta förhållanden, en konkret behandling av problemställningen, väljer man att utifrån ”analogier” med kapitalismen *konstruera* allmänna (abstrakta) begrepp, som man sedan *ämnar* använda på de existerande övergångssamhällena. Metoden är idealistisk.

Låt oss belysa frågan från några andra håll, för att visa på karaktären av FK:s metod. Då inställer sig först frågan om begreppen ”formellt och reellt underordnande” är generella begrepp, dvs applicerbara på alla tidigare övergångssamhällen, t ex övergången från slavsamhället till feodalismen? Om FK hade visat detta, så skulle det ge ett visst fog för att även använda dem på övergången från kapitalism till kommunism. Men det gör inte FK och därför är begreppen inte motiverade av historiska orsaker.

Ovanstående är bara ett ”negativt” resonemang. Låt oss också se vilka resultat vi får om vi ”sätter begreppen i arbete”, dvs om de tillämpas på de existerande postkapitalistiska samhällena. Om resultatet blir felaktigt, eller oanvändbart, eller om man kan få ungefär vilka resultat som helst, då är begreppen oanvändbara. Vi låter FK själva använda begreppen åt oss:

”Arbetarens rätt att planera förvandlas inte till hans reella möjlighet att planera förrän arbetaren har teoretisk och praktisk kunskap om och överblick över produktionsprocesserna, förrän omvandlingen av arbetets omedelbara organisering sammansvetsar istället för att splittra upp arbetarklassen som klass. En arbetarklass där var individ står vid ”sin maskin” och kan den eller högst fabriken samlade produktionsprocesser kommer alltmer att reduceras till en klass av individer, till en ‘klass i sig’”.²³⁰

FK menar alltså att arbetarna inte reellt kan underordna arbetet under sig förrän de har en mer eller mindre fullständig kunskap om produktionsprocesserna i samhället i stort. Detta, som är omöjligt för en borgerlig expert idag, ska alltså vara möjligt för varje människa i morgon och vara huvudbetingelsen för kommunismens förverkligande. Denna ståndpunkt är idealistisk.

Begreppen inriktar vidare all uppmärksamhet på produktionsprocessernas organisering *inom* företagen och glömmar relationerna mellan desamma, och till samhället i övrigt.²³¹ Detta kan leda till rent reaktionära slutsatser, t ex att man för att arbetaren ska kunna få ”överblick över produktionsprocesserna” förespråkar en återgång till produktion i liten skala.²³² Enligt den klassiska marxismen brukar däremot kapitalismens frambringande av storindustrin med dess starkt koncentrerade proletariat ses som en av kapitalismens progressiva sidor.²³³ Detta bl a

²²⁹ Mandel: ”Sovjet – mot kapitalism eller socialism” i ”Fjärde Internationalen” 1/73, sid 21. Se också ”Ten Thesis on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism” av samme författare i ”Critique” 3, sid 7 ff.

²³⁰ ”Kommunist” 18, sid 13.

²³¹ Detta är ett fel som FK hämtat direkt från Bettelheim (se avsnittet om värdelagen ovan).

²³² Denna småborgerliga uppfattning har FK faktiskt gett uttryck för vid olika tillfällen. Så skriver man t ex i sin bok om Kina: ”Omvandlingen av produktiv-krafterna innebär att kineserna så långt det går vägrar att bygga stora, centraliserade och specialiserade enheter. De skulle under de nuvarande objektiva förhållandena i Kina (fortfarande låg nivå på de subjektiva produktionsbetingelserna, dvs låg utbildnings- och kulturnivå) i praktiken nästan helt styras av en teknisk-ekonomisk elit. Arbetarna skulle förvandlas till blotta arbetskraften. I stället satsar man på små och medelstora industrier i stor utsträckning.” (Börjesson-Svensson: ”Kina – revolutionen går vidare”, Revopress 1974, sid 106).

²³³ Se t ex Engels’ resonemang (med flera Marx-citat) i ”Anti-Dühring”, sid 408-409.

därför att den starka koncentrationen av arbetare gynnar tillväxten av arbetarklassens styrka och därmed utgör en av förutsättningarna för att proletariatet ska kunna bli en ”klass för sig”. Vi medger att frågan om storindustrin inte är oproblematiserad, men vi är inte villiga att acceptera FK:s sätt att ställa den. FK:s teori om att ”arbetet måste reellt underordnas arbetarklassen” och att man därför måste satsa på ”överblickbara” mindre produktionsenheter vänder upp och ner på den klassiska marxistiska uppfattningen. Resultatet kan bli precis det *motsatta* till vad FK önskar, nämligen att arbetarklassen, genom uppdelningen på mindre enheter, splittras upp och att dess möjligheter att agera som ”klass för sig” försvåras, liksom dess möjligheter att få överblick över *hela* ekonomin, som då består av ett mycket stort antal små produktionsenheter.

Vad FK:s argumentation går ut på, är att Sovjet är ”statskapitalistiskt”, eftersom arbetsdelningen där är borgerlig och arbetet därför enbart formellt underordnat arbetarklassen.²³⁴ Att begreppet ”formellt underordnande” inte går att använda i detta sammanhang tror vi har framgått klart av det ovan sagda. Men det finns en hel del övrigt att säga om FK:s ansvarslösa behandling av ett så stort och allvarligt problem som arbetsdelningens upphävande. Låt oss bara helt kort ge några randanmärkningar.

För det första är det minst sagt förbluffande att FK så raskt glider förbi en absolut nödvändig förutsättning för arbetsdelningens upphävande, nämligen produktivkrafternas utveckling. Tvärtom fördömer man trotskismen för att den – med rätta! – betonat nödvändigheten av en sådan. Detta belyser återigen FK:s idealistiska metod.

För det andra är den enda aspekt av arbetsdelningen, som FK bryr sig om, motsättningen mellan manuellt och intellektuellt arbete – och då med den absoluta tyngdpunkten förlagd till den omedelbara organiseringen av arbetet. ”Den första stora arbetsdelningen... stadens skiljande från landsbygden”,²³⁵ och nödvändigheten av att upphäva ”motsättningen mellan stad och land som första grundbetingelse för att avskaffa den gamla arbetsdelningen överhuvudtaget”²³⁶ existerar överhuvudtaget inte i FK:s teorikonstruktion. Inte heller finns den internationella arbetsdelningen med.

För det tredje; om vi nu trots det inskränker oss till att tala om den ”enskilda arbetsdelningen”, så blir problemet ändå inte så enkelt som FK vill göra det. Det är, om man tänker efter, uppenbart att arbetsdelningen i sig är omöjlig att fullständigt upphäva, eftersom det alltid kommer att vara nödvändigt att fördela olika arbetsuppgifter mellan samhällets olika individer. Målsättningen är inte heller att avskaffa all arbetsdelning, utan att avskaffa ”den gamla arbetsdelningen” som Engels uttrycker det, dvs *motsättningen* mellan stad och land, motsättningen mellan manuellt och intellektuellt arbete, osv – en distinktion som FK undviker. Vad gäller FK:s påstående att kommunismen förutsätter att ”arbetaren har teoretisk

²³⁴ FK brukar försöka slingra sig undan en karakteristik av Sovjets grundläggande karaktär. När man någon gång tar upp frågan blir det i dunkla termer: Sovjet är ett ”statskapitalistiskt övergångssamhälle” (!), skriver Feiwel Kupferberg i ”Klassförhållandena i Sovjetunionen”, stencil från förlaget Barrikaden 1975. I ”Kommunist”-artikeln skriver man emellertid, något mer uttalat: ”Existensen av en statskapitalistisk form av kapitalism, dvs en form där staten uppträder som en verklig totalkapitalist dominerad av en marknad och stående mot en klass av lönearbetare är... en allmän tendens både i de avancerade kapitalistiska länderna och i Östeuropa” (sid 18). Och numera skriver man om det härskande skiktet i Sovjet som en ”statsbourgeoisie” (”Kommunist” 20-21, sid 33 f). Vi drar slutsatsen att FK menar att Sovjet är något sorts kapitalistiskt samhälle. Och i den tidigare citerade ”Kommunist”-artikeln bestämmer man explicit samhällets karaktär utifrån arbetsdelningens omfattning och utseende. Ett exempel bara: ”Produktionsprocessens uppdelning av intellektuellt och manuellt arbete finns inneboende i själva det kapitalistiska produktionssättet. Så länge denna arbetsdelning består kommer arbetet enbart att formellt kunna underordnas arbetarklassen” (sid 13-14).

²³⁵ Engels i ”Anti-Dühring”, sid 401-402.

²³⁶ Engels a.a., sid 406.

och praktisk kunskap om och överblick över produktionsprocesserna”,²³⁷ har vi redan påpekat att detta är omöjligt i ett utvecklat industrisamhälle. Och eftersom FK knappast förespråkar ett återvändande till urkommunismen måste problemet ställas på ett annat sätt. Däremot är det riktigt att människorna måste ha *överblick* över samhällsutvecklingen i stort, en uppfattning om i vilken riktning man vill förändra samhället, hur planeringen i stort ska gå till, etc. Det är också riktigt att det socialistiska samhället måste se som en av sina viktigaste uppgifter att ge individerna mångsidig utbildning för att avskaffa den överdrivna specialisering och andliga lemlästning som utmärker kapitalismen. Att ”arbetsdelningen” – i den betydelse FK lägger i ordet – fortfarande existerar, är alltså inte det ringaste bevis för kapitalism.

För det fjärde hör till frågan om arbetsdelningens upphävande ett problem som FK bara viftar undan, nämligen frågan om arbetet och friheten.

I sin kritik av Gothaprogrammet skriver Marx bl a att kommunismens högre fas kännetecknas av att ”arbetet blivit inte blott ett medel för livsuppehållet utan rentav det viktigaste livsbehovet”.²³⁸ Detta är emellertid en ståndpunkt som Marx i andra delar av sin produktion modifierade betydligt och rentav motsade. Frågan gäller huruvida det överhuvudtaget är möjligt att upprätta den totala ”friheten i den materiella produktionens sfär”,²³⁹ något som FK tar som en självklarhet.

I Grundrisse lägger Marx tvärtom tonvikten på ”individens konstnärliga, vetenskapliga etc, utbildning” vid sidan av den materiella produktionsprocessen, dvs på fritiden, samtidigt som han menar att det är *möjligt* att ”den omedelbara, materiella produktionsprocessen” frigör sig från nödtvångets form: ”Så snart arbetet i dess omedelbara form har upphört att vara rikedomens huvudkälla upphör med nödvändighet arbetstiden att vara dess mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets mått. *De många merarbete* har upphört att vara villkor för utvecklingen av den allmänna rikedom, på samma sätt som *de fås icke-arbete* har upphört att vara villkor för utvecklingen av hjärnans allmänna krafter. Därmed bryter den på bytesvärdet baserade produktionen samman, och den omedelbara, materiella produktionsprocessen erhåller en form som inte är nödortförlig och motsägelsefull. Det innebär den fria utvecklingen av individualiteterna, och därför inte reduceringen av den nödvändiga arbetstiden för att ge plats för merarbete utan överhuvudtaget reduceringen av samhällets nödvändiga arbete till ett minimum möjliggör individernas konstnärliga, vetenskapliga etc, utbildning under den nu för dem alla disponibla tiden genom de nu för dem skapade medlen”.²⁴⁰

I tredje bandet av Kapitalet går Marx ännu längre och framför ståndpunkten att den nödvändiga materiella produktionen *aldrig* kan förlora *alla* aspekter av nödtvång över sig. Dvs att människans verkliga frigörelse bara kan börja vid sidan av denna produktion och att arbetsdagens förkortning till ett minimum därför blir grundbetingelsen för denna frigörelse (vilket i sin tur, kan vi tillägga, givetvis kräver en kraftig höjning av arbetsproduktiviteten). Marx skriver:

”Samhällets verkliga rikedom och möjligheten till beständig utvidgning av dess reproduktionsprocess beror alltså inte på längden på merarbetet utan på dess produktivitet och på de mer eller mindre rikhaltiga produktionsbetingelser, under vilka det fullbordas. Frihetens rike begynner i själva verket först där det arbetande som är bestämt av nöd och yttre ändamålsenlighet upphör: det ligger alltså enligt sakens natur på andra sidan den egentliga materiella produktionens sfär. Liksom vilden måste kämpa mot naturen för att tillgodose sina behov, för att uppehålla livet och reproducera det, så måste även den civiliserade göra det i

²³⁷ ”Kommunist” 18, sid 13.

²³⁸ Sid 18.

²³⁹ ”Kommunist” 18, sid 22, not 36.

²⁴⁰ Citerat i ”Det dunkelt sagda...”, sid 31.

alla samhällsformer och under alla möjliga produktionssätt. Med sin utveckling utvidgar sig detta naturnödvändighetens rike, emedan behoven gör det, men samtidigt utvidgar sig de produktivkrafter som tillfredsställer dessa. Friheten på detta område kan blott bestå däri att den samhälleliga människan, de associerade producenterna, rationellt reglerar denna sin ämnesomsättning med naturen, bringar den under sin gemensamma kontroll i stället för att behärskas av densamma som av en blind makt; fullbordar den med minsta kraftansträngning och under de för den mänskliga naturen mest värdiga och adekvata betingelser. Men detta förblir alltid ett nödvändighetens rike. På andra sidan detsamma begynner den mänskliga kraftutvecklingen som är sitt eget ändamål, frihetens sanna rike, som emellertid blott kan blomstra med detta nödvändighetens rike som grundval. Arbetsdagens förkortning är grundbetingelsen”.²⁴¹

Detta problem bortser FK fullständigt ifrån, för att istället skriva att Mandel i ”Marx ekonomiska tänkande” – då han på sid 89 och 149 presenterar dessa Marx’ uppfattningar – ”totalt” motsäger sig själv. För FK är allt solklart: den av Mandel redovisade marxiska uppfattningen utgör en ”produktionistisk ståndpunkt” och ett ”förnekande av arbetsdelningens upphävande och arbetets omvandling till en skapande verksamhet”.²⁴²

Vi påstår att FK:s tvärsäkra uttalande är ett uttryck för en djupt rotad idealism. Problemet är ett verkligt problem, som inte kan lösas med fromma förhoppningar och tvärsäkra påståenden, utan kräver vetenskaplig analys och praktisk erfarenhet. Det är uppenbart att förkortningen av arbetsdagen inom överskådlig framtid – även om revolutionen segrar i utvecklade kapitalistiska länder – kommer att vara en central fråga, eftersom en kortare arbetsdag är en av grundbetingelserna för att massornas aktiva deltagande i samhällets skötsel ska vara möjlig.

Dessutom kommer arbetet att innehålla element av ”ofrihet” under överskådlig framtid eftersom människans totala frigörelse inom den samhälleligt nödvändiga materiella produktionen – även om den är möjlig – kräver en sådan revolutionering av produktivkrafterna att vi inte kan åstadkomma den under överskådlig framtid.

Låt oss understryka att detta inte betyder att arbetet kommer att förbli ungefär som det är nu, Tvärtom kommer oerhört mycket att kunna göras för att göra arbetet mer meningsfullt, både till form och innehåll. Det problem som Marx berört och vi skissat ovan är om det är möjligt att i det kommunistiska samhället driva på processen så långt att motsättningen mellan det produktiva arbetet och ”fritiden” fullständigt elimineras. Frågan kan endast slutgiltigt besvaras av praktiken. Det är vår uppgift, som revolutionärer, inte att lösa detta problem, utan att tillsammans med hela världens arbetarklass skapa den oundgängliga förutsättningen för att det ska kunna lösas i framtiden, den socialistiska världsrevolutionen.

För det femte innebär FK:s teori ett accepterande av byråkratvälde *under förutsättning att byråkratin för ”kamp mot arbetsdelningen”* (i FK:s mening). Med ”arbetsdelningens upphävande” syftar ju FK, som vi sett, enbart på förhållanden i den omedelbara materiella produktionsprocessen, och *inte alls* till ett avskaffande av byråkraternas och experternas särställning. Det är hit alla trådar leder; det är därför FK har skapat begrepp som ”formellt och reellt underordnande”, det är därför de lägger sådan vikt vid skapandet av ”socialistiska produktivkrafter”, det är därför trotskisterna hånas, då dessa understryker vikten av proletär demokrati, etc. Hela FK:s magnifika teorikonstruktion är skapad i ett enda syfte: att legitimera den *kinesiska* byråkratin välde! (Som vi minns angavs ju detta också som syftet med analysen.) Den för ju ”kamp mot arbetsdelningen” – till skillnad från den sovjetiska. Och i själva verket blir det efter allt teoretiskt rundsnack det som FK drar fram som huvudskälet till

²⁴¹ Marx: ”Kapitalet III”. I Caveforsupplagan finns passagen (i något annan översättning) på sid 726.

²⁴² Se not (239).

att Sovjet är ”statskapitalistiskt” och Kina revolutionärt.²⁴³ Bort i töcknet försvinner frågan om kapitalismens rörelselagar, om den marxistiska begreppsapparaten, och alla andra små petitesser. Men därmed försvinner också alla FK:s pretentioner på att föra debatten med höga krav på ”teoretisk klarhet”.²⁴⁴ Kvar blir bara ovanligt vimsig apologetik.

²⁴³ Samtidigt kan FK emellertid i namn av sin konsekventa inkonsekvens, inte motstå frestelsen att angripa ”marknadsreformerna” i Sovjet. ”En omfattande utvidgning av marknaden på den centralt administrerade planens bekostnad” kommer, säger man, ”bara att leda till att den kapitalistiska anarkins traditionella uttryck – överproduktion och arbetslöshet – framträder” (sid 9). Ja, i och med att man hånar trotskisterna för att ”de tvingas helt enkelt förneka att den pågående utvecklingen av ‘marknadsmekanismer’ i de centralt planerade staterna innehåller en kvalitativ förändring” (sid 9), måste vi dra slutsatsen att FK menar att en sådan ”kvalitativ” förändring pågår nu. Men då hopar sig genast frågetecknen: en förändring från vad till vad? Var då inte Sovjet kapitalistiskt redan under Stalin? Eller var kanske arbetsdelningen upphävd då? Har ändå planens respektive marknadens inflytande en viss roll när det gäller att avgöra samhällets karaktär? – trots att FK på ett annat ställe i samma(!) artikel skriver att motsatsställningen mellan planen och marknaden inte bör tillmätas någon betydelse, och att det t o m ”döljer mer än det klagör” (sid 6)!

²⁴⁴ ”Kommunist” 18, sid 4.

IV. Sovjetunionen – ett byråkratiserat övergångssamhälle

1. Är Sovjet socialistiskt?

Sovjet är alltså inte kapitalistiskt. Men därav följer inte att det är socialistiskt. I del 1:4 definierade vi ”socialismen” eller ”kommunismens lägre stadium”, i dess marxiska och leninska betydelse, som ett samhälle i vilket varuproduktionen är upphävd och klasserna dör ut, men där den borgerliga fördelningsnormen ”åt var och en efter prestation” finns kvar; detta till skillnad från ”kommunismens högre stadium” under vilket fördelningen sker enligt principen ”åt var och en efter behov”. Av detta framgår att Sovjet idag inte är socialistiskt liksom att det heller inte var det på Stalins tid (samt, för att Kina inte heller är det), och att stalinister och maoister, som hävdar motsatsen, har omdefinierat begreppet socialism efter sina syften.

Ty, som framgick redan i del I (sid 39-43 och not 65, sid 52) skiljer sig den marxiska och den leninska definitionen av socialism från den som Stalin och Mao – och dagens stalinistiska och maoistiska grupper – tillämpar. Enligt dem finns ju såväl klasser som varuproduktion kvar under socialismen.

1936 förklarade Stalin att ”vi har... i huvudsak redan förverkligat kommunismens första fas, socialismen”, samtidigt som han deklarerade att ”samhället består av två vänskapligt sinnade klasser, arbetarna och bönderna, att det är just de arbetande klasserna som innehar makten, att samhällets statliga ledning (diktaturen) tillkommer arbetarklassen som samhällets mest framskridna klass”.¹ Jämför detta med den rakt motsatta definition av socialismen som klassernas bortdöende, som Lenin stod för, och som vi redovisade i del I! Eller jämför med följande kommentar, som Lenin fällde en gång när han råkat stöta på parollen ”Arbetarnas och böndernas rike ska aldrig ta slut! ”: ”vilka missförstånd och felaktiga uppfattningar det ännu råder hos oss om sådana elementära och grundläggande ting! I själva verket, om arbetarnas och böndernas rike aldrig tar slut, så skulle det betyda att det aldrig blir någon socialism, ty socialismen innebär klassernas avskaffande, men så länge det finns arbetare och bönder finns det också olika klasser och kan följaktligen inte bli någon fullständig socialism.”² Att socialism för Lenin – till skillnad från stalinister och maoister – inte är detsamma som proletariats diktatur, ja att de båda begreppen faktiskt ömsesidigt utesluter varandra, framgår av följande: ”Socialismen innebär klassernas avskaffande. Proletariats diktatur har gjort allt vad den kunnat för att avskaffa klasserna. Men klasserna kan inte avskaffas på en gång. Och klasserna *är kvar* och kommer att *förbli kvar* under den proletära diktaturens epok”.³

Det är alltså uppenbart, att stalinister och maoister, när de jämställer socialismen med proletariats diktatur och erkänner existensen av klasser och klasskamp (enligt Stalin som bekant t o m en skärpt klasskamp) under socialismen, har övergett Lenins definition av vad socialism egentligen är.

¹ Stalin: ”Om förslaget till Sovjetunionens författning”, ”Leninismens problem”, sid 789 och 791. På andra ställen talar han som bekant om klasskampens skärpning i I under socialismen.

² Lenin: ”Tal på transportarbetarnas altryska kongress”, VV II:2, sid 531. Vi kanske ska förklara vad vi menar med att socialismen dels är ett klasslöst samhälle, dels en period av klassernas försvinnande. Det socialistiska samhället är ett klasslöst samhälle i betydelsen att alla individer har samma förhållande till produktionsmedlen, alla är arbetande människor. Men samtidigt har inte alla skillnader mellan alla arbetande människor försvunnit (fortfarande belöning efter prestation) och individernas underordning under arbetsdelningen består fortfarande även om den börjat dö bort (kommunismens andra fas karakteriseras just av att detta underordnande försvunnit). Det är i ovanstående mer exakta mening som vi talar om socialismen som en epok av ”klassernas bortdöende”.

³ Lenin: ”Ekonomi och politik under den proletära diktaturens epok”, VV II:2, sid 293. Lenins kursiveringar.

Att Stalin menar, att varuproduktionen existerar under socialismen, är välkänt.⁴ Men vad som är mindre väl känt, är att detta är raka motsatsen till vad Marx menar med socialism. I kritiken av Gothaprogrammet säger han: ”Inom det kooperativa, på produktionsmedlens gemensamma ägande grundade samhället utbyter producenterna icke sina produkter; lika litet ter sig här det på produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters värde, som en av dem ägd, saklig egenskap, enär nu – i motsats till i det kapitalistiska samhället – de individuella arbetena inte längre existerar på en omväg utan omedelbart som beståndsdelar av totalarbetet. Vad vi här har att göra med är ett kommunistiskt samhälle, icke sådant det har utvecklats på sin egen grundval utan tvärtom som det framgår ur det kapitalistiska samhället; alltså ett samhälle som i varje avseende, ekonomiskt, moraliskt, andligt, ännu är behäftat med födelsemärkena av det gamla samhället, ur vars sköte det kommit. I enlighet härmed erhåller den enskilde producenten – efter skedda avdrag – exakt tillbaka vad han ger det”.⁵

Det vill säga: redan under det kommunistiska samhällets lägre fas (socialismen) – då de borgerliga distributionsnormerna ännu hänger kvar – har varuproduktionen upphört; det på de olika produkterna nedlagda arbetet ter sig inte längre som produkternas värde, eftersom de olika arbetena inte har individuell, privat karaktär, utan nu direkt kan identifieras som omedelbart samhällsligt arbete, som en del av det samhällsliga totalarbetet. (Jämför avsnitt III.!.)

Vi måste alltså dra slutsatsen att ”socialism” i stalinistisk och maoistisk tappning inte är den socialism Marx och Lenin talar om. Därmed inte sagt att Marx’ och Lenins språkbruk är heligt; en hel del av deras definitioner skulle nog tjäna på att tas upp till kritisk granskning idag. Men i så fall måste eventuella omdefinieringar göras öppet och under klart angivande av skälen till dessa ändringar och för skillnaderna i begreppen – annars blir all seriös politisk diskussion omöjlig. Men såvitt vi vet har dagens stalinister och maoister aldrig erkänt diskrepansen mellan deras ”socialism” å ena sidan och den marx-leninska å den andra (om de överhuvudtaget känner till den), varför vi inte kan annat än avvisa deras ”socialism”-begrepp som ovetenskapligt och förvirrande.

Och detta är inte någon oviktig och träig debatt för bokstavsträlar och dogmatiker. Tvärtom gäller det ju alla socialisters själva ödesfråga: vad är det egentligen vi kämpar för? Är den socialism vi slåss för verkligen den som Stalin påstod fanns i Sovjet på 30-talet och som hyllas av KFML(r) och SKP, eller är det den som Bresjnev och VPK hävdar existerar där idag? Eller är det kanske så att Sovjet inte alls var socialistiskt under Stalin, lika lite som det är det idag; kanske byråkratins stolta proklamationer om den sovjetiska ”socialismens” stora landvinningar inte är något annat än dimridåer, ideologiska manövrer i syfte att skyla över missförhållandena och legitimera sin egen parasitära roll.

Vi menar att det senare är den riktiga beskrivningen. Och därför är det en oerhört viktig uppgift att blottlägga den verkliga betydelsen av begreppet ”socialism”, att befria det från decennier av stalinistisk smuts och nedsölning och riva bort det ”socialistiska” draperiet från Kina och Sovjet, det draperi som legitimerar byråkraternas välde och samtidigt komprometterar revolutionärernas strävanden.

Ty ett av stalinismens värsta brott är att den bringar socialismen i vanrykte. I sina försök att dölja sin egen kontrarevolutionära politik genom att ikläda sig det socialistiska namnets strålgans har byråkraterna allvarligt skadat den revolutionära kampen. Vem har väl inte i sin agitation mötts av ett indignerat ”Vill ni ha det som i Sovjet?” ”Socialism” har i väldigt många öron blivit liktydigt med det stalinistiska Sovjets avskräckande exempel: svält, terror,

⁴ Se t ex ”Socialismens ekonomiska problem i SSRU”, speciellt avsnittet ”Varuproduktionen under socialismen”, sid 11-19.

⁵ Marx: ”Till kritiken av det socialdemokratiska Gothaprogrammet”, Stockholm 1970, sid 14-15.

likriktning och åsiktsförtryck. Eller som Trotskij sade redan 1932: ”Landet kan inte ta sig ur livsmedelsnöden. Överallt är det stopp på tillgångarna. Barnen lider brist på mjölk. Men de officiella oraklen kungör: ‘Landet har gått in i den socialistiska perioden!’ Är det möjligt att kompromettera namnet socialism på ett mer vanartigt sätt?”⁶

Det är alltså just för att begreppet ”socialism” blivit så misshandlat och nedsolkat som det är så viktigt att klarlägga dess marxistiska, vetenskapliga betydelse. Det är nödvändigt både i syfte att skarp slipa den vetenskapliga marxistiska begreppsapparaten och för propagandasystemet. Så länge som en majoritet av den svenska arbetarklassen tror att ”socialism” är vad som finns i Sovjet kommer någon socialistisk revolution att vara mycket, mycket avlägsen.

Summan av kardemumman blir alltså att Sovjetunionen inte är socialistiskt – i ordets marxist-leninistiska betydelse. De VPK-are, som hävdar motsatsen, måste för att bli tagna på allvar erkänna att de omdefinierat begreppet, och också kunna ge en seriös förklaring till varför.

2. Vad är då Sovjet?

Ett övergångssamhälle...

Vi har alltså funnit att Sovjetunionen varken är kapitalistiskt eller socialistiskt. Nej, av det ovanstående och av den konkreta genomgång vi gjort av Sovjets ekonomi framgår klart att vad vi här har att göra med är ett *övergångssamhälle*, i den leninska bemärkelsen; ett samhälle vars produktionsförhållanden varken är kapitalistiska eller socialistiska, utan bara kan förstås om man analyserar villkoren för det kapitalistiska produktionssättets successiva omvandling till det kommunistiska. Den sovjetiska planekonomin har helt negerat kapitalismen, men är bara en betingelse för upprättandet av verklig socialism, planekonomi kan inte i sig utgöra ”socialismens ekonomiska bas”.

Vi förkastar alltså tanken på att Sovjet skulle representera ett nytt produktionssätt, en tes som i Sverige har förespråkats främst av rådsocialisterna i Förbundet Arbetarmakt.⁷ Skälet till att denna hypotes inte klarar en vetenskaplig granskning är att ingen av dess förespråkare ännu lyckats blottlägga detta nya produktionssätts centrala drivkraft, den motor som reproducerar och utvecklar produktionsförhållandena. För att man ska kunna tala om ett produktionssätt i den klassiska marxistiska bemärkelsen – som en av de stora historiska epokerna: slaveri, feodalism, kapitalism och kommunism – måste ekonomin snurra runt en sådan central dynamik, vilken ger systemet egna rörelselagar och ett visst mått av inre stabilitet. Vi har ju ovan redogjort för hur kapitalismen roterar runt en sådan central axel, nämligen den kapitalistiska konkurrensen och den av denna framtvingade jakten på profit. Men Sovjet har alltså ingen sådan central utvecklingslag; systemet är alldeles för motsägelsefullt och instabilt för att kunna kallas ett nytt produktionssätt, vilket torde framgå av den konkreta redogörelsen för ekonomins funktionssätt ovan.

Och det är just avsaknaden av en sådan central drivkraft, en sådan centrumaxel, som gör att Sovjet måste sägas vara ett övergångssamhälle. Ty kännetecknande för ett övergångssamhälle är inte i första hand att det – till skillnad från de olika produktionssätten – skulle sakna specifika produktionsförhållanden, ty det har givetvis produktionsförhållanden, som inte enbart är en kombination av andra (övergången från feodalism till kapitalism kännetecknades t ex inte av en enkel ”kombination” av feodala och kapitalistiska produktionsförhållanden, utan också av produktionsförhållanden som var specifika för denna övergångsperiod, näm-

⁶ Citerat i Trotskij: ”Den förrådade revolutionen”, Partisan 1969, sid 49.

⁷ Se temanumret om Sovjet, ”Rådsmakt” nr 5, där FAM lägger fram sin teori om Sovjet som en ”statsbyråkrati”. För en mer pregnant marxistisk framställning av teorin om byråkratin som en ny härskande klass, se Kuron-Modzelewski: ”Brev till polska arbetarpartiet. Vänsteroppositionens politiska plattform i dagens Polen”, Lilla Partisanserien 4, Halmstad 1969.

ligen de som gäller för enkel varuproduktion). Det viktiga är i stället att dessa, för övergångssamhället ifråga specifika produktionsförhållanden, har en *mycket lägre grad av strukturell stabilitet* än de produktionsförhållanden, som existerar under ett givet produktions sätt, under – med Marx' ord – någon av de stora ”progressiva epokerna i samhällets ekonomiska formering”. Ett övergångssamhälle är ett ännu inte helt etablerat socialt system; att återvända till det gamla systemet är – åtminstone för en tid – lika möjligt som att gå framåt mot det nya. Det nya, högre produktions sättets seger är ännu inte ekonomiskt säkrad – och detta gäller, som vi ska se, alldeles speciellt under övergången till socialismen.

Det är just därför Sovjet är ett övergångssamhälle mellan kapitalism och socialism: det är ett samhälle med specifika, i strukturell mening icke-stabila produktionsförhållanden, som innehåller element både från kapitalism och socialism. Socialismens seger är inte säkrad, en återgång till kapitalismen är fortfarande möjlig.

Därmed menar vi att vi har besvarat den fråga om Sovjets grundläggande karaktär, som vi ställde i inledningen. Vi har genom en konkret analys av Sovjetunionens ekonomiska grundval visat att dagens Sovjet inte är kapitalistiskt, men inte heller socialistiskt; det är ett övergångssamhälle.

Hit var det inte så svårt att komma (fast ändå är det av samtliga svenska vänstergrupper bara trotskisterna, som kommit fram till denna elementära slutsats⁸). Men härmed är bara den allra första – och enklaste – delen av sovjetanalysen avklarad. För nu kommer vi till frågan om hur dessa, för det sovjetiska övergångssamhället specifika, icke-stabila produktionsförhållanden ser ut, mer i detalj. Hur utvecklas de; i vilken riktning och i vilket tempo? Vilka sociala krafter finns, vartåt strävar de och med vilken respektive styrka? Hur ska Sovjetunionen bedömas strategiskt och taktiskt av de kommunister som idag försöker lägga upp en revolutionär strategi, nationellt och internationellt?

Det är på denna nivå och detta stadium av analysen som den uttalat politiska och sociala analysen av Sovjet kommer in. Och denna del av undersökningen är ur revolutionärernas strategibyggnad synvinkel lika viktig som den vi ovan genomfört. Som vi påpekade i del I, får politiken och överbyggnaden en speciellt viktig roll i det postkapitalistiska samhället, då det är utvecklingen på den politiska nivån som under denna period direkt styr basens utveckling. Vi vill dock kraftigt understryka, att analysen av den politiska nivån måste utgå från och bygga på den slutsats om Sovjetunionens grundläggande karaktär vi dragit, nämligen att det är ett övergångssamhälle.

Men vi har inga möjligheter att inom ramarna för denna bok genomföra eller knappast ens på ett tillfredsställande sätt påbörja en sådan politisk analys. För detta skulle krävas en mycket mer detaljerad undersökning av de sociala och politiska förhållandena i Sovjet än vad vi för närvarande har tillgång till. Vi vill därför avsluta denna bok med några synpunkter, som inte får ses som något annat än ganska lösliga idéer om enligt vilka riktlinjer det fortsatta analysarbetet bör bedrivas, och vilka frågor som är speciellt viktiga att besvara. Vi hoppas att den svenska vänstern – ingen nämnd och ingen glömd – tar upp den kastade handsken och på ett seriöst sätt tar upp diskussionen för att försöka besvara de frågor, som måste besvaras om vi någonsin ska kunna lägga upp en revolutionär strategi, grundad på en korrekt bedömning av läget i världen.

⁸ Förbundet Kommunist talar visserligen ibland om Sovjet som ett övergångssamhälle, men då som ett ”statskapitalistiskt övergångssamhälle” (Feiwei Kupferberg: ”Klassförhållanden i Sovjetunionen”, stencil från Förlaget Barrikaden), vad nu detta är för ett underligt djur.

...som byråkratiserats...

Till att börja med gäller det att förklara orsaken till att den sovjetiska planekonomin och det sovjetiska övergångssamhället så uppenbart skiljer sig från den ”modell” för ett övergångssamhälle, som vi kortfattat skisserade i del I. Ty här tycks det onekligen föreligga en motsättning. I del I hävdade vi ju att planekonomin var överlägsen marknadsekonomin. Men hur kan det då komma sig att den planerade sovjetekonomin lider av sådana oerhörda defekter? Varför härjas den av våldsamt slöseri, kroniska underskott och flaskhalsar, mygel och systematisk underminering av planeringen? Hur kan det komma sig att sovjetekonomins planerade karaktär kan leda till att man visserligen stadigt knappar in på imperialismens försprång vad gäller produktionsvolym, men inte klarar av att minska det teknologiska gapet; ja, faktum är ju att Sovjet alltmer sackar efter de ledande imperialistländerna och på sådana strategiska teknologiska områden som t ex datateknikens utnyttjande. Och hur kan det komma sig att den sociala och politiska utvecklingen har varit ännu mer nedslående än den ekonomiska? Hur kunde de väldiga löneklyftorna och sociala skrankorna uppstå? Hur kunde det utvecklas en massterror av så kolossal omfattning som 30-och 40-talens, och hur kan man förklara att ett sådant järnhårt och omänskligt regemente på fabrikerna (se avsnittet om arbetslagarna ovan!) kunde införas i ett samhälle som inte längre styrdes av kapitalister? Och hur kunde den rika ryska kulturen stelna och förtvina så till den milda grad i ett samhälle, som rimligen borde kunna skapa betingelser för den högsta kulturella utvecklingsnivån hittills i mänsklighetens historia?

Vi tror att svaret på alla dessa frågor måste sökas i det faktum att en kontrarevolutionär byråkrati erövrat statsmakten i Sovjet. Det är denna byråkratis försvar av sina egna materiella intressen, som är den viktigaste orsaken till statsledningens reaktionära politik och deformationen av planekonomin.

Denna byråkrati tog inte makten i någon ”statskupp” 1956, som maoisterna påstår, utan långt tidigare. Redan i början av 20-talet såg Lenin faran för att byråkratin skulle likvidera proletarietets diktatur som den viktigaste frågan i den ryska revolutionen, och hans sista strid utkämpades också just mot byråkratiseringen inom stat och parti.⁹ Men Lenins ansträngningar var förgäves, hans farhågor kom snart att besannas. En kontrarevolutionär byråkrati kunde successivt erövra makten.

Här kan vi omöjligt utreda alla de orsaker, som låg bakom maktövertagandet, och deras samband och respektive vikt. Klart är emellertid att det fanns en rad inbördes beroende förhållanden av skiftande karaktär, vilka bidrog till att jämna vägen för byråkratin i dess slingriga marsch till toppen. Bland dessa kan nämnas analfabetismen och massornas låga kulturella nivå, produktivkrafternas låga och ojämna utvecklingsnivå, världsrevolutionens fördröjning och den fientliga omgivningen, det förödande inbördeskriget och imperialisternas invasionsförsök, den påtvingade nödvändigheten att ta borgerliga experter till hjälp i uppbyggnadsarbetet, personliga faktorer som de olika ledarnas olika egenskaper, samt det faktum att Sovjetunionen var den första arbetarstaten och alltså saknade historiska exempel och erfarenheter att bygga på. När det gäller att utröna sambanden mellan dessa faktorer och deras

⁹ Se hans sista uppsatser, t ex ”Färre men bättre” (finns i Valda Verk. Vpk har dessutom gett ut hans sista skrifter i specialutgåva). Lenins strid mot byråkratin är värd att studera noggrant, speciellt viktigt borde det vara för de stalinister som tror på myten om Stalin som Lenins lärjunge och närmaste stridskamrat. Lämplig litteratur för den som vill fördjupa sig lite mer i ämnet är Carr: ”The Interregnum”, sid 265-75, de två första kapitlen i ”Den avväpnade profeten” av Deutscher, Lewin: ”Lenins sista strid”, Gebers 1968, och Trotskij: ”The Stalin school of falsification”, Pathfinder, New York 1972, sid 57-77. En bra kort sammanställning finns i ”Lögnens renässans”, Fjärde Internationalen 7-8/72 av Kent-Åke Andersson, inledningen och sidan 18-26.

respektive vikt, finns det fortfarande mycket ogjort inom sovjetforskningen¹⁰ Själva anser vi att den viktigaste orsaken till urartningen säkerligen står att finna i samhällets låga utvecklingsnivå; det var motsättningar i världsmåttstock ("den ojämna och kombinerade utvecklingen") och inte speciellt i det ryska samhället som avgjorde revolutionens avancerade karaktär, och när revolutionen försenades i de avancerade länderna kom det isolerade Sovjetunionens efterblivenhet att få förödande konsekvenser – socialismen visade sig i sanning omöjlig att bygga i ett ensamt land.

Likaså är det näst intill ogörligt att blottlägga det exakta förloppet för maktövertagandet och ange den precisa tidpunkt vid vilken detta var ett faktum. Byråkratins erövring av den totala makten var en process, som sträckte sig över två decennier. Arbetarmakten började urholkas av byråkratiseringen i praktiken direkt efter revolutionen, och slutpunkten sattes inte förrän 1939, efter de väldiga utrensningarna.

På denna byråkratins tjugoåriga marsch till seger kan två huvudetapper urskiljas. Den första är sammansmältningen mellan stat och parti och erövringen av den politiska makten, vilken gick över likviderandet av sovjeterna som proletära maktorgan – vilket skedde redan under inbördeskriget, 1921 års fraktionsförbud – som på ett utomordentligt hänsynslöst sätt kom att utnyttjas av majoritetsfraktionen i den hårdnande striden, triumvirenas seger över 1923 års vänsteropposition och krossandet av den förenade vänsteroppositionen 1926-27, samt högeroppositionens nederlag och Stalinfraktionens slutgiltiga seger 1928-29. Kenth-Åke Andersson urskiljer under denna fas, som speciellt viktiga följande nyheter inom bolsjevikpartiet, vilka infördes under den första halvan av 1920-talet och som bidrog till att på ett avgörande sätt stärka byråkratiseringskrafterna inom partiet:

- "sekretariatet växte kraftigt och tog över de politiska funktionerna hos PB och CK – men utan att vara valt och kontrollerat av partiet. Detta sekretariat leddas av Stalin, och detta gjorde honom till en omedveten ledare för denna byråkratisering av partiet.
- allt fler ledarposter och t o m hela ledningar i provinserna *tillsattes* uppifrån istället för att väljas nedifrån. Praktiken att utnämna en politisk ledning istället för att välja den utsträcktes direkt och indirekt till delegaterna vid konferenserna och kongresserna. Dessa kom allt mindre att representera partiets opinion – en opinion som i sin tur förstummades genom byråkratiseringen. Under de ledande partifunktionärerna uppstod ett vakuum. Redan 1924-25 utnämndes nära 2 000 personer till ansvarsposter inom partiet istället för att väljas. Dessutom fick de högre partiorganen möjlighet att kontrollera och upphäva tillsättningen av lokala sekretariat.
- de högre partiorganen hade möjlighet att avsätta oppositionsmän från deras poster. Detta utnyttjades redan hösten 1923 för att hindra oppositionen från att få stöd. Arbetare som stödde oppositionen avskedades från sina arbeten. Den politiska passiviteten inom arbetarklassen berodde inte enbart på det utmattande inbördeskriget, utan även på partiets förlamning av arbetarklassen.
- kontrollkommissionen fick möjlighet att ingripa mot oppositionsmän. Varje medlem hade order att inrapportera de uttryck han såg för oppositionsstämningar och/eller om han sett icke-officiella politiska plattformar. Medlemmar som inte inrapporterade vad de såg och hörde bröt mot disciplinen och kunde uteslutas.
- oppositionsmän skulle när de nedröstats göra "självkritik" och offentligt medge att de haft fel och "objektivt sett" varit kontrarevolutionärer. Man förklarade att varje form av kritik mot partilinjens "objektivt" var en kontrarevolutionär kritik. Dessa innovationer utnyttjades för

¹⁰ Den klassiska utgångspunkten – och fortfarande i mångt och mycket det bästa som är skrivet i den frågan – för analysen av orsakerna till byråkratins maktövertagande är Trotskijs "Den förrådade revolutionen".

första gången 1924; offret var Trotskij. Den som uppfann medlet var Zinovjev. Han skulle 12 år senare tvingas löpa linan ut i Moskvarättegångarna.

– oppositionella ståndpunkter trycktes inte längre i partipressen och fördes inte ut till medlemmarna. Då fraktioner förbjöds 1921 hade man som ersättning skapat en speciell diskussionsbulletin som skulle se till att debatten inom partiet hölls levande. Under kampanjen mot Trotskij december 1923- januari 1924 upphävdes denna rättighet, eftersom partipressen till sina diskussionsbilagor fått motta för många uttryck för sympati för oppositionen. Därefter kom oppositionen endast i undantagsfall till tals i pressen. Partiledningen fick monopol över massmedia.

– som en ideologisk reflex av de nya förändringarna införde man 1924 begreppet ”monolitisk partistruktur”, ett begrepp som kom att rättfärdiga fortsatta ingrepp mot varje form av opposition.

Genom den första fasen blev partiet identiskt med statsapparaten och med byråkratin. Denna nya enhet kom att styras genom en inre struktur och efter inre lagar. Man byggde upp en egen hierarki, med egna auktoriteter, skaffade sig en egen dogmatik och en egen tradition (en förvrängd partihistoria). Att tillhöra detta skikt innebar att få politiska privilegier, att ha makt och insyn”.¹¹

Den andra fasen kom efter industrialiseringen och kollektiviseringen 1929, under den första halvan av 30-talet. Byråkratin tilltvang sig nu sociala privilegier som gjorde partiet ekonomiskt attraktivt, trots den hårda disciplinen. Dessa privilegier innebar inte endast att partimedlemmar fick högre löner (se avsnittet om inkomstfördelningen ovan!), bättre bostäder, bättre utbildning, utan också mycket påtagliga privilegier som specialbutikerna, där man kunde köpa livsmedel billigare och även få tillgång till lyxvaror som inte fanns i den öppna handeln. Ideologin fullbordades och fick nya uttryck genom paroller som ”Kadrerna bestämmer allt” och ”Tekniken bestämmer allt”. Byråkratin fick också en serie konservativa nedslag inom familjelagstiftningen (lagstiftning mot aborter, homosexualitet m m är välkänt), kulturlivet (den ”socialistiska realismens” tvångströja), rättsväsendet (se avsnittet om arbetslagarna!) och andra grenar inom den ideologiska och politiska överbyggnaden. Den andra fasen kan anses vara avslutad i och med blodorgierna 1937-38, under vilka de sista resterna av alla oppositionsgrupper, inklusive de ”moderata” inom den segrande stalinistfraktionen, likviderades.

Det parti som 1939 omtöcknat reste sig ur slakthusångorna var ett helt nytt parti jämfört med det revolutionära avantgarde, som Lening och Trotskij lett till seger i oktoberrevolutionen 20 år tidigare. Hela det gamla revolutionära ledarskapet hade fått vandra till slaktbänken – med ett undantag! Under ”utrensningarna” på 30-talet avrättades samtliga medlemmar i Lenins gamla politbyrå – utom Stalin (och den huvudanklagade, Trotskij, som mördades av Stalins agent 1940); liksom samtliga partiledare som nämndes i Lenins testamente – utom Stalin; samtliga de medlemmar av Lenins gamla CK, som levde när utrensningarna började, avrättades eller försvann spårlöst i läger och fängelser – utom Stalin (och Kollontaj, som skickades utomlands); 1 108 av de 1 966 delegaterna till den 17:e partikongressen 1934 (som kallades ”segrarnas kongress” eftersom alla oppositionella fraktioner då krossats, och partiet – sade Stalin – stod ”enhetligare och fastare än någonsin förut”) arresterades för ”kontrarevolutionära brott” under de fem åren fram till den 18:e kongressen 1939, på vilken mindre än 2% av

¹¹ ”Lögnens renässans”, sid 33-34. Det är nödvändigt att studera fraktionsstriden inom SUKP på 20-talet, om man vill ha någon möjlighet att skapa sig en uppfattning om bakgrunden till läget idag. Lämpliga utgångspunkter i studierna är – förutom det första kapitlet i Lögnens Renässans – ”SUKP(b)s historia” som finns utgiven både av SKP och KfMI(r) och där hela den otroliga officiella stalinistiska versionen finns, Deutscher: ”Den avväpnade profeten” och Carr: ”The Interregnum” och ”Socialism in One Country”, del 2.

delegaterna från 1934 var med; av de 71 medlemmarna i den CK som valdes 1934 utrensades 55; av samma CK:s 68 kandidater utrensades 60; av den nya politbyråns medlemmar begick 3 självmord och 4 av de 5 PB-kandidaterna arresterades; 3 av 5 marskalkar, 60 av 66 armékårschefer, 136 av 199 divisionschefer och samtliga 8 amiraler utrensades; 2 fd ordföranden i Komintern avrättades, liksom en fd regeringschef och en fd vice regeringschef; 2 fd chefer för den hemliga polisen avrättades; chefen för fackföreningarna begick självmord – och allt detta förutom de miljoner vi redovisat ovan!¹²

De stora ”utrensningarna” (vilket uttryck!) var det sista steget i partiets och statsmaktens urartning. Det parti Lenin en gång skapat hade i byråkratins händer och under världshändelsernas tryck förvandlats till en varulv. Revolutionen åt nu upp sina egna barn. I en våldsam, vansinnig orgie förvandlades Sovjetunionens Kommunistiska Parti slutgiltigt till ett byråkratiskt instrument:

”Man kan med stor säkerhet säga att de som föll offer för utrensningarna i första hand var de partimedlemmar som hade visat sig besitta revolutionär erfarenhet och/eller ett självständigt och kritiskt medvetande. De som överlevde och tog de tomma platserna var karriärister, jasägarna och intriganterna. Det är en av historiens ironier att en stor grupp av ledarna kring Stalin var gamla mensjeviker. En av dem, Vysjinskij, fick t o m som chefsåklagare nöjet att inför rätta än en gång smäda de gamla bolsjevikerna. Den andra gruppen som ställde sig under Stalins skydd var unga partifunktionärer som inte besatt någon kunskap i marxism och som kunde böjas hur som helst. Det är ingen tillfällighet att hela ledargarnityret i dagens Sovjetunionen nådde ledande platser under utrensningarna. Chrusjtjov gjorde nu snabbkarriär som avslutades med en post i PB 1939. I härlarna kom Kosygin som i januari 1939 blev minister för textilindustrin. Brezjnev var inte heller långt borta; under utrensningarna fick han en av de ledande posterna i Ukrainas förvaltning. Stalin hade äntligen fått sitt ”monolitiska” parti. Det var ett fullständigt nytt parti – ett parti av byråkrater i stället för av kommunister. (Samtidigt blev dock även detta nya parti också det närmast en formalitet; under perioden 1939-52 – dvs på 13 år – förekom ingen partikongress)”¹³ – och under hela kriget mot Hitlertyskland hade CK inte ett enda plenarmöte!¹⁴

Det nya byråkratpartiet var även till sin politiska karaktär helt skilt från det gamla bolsjevikpartiet. Den byråkrati, som under 20- och 30-talen tog makten förde en politik som var kontraproduktionär långt innan maoisternas magiska årtal 1956. Detta är belagt om och om och om igen under den 50-åriga polemiken mot stalinismen, och vi tänker inte ta upp den diskussionen här och nu. Det skulle föra oss långt utanför denna boks ramar. Vi hänvisar i stället den intresserade läsaren till den mycket omfattande litteraturen i ämnet.¹⁵

¹² När det gäller utrensningarna är standardverket Robert Conquests ”Den stora terrorn”, (finns både i pocket och inbunden). Den bör emellertid användas med stor varsamhet, då den i bland vilar på tvivelaktiga källor. En alldeles briljant redogörelse för rättegångarna och en politisk analys av dem finns med i ”Lögnens renässans”

¹³ Andersson: aa sid 70-71.

¹⁴ Detta enligt Chrusjtjov i hans ”hemliga tal” på den 20:e partikongressen..Se ”Chrusjtjov minns”, sid 538.

¹⁵ Här ska vi inskränka oss till att rekommendera några klassiska verk som behandlar några av de största frågorna och de allra grövsta av den stalinistiska byråkratins brott:

– vad gäller Komintern och urartningen av utrikespolitiken: Trotskijs ”Third International after Lenin” står i särklass. En annan utomordentlig analys av Kominterns historia finns i Fernando Claudins: ”The Communist Movement; from Comintern to Cominform” Penguin 1975. I ”Lögnens renässans” finns en utmärkt genomgång av Kominterns och Stalins politik i Kina under 20-talet, med mängder av litteraturtips. Ultravänsterpolitiken i Tyskland smulas sönder i Trotskijs ”The Struggle against Fascism in Germany” (en bra kort sammanställning finns på svenska i ”Åter till leninismen” – MLK-oppositionens brytningsdokument, del 2). Spanska inbördeskriget och folkfrontspolitiken skildras i Morrow: ”Spanien – revolution och kontrarevolution” (under utgivning på Röda Rummets förlag).

(Vad gäller den kontrarevolutionära karaktären av byråkratin, ska vi här inskränka oss till en enkel fråga, ställd till den övertygade maoisten. Den handlar om Moskvarättegångarna; det är ingen slump att vi tagit upp så pass mycket om dem; frågan om Moskvarättegångarna ligger i själva brännpunkten för hela diskussionen om stalinismen, och den tjänar som en utmärkt utgångspunkt för vidare frågeställningar om Sovjets karaktär under Stalin. Vi undrar helt enkelt: tror du verkligen att alla de avrättade i de stora processerna var spioner och mördare i Gestapos tjänst (det var faktiskt det de fälldes för)? Tror du verkligen att hela ledningen för bolsjevikpartiet – utom Stalin – bestod av fascister? *Om du inte tror det måste du i stället acceptera att Moskvarättegångarna var ett falsarium.* Något annat gives icke! Och i så fall – vad drar du för politiska slutsatser av det???)

...och urartat

En kontrarevolutionär byråkrati kunde alltså ta makten under 20-och 30-talen. Varför tillmäter vi då detta så stor betydelse? Varför menar vi att orsaken till övergångssamhällets och planekonomins urartning står att söka just i byråkratins maktställning?

Jo, här kommer nu det resonemang in, som vi förde på ett mer allmänt plan i del I.4 om förhållandet mellan bas och överbyggnad under övergången till socialismen. Vi skrev där: ”I övergångssamhället har överbyggnaden och politiken en avgörande betydelse. Socialismen och övergången till socialismen är de första samhällen i vilka människan medvetet försöker utnyttja de av den vetenskapliga marxismen upptäckta lagarna för att driva samhället i fråga mot ett bestämt, önskat mål. Förutsättningen för att basen ska kunna utvecklas framåt, mot socialismen, är att den planeras och kontrolleras av proletariatet under hög politisk medvetenhet. Om dessa förhållanden ej är för handen, om överbyggnaden är borgerlig, om arbetarklassen ej har den reella makten, då kommer politiken istället att utgöra en press som verkar i motsatt riktning, en kraft som trycker på basen i riktning bakåt, tillbaka mot kapitalismen.”

Vi menar, att byråkratins maktövertagande i Sovjetunionen förhindrat överbyggnaden från att kunna leda utvecklingen framåt. Istället har den politik som bedrivs av byråkratin blivit en reaktionär kraft, som motarbetar den socialistiska utvecklingen. Detta gäller både för utrikespolitiken, demokratifrågor och liknande, samt för ekonomin genom att byråkratin tagit över makten, har planekonomin förvridits och urartat. Låt oss förklara:

Tänk efter; hur fungerar en planekonomi utan byråkrater?, en planekonomi där arbetarna själva har makten? Vi är övertygade om att i en sådan ekonomi kommer alla producenter att vara intresserade av att planeringen fungerar så bra som möjligt – helt enkelt därför att de själva bestämmer över den. Om producenterna själva avgör ekonomins inriktning, produktionens storlek, fördelningsprinciper, m.m., så kommer de givetvis att försöka besluta i dessa frågor på ett sätt som tjänar det arbetande folket – dem själva – och sedan kämpa för att deras intentioner genomförs. Om de verkligen har makten över ekonomin kommer de att med alla medel förhindra missbruk av planen av den typ vi sett exempel på i vår genomgång av sovjetekonomin, eftersom sådant missbruk inte på något sätt tjänar producenternas kollektiva intressen. Och detta gäller såväl på lång sikt – eftersom endast en väl fungerande planekonomi kan skapa de nödvändiga materiella förutsättningarna för socialism – som på kort – endast en

– när det gäller inrikespolitiken – byråkratiseringen och förtrampandet av den inre demokratin, lönedifferenteringen, arbetslagstiftningen, utrensningarna, mm – hänvisar vi till de källor som givits i noterna 9-12 och i de aktuella avsnitten i del III. En annan mycket intressant kritik av stalinismen – intressant därför att det är, oss veterligen, den enda större marxistiska kritik av stalintiden som skrivits i Sovjet och utifrån sovjetiska källor – är Roy Medvedevs ”Let History Judge”, Vintage 1973.

– historieförfalskningen avslöjas obarmhärtigt i den tidigare nämnda ”Lögnens renässans” som är ett svar på Wickman-Gustavssons ”Marxism eller trotskism” (Oktoberförlaget 1972), vilken enbart av detta skäl bör läsas. I ”Lögnens renässans” finns dessutom en kopiös massa litteraturtips för den som vill fördjupa sig i ämnet.

väl fungerande ekonomi kan tillfredsställa de planmål som producenterna själva satt upp för standardhöjning, inkomstfördelning, etc.

Så länge som proletär demokrati råder och ekonomin verkligen är arbetarstyrd, kan alltså den ekonomiska och politiska nivån utvecklas tillsammans på vägen framåt mot socialism: arbetarklassens intressen uttrycks just i en väl fungerande, demokratiskt kontrollerad planekonomi.

På så vis är den proletära demokratin (som enligt vår mening verkligen måste vara vida mer demokratisk än den borgerliga) och arbetarmakten en förutsättning för en fungerande planekonomi, och för att denna planekonomi ska kunna bli en stege rest mot slutmålet. Naturligtvis har vi inga illusioner om möjligheten av en ”spontan utveckling mot socialismen” bara ”arbetarna har makten” – nej, frågan är långt mer komplicerad. Även arbetarstyrda lokala enheter kan prioritera sig själva på helhetens bekostnad. Vad vi säger är bara att arbetarmakten är en betingelse utan vilken inga socialistiska lösningar gives. Sedan måste arbetarklassen vara politiskt medveten, och i stånd att omfatta samhällets mål som helhet.

Men om vi nu för in en kontrarevolutionär byråkrati på scenen, så förrycks bilden. Efter ett byråkratins maktövertagande kommer kontrollen över ekonomin att handhas av människor, vars agerande kännetecknas av indifferens gentemot övergångsekonomin och planens behov och uppgifter. Byråkraterna strävar endast efter att maximera sin egen personliga välfärd. Men därmed uppstår en motsättning mellan 1) den potentiella optimering av tillväxt och resursanvändning vilken härstammar från planering och uttrycker den socialiserade produktionens villkor, och 2) den faktiska indifferens gentemot denna planering, vilken uppvisas av de individuella byråkraterna, vars enda strävan är att maximera sin egen konsumtion.

Det är bland annat ur denna motsättning mellan planens logik och det härskande skiktets strävan efter maximal tillägnelse av konsumtionsvaror som vi kan härleda orsakerna till att den sovjetiska planeringen fungerar så dåligt. Ty vad som hänt – och fortfarande händer – i Sovjet är att byråkraterna, i sin strävan efter personlig välfärd, utnyttjar planen för sin egen personliga vinning och struntar i konsekvenserna för samhällsekonomin. De bryter mot planen, förvanskar och förfalskar plandirektiv och -rapporter, hamstrar och slösar med resurser, etc etc.

Att så kan ske i så omfattande skala, att så många produkter – i motsats till planens direktiv – kan hamstras och distribueras på den svarta marknaden och därigenom slinka igenom planekonomins nät, blir möjligt eftersom produktionen och distributionen inte står under konstant och öppen demokratisk kontroll under arbetarråd. Eftersom relationerna mellan de tusentals produktionsenheterna inte längre går via marknaden, och eftersom det privilegierade byråkratiska skiktets styre är oförenligt med medveten kontroll, utövad av demokratiskt samman slutna producenter, måste ekonomin styras den långa vägen via en ineffektiv och övertung administrativ, byråkratiskt toppstyrd centraliserad apparat. Detta odemokratiska och ineffektiva styrsystem, i kombination med de enskilda byråkraternas beredvillighet att åsidosätta alla samhällsintressen till förmån för sina egna, är orsaken till att den sovjetiska planekonomin befinner sig så långt ifrån den idealmodell vi skissade upp i del I.

För att ett sådant system överhuvudtaget ska fås att fungera med ett minimum av effektivitet, måste de individuella byråkraterna tvingas eller mutas att åtminstone hjälpligt följa – den byråkratiserade – planens direktiv. Och detta är just vad som sker i Sovjetunionen:

I över 40 år har de centrala stats- och partiorganen, som representanter för byråkratins kollektiva intresse av en ekonomi som i alla fall fungerar nödtorftigt och inte ständigt befinner sig på kollapsens rand, försökt stabilisera det byråkratiska planeringssystemet och, så gott det nu går, övervinna motsättningen mellan planen och byråkraternas särintressen. De två klassiska

metoderna piskan och moroten har kommit till heders även i detta sammanhang. Piskan var den terror, som under Stalintiden riktades mot de värsta syndarna. Den finns, som vi sett ovan, kvar idag, men i mildrad form. Idag blir man inte skjuten för alltför allvarliga brott mot planen, utan bara avskedad och eventuellt inburad. I viss bemärkelse kan detta sägas vara den ”rationella kärnan” i stalinismens terror.

Moroten är bonussystemet, som i själva verket inte är något annat än organiserade mutor till de individuella byråkraterna för att få dem att frivilligt arbeta för de mål, som sätts upp av de centrala planeringsmyndigheterna.

Under 30- och 40-talen, när extensiv tillväxt och ökad bruttoproduktion var de viktigaste planindikatorerna, baserades företagsledningens löner och bonus på hur väl de lyckades uppnå de fastställda målen för dessa index. Men i redogörelsen ovan har vi sett otaliga exempel på att bonussystemets mutor och stalinismens terror inte lyckades lösa motsättningen mellan byråkraternas strävan efter att maximera sin privata konsumtion å ena sidan och planens behov av demokratiskt arbetarstyre å den andra. Då direktörernas bonus var baserad på produktionsvolymen fick de ett direkt intresse av att förvanska uppgifter, att införa upprättandet av planmål undervärdera företagets produktionskapacitet för att få sig tilldelade mål som var lätt uppnåeliga och överträffbara. Man slösade friskt med råvaror och produktionsmedel eftersom höga produktionskostnader inte sänkte bonusen. Oavsett vad samhällsekonomins behov krävde, producerade man de produkter som lättast uppfyllde planmålen. Vi har givit en rad exempel på det ovan: var skofabriken planmål uttryckta i antal skor producerade man bara barnskor, sängfabriken tillverkade hiskeligt tunga gjutjärnssängar, eftersom direktörens bonus avgjordes av hur många ton sängar som producerades etc. (Se vidare i avsnitt II.1.b och II.6.a.)

Vad är allt detta om inte konkreta illustrationer till den motsättning mellan planens och byråkratins intressen, om vilken vi talat? Byråkraterna sätter metodiskt sin personliga välfärd före samhällets till förfång för den senare. Men lägg märke till att bonussystemet inte lyckades övervinna motsättningen; när sovjetekonomin stod inför uppgiften att övergå till intensiv tillväxt, hotade den att totalt paralysera samhällslivet. Vi har ovan redogjort för hur det i detta läge blev nödvändigt att försöka effektivisera planeringen. I och med reformerna 1965 ändrades planindikatorerna och bonussystemet med dem: försåld volym och räntabilitet blev de viktigaste indikatorerna, och bonusen baserades nu på hur väl målen för försäljning och vinst uppfylldes.¹⁶

Men vi har sett att motsättningen mellan byråkratins personliga intressen och planens behov inte har överbryggats heller av det nya bonussystemet och de övriga reformerna – trots att detta måste sägas vara deras yttersta syfte. Nu, när bonusen grundas bl a på försäljning och räntabilitet, fifflar direktörerna bara på annat sätt. De anger för höga produktionskostnader för att kunna ta ut högre priser för sina produkter och därigenom höja räntabiliteten. För att inte äventyra kortsiktiga vinster fördröjer de införandet av innovationer och ny teknik. De försöker sparka arbetskraft – i strid med gällande lag – för att skära ner lönekostnaderna, och mygla sig ifrån produktionen av lågräntabla produkter, etc. (Se II.3 c, II.5 c, II.6 e och III.4.)

Som vi vet är det just dessa missförhållanden maoisterna drar fram då de vill peka på att Sovjet idag är kapitalistiskt och jakt efter maxprofit styr ekonomin. Men vi vet nu att en sådan slutsats är frukten av en mycket ytlig betraktelse av empiriskt konstaterbara missförhållanden

¹⁶ Det betyder givetvis inte att vi ”stödjer” eller ”försvarar” byråkratins åtgärder och reformplaner. Påståendet att en byråkratisk ”reform” blev ”nödvändig” grundar sig tvärtom på en analys av byråkratins reaktionära sociala karaktär: så länge byråkratin har makten kan den inte tillåta en effektivisering av ekonomin genom demokratiska masskampanjer, moraliska incitament m.m. i första hand, utan tvingas till ineffektiva halvhjärtade byråkratiska manipulationer.

i Sovjetekonomin. Vår analys – som gått under ytan och sökt efter de dolda, dominerande rörelselagarna – visar faktiskt på raka motsatsen; de ovan uppräknade exemplen på byråkratiskt vanstyre är indikatorer på att byråkratin inte är en kapitalistisk klass, och att Sovjetekonomin inte är en kapitalistisk marknadsekonomi. Ty, som vi nu sett är de yttringar av den fundamentala motsättningen mellan den planerade ekonomins behov å ena sidan och byråkratins intressen å den andra. Och därigenom kan de sovjetiska produktionsförhållandena ej vara kapitalistiska – det kapitalistiska produktionssättet kännetecknas ju, som vi påpekat (i del III.6), av överensstämmelse mellan den härskande klassens privatintressen och den ekonomiska basens logik och rörelse. Under kapitalismen konsoliderar och reproducerar kapitalisterna det rådande systemet i och med att de strävar efter att tillfredsställa sina egna intressen; deras strävan efter maximalprofit driver kapitalismen framåt enligt dess egna rörelselagar. Självklart kan inte det system, där ”kapitalisterna” måste mutas att spela sin roll vara kapitalistiskt!

Men vi drar ytterligare en slutsats av exemplen ovan, nämligen att motsättningen mellan byråkratins materiella intressen och planekonomins logik är olöslig inom ramen för det nuvarande systemet. Så länge en kontrarevolutionär byråkrati monopoliserar statsmakten, kan denna motsättning inte övervinnas. Olika reformer, olika grad av centralisering, marknadsinflytande etc, kan bara – så länge arbetarmassorna inte har något verklig möjlighet till demokratisk kontroll och överinseende över planens upprättande och verkställande, över produktionens gång och lagrens storlek – ersätta de motsättningar som varje reform försöker råda bot på med en rad nya. Det är helt enkelt omöjligt att få en alltmer komplext planerad ekonomi att fungera i ett högt industrialiserat land utan ett system av demokratisk och centraliserad ledning, i vilken de huvudsakliga besluten fattas av arbetarna själva samt verkställs och korrigeras under deras kontroll. Endast genom ett sådant demokratiskt fungerande arbetarstyre kan betingelser skapas för förintandet av snedvridningen och missbruket av planen.

Diskrepansen mellan vår ursprungliga modell för ett övergångssamhälle och den mindre lockande sovjetiska verkligheten förklaras alltså av att ett byråkratiskt skikt tagit makten. Vi har redan angett en del orsaker till att detta kunde ske. Men vilken var den grundläggande orsaken till byråkratins maktövertagande? Vilken är den materiella grunden för byråkratins kontrarevolutionära politik och dess negativa effekter på planekonomin? Svaret på dessa frågor hänger intimt samman, då de båda rör distributionen och distributionsnormerna.

Efter revolutionen, speciellt i ett underutvecklat land, måste de otillräckliga produktivkrafterna utgöra basen för folkförsörjningen. Detta innebär att nationalinkomsten på ett eller annat sätt måste fördelas, eftersom det överflöd som förutsätts för en fördelning ”efter behov” ännu inte föreligger. Denna fördelning kommer att vara ”ojämlik”, och ”borgerlig” och kräver administration, Detta utgör basen för den från producenterna avskilda byråkratin: tekniker, experter, företagsledare, politiker osv.

Vad som hände i det efterblivna Sovjetryssland, var att denna byråkrati – på olika historiska, men inte oundvikliga – orsaker assimilerade partitoppen och tillkämpade sig det totala herraväldet över staten. Byråkratin blev avskild från arbetarklassens kontroll och med hjälp av sin kontroll över alla statliga maktmedel kunde byråkratin bevara och utöka sina privilegier, dvs stärka och utvidga användningen av de borgerliga distributionsnormerna för att gynna sin egen ställning som ett privilegierat skikt.

Den materiella grunden för byråkratins kontrarevolutionära politik är alltså dess egen privilegierade ställning och dess försök att bevara och förstärka den.¹⁷ Och eftersom vi har

¹⁷ Eller med Trotskijs ord:

sett att byråkratins maktställning är totalt oförenlig med proletariatets strävanden och den socialiserade ekonomins villkor, blir försvaret av denna ställning ofrånkomligt en kontrarevolutionär politik. Resultatet måste bli att byråkratins makt, som vi sagt, omvandlat överbyggnaden till en kraft som deformerar hela samhället, inklusive den ekonomiska basen.

Att byråkratins herravälde har sin omedelbara rot i distributionen och inte i produktionen (vilket är ett annat sätt att säga vad vi redan tidigare konstaterat: att den inte är en klass utan ett socialt skikt) ger dess styre vissa säregenheter på det politiska planet, vilka avgjort skiljer det byråkratiserade övergångssamhället från kapitalismen. Under kapitalismen döljs utsugningen bakom en fasad av ”jämlighet” och ”frihet”, en fasad som har sin grund i det faktum att det kapitalistiska produktionssättet i sig – genom varufetischismen och arbetskraftens förvandling till vara – döljer sin egen karaktär. Lönearbetet gör det svårt för arbetaren att se utsugningen och möjliggör att borgarklassens diktatur upprätthålls genom parlamentarism och allmänna val – i alla fall under normala förhållanden.

Men i Sovjet är utplundringen av de arbetande massorna inte dold som under kapitalismen; den är ”planerad” och därmed omedelbart möjlig att iakttä. Utan varuproduktion – ingen varufetischism! Det finns knappast någon arbetare i Sovjet som tror att lönen motsvarar hans arbetsinsats, byråkratin försöker för övrigt inte ens ge sken av det. Maktförhållandena är helt glasklara: alla kan se vem som har makt och vem som inte har det. I detta avseende liknar det byråkratiserade övergångssamhället de förkapitalistiska samhällena – där var utsugningen fullständigt öppen, och härsarklasserna upprätthöll sina roller som härskare genom terror och ”utomekonomiskt tvång” (för att använda den klassiskt marxistiska formuleringen). Det är detta marxister avser när de talar om ”produktionsförhållandenas genomskinlighet” i Sovjet. Och det är detta som utgör den grundläggande orsaken till att vi inte får se någon parlamentarism i de byråkratiserade övergångssamhällena – de skulle inte klara av en sådan politisk form. Parlamentarismen är en omöjlighet på grund av maktrelationernas genomskinlighet. Byråkratin kan inte, eftersom den inte har några rötter i produktionen, lita till en självreproducerande ideologi som försvarar dess intressen till skillnad från kapitalistklassen. Därför måste den förlita sig på våld. Därför kan den säkrast behålla sina positioner genom terror och repression. Och detta är också orsaken till den kompakta, permanenta terrorn i Sovjet – vilken blir omöjlig att förklara om man som maoisterna menar att kapitalismen inte bara råder utan även är på stabil frammarsch i Sovjetunionen.

Vi vill avsluta detta avsnitt med en summering av vad vi anser vara de sannolika skälen till planeringens konkreta utseende. Varför uppfylls aldrig de planer som ligger till grund för produktionen? Varför kan inte de prioriteringar som planerna deklarerar inte ges verkligt genomslag

”Grundvalen för byråkrattstyret är samhällets fattigdom på konsumtionsvaror, med den resulterande alla-mot-alla-kampen. När det finns tillräckligt med varor i en affär kan köparna komma närhelst de önskar. När det råder knapphet på varor, tvingas köparna stå i kö. När köerna är mycket långa, är det nödvändigt att sätta dit en polisman för att hålla ordning. Sådan är utgångspunkten för sovjetbyråkratins makt. Den ’vet’ vem som ska få någonting och vem som måste vänta...Produktionens nuvarande tillstånd garanterar ännu långt ifrån de nödvändigaste varorna till alla. Men det räcker redan för att ge betydande privilegier åt en minoritet, och att förvandla bristen på jämlighet till en piska att hetsa fram majoriteten med. Det är det första skälet till att produktionens tillväxt hittills har stärkt inte de socialistiska, men de borgerliga dragen hos staten. Men det är inte det enda skälet. Jämte den ekonomiska faktorn, som på nuvarande stadium föreskriver kapitalistiska avlöningsmetoder, verkar en parallell politisk faktor i själva byråkratins person. I sitt egentliga väsen skapar och beskyddar den en brist på jämlighet. I början uppstod den som arbetarstatens borgerliga organ. Genom att etablera och försvara en minoritets fördelar, skummar den naturligtvis grädden för eget bruk. Ingen som har rikedom att dela ut förbiser någonsin sig själv. På detta sätt utvecklade sig av social nödvändighet ett organ, som har vida växt utöver sina socialt nödvändiga funktioner, och blivit en självständig faktor och därmed källan till en stor fara för hela den sociala organismen.” (“Den förrådade revolutionen”, Partisan 1969, sid 83-84)

i praktiken (varför förmår man t ex aldrig rycka upp den lätta industrin, trots upprepade försök?). Om vi hävdar - till skillnad från maoisterna att värdelagen inte styr Sovjetekonomin (och det torde vara uppenbart efter den konkreta beskrivningen av ekonomins struktur och funktionssätt), måste vi ändå precisera vilka "drivkrafterna" är.

Utgångspunkten för diskussionen måste vara förståelsen för övergångens specifika särregenerheter, och att övergången till socialismen i sig inte kan jämföras med tidigare övergångssamhällen historien känt. Tidigare produktionssätt har utvecklats spontant, genom en inre ekonomisk lagbundenhet från vilken överbyggnaden bara tillfälligt kan avvika. Detta gäller även övergångssamhällena, som kombinerat olika produktionssätt i kamp med varandra, även om de ibland haft speciella kännetecken vid sidan om denna kombination (exempelvis onkelreproduktion under övergångssamhället mellan feodalism och kapitalism). Under feodalismens omvandling till kapitalism, expanderade det kapitalistiska produktionssättet inom ramarna för den feodala strukturen, tills denna struktur blev ett så stort hinder att den måste sprängas. Under hela denna tid gällde naturligtvis kapitalismens rörelselagar för den expanderande kapitalismen, om än i modifierad form, och kapitalismens rörelselagar innehåller i sig utvidgning, konsolidering och underordnande av tidigare produktionsförhållanden. Under övergångssamhället till socialismen är situationen annorlunda i det att vi här inte har någon som helst spontan ekonomisk dynamik, tvärtom innebär övergången ett successivt undertryckande och utplånande av sådana drivkrafter som verkar spontant, och som därför alltid underordnas värdelagen. Övergången är här helt beroende av politikens dominans över ekonomin.

Övergångssamhället till socialismen avskaffar sålunda spontana ekonomiska drivkrafter och ersätter dessa med människans medvetna kontroll. Det avskaffar därmed också den ekonomiska grunden för olika klassers existens, och detta först och främst på det "ekonomiska" planet. Så avskaffas kapitalistklassen långt innan kapitalismens inflytande på ekonomin kan utplånas, det privata ägandet av produktionsmedlen (ägande i reell och inte formell bemärkelse) upphävs medan värdelagen fortsätter att verka, om än i begränsad utsträckning. Att kapitalistklassen avskaffats ekonomiskt, men att kapitalismen fortfarande utövar ett visst inflytande, kommer att påverka samhällets utveckling främst via dem som administrerar det. Det är här nyckeln till en förståelse av det sovjetiska samhället ligger.

Vi menar att frågan om planens konkreta utseende, och drivkrafterna bakom detta, är politisk till sitt "väsen", det vill säga den kan förstås med utgångspunkt från politikens speciella roll under övergången. Planen är inte "socialistiskt" i sig, det vill säga den leder inte spontant i riktning mot socialismen, men att tala om en "kapitalistisk plan" är hur man än vänder och vrider sig en omöjlighet (om man inte menar att planen bara är en chimär). I Sovjet härskar inte arbetarklassen; den klass varpå revolutionen byggde har i konkret mening aldrig innehaft statsmakten. I stället härskade arbetarna till en början via ett verkligt arbetarparti, som dock snabbt kom att förvandlas till något annat. Vad detta "andra" är för något, är en fråga som står i centrum för förståelsen av politikens dominans över ekonomin i Sovjetsamhället.

För att förstå frågan måste vi redogöra dels för villkoren för olika sociala skikt i ett samhälle under övergången från kapitalism till socialism, dels översiktligt anknyta till den period under vilken den nuvarande maktstrukturen i Sovjet skapades. Genom avsaknaden av en central ekonomisk drivkraft, och genom den härskande klassens utplåning, kom byråkratin att tidigt få en speciell ställning. Under kapitalismen, som har en egen inre spontan dynamik, kommer klasserna att kunna knytas till ekonomiska kategorier, och de sociala skikt som inte äger en fast ställning i förhållande till produktionsmedlen kan hänföras till mellanskikten. När den spontana ekonomiska dynamiken saknas blir frågan mer komplicerad. Den politiska nivåns dominans kom mycket snart att uttryckas genom byråkratins välde över övriga klasser och skikt. Kan då byråkratin betraktas som ett skikt med egna intressen, skilt från påverkan från

de mer etablerade klasserna? Ja, utan tvivel, men inte utan att ta intryck av andra klasser och skikt. Just avsaknaden av en ekonomisk bas med spontan inre utveckling gör att alla klasser och skikt kommer att knytas lösare till ekonomin, även arbetarklassen. I Sovjet tog bolsjevikerna makten på ett konkret program som inte tillnärmelsevis omfattade kommunisternas helhetssyn. Som statsbärande parti var man däremot tvungen att antingen ändra karaktär, eller också börja omsätta sitt totala program i praktisk handling. Verkligheten kom att bli ett mellanting, och detta av speciella, politiska skäl. Byråkratiseringen av partiet och staten i ett samhälle där just överbyggnaden spelar en så viktig roll, kom att forma ett socialt skikt som i realiteten har en slags mellanposition mellan skikt och klass. Byråkratin i ett sådant samhälle har egna intressen som härskande skikt, men är mindre enhetlig (och har således större benägenhet för inre splittring) än de traditionella klasserna. Det byråkratiska skiktet i Sovjet härstammade ur arbetarklassen, men kom snart att avskilja sig från denna klass. Dess ursprung kom emellertid att delvis präglade de lösningar på samhällsproblemen som byråkratin så småningom torgförde.¹⁸

Under 20-talet övergavs i mycket den kommunistiska målsättningen. Historien om striderna inom partiet blev historien om de tillfälliga lösningarnas ständiga seger över de långsiktiga. Vi har redan sett detta till exempel under avsnittet om värdelagen, när vi jämförde de olika programmen för att möta värdelagens verkningar under tiden före den första 5-årsplanen. Byråkratins konsolidering som härskande skikt gick hand i hand med ständiga ad hoc-lösningar på de konkreta problem man ställdes inför, alltifrån krigskommunismen och framåt. Och byråkratins kamp fördes inte i ett ekonomiskt vacuum. Under NEP spelade värdelagen delvis rollen som produktionens regulator, och kriserna följde slag i slag. Kampen mellan byråkratin (som för sin existens var beroende av statsmakten) och värdelagens representanter (både abstrakt i form av spontana ekonomiska svängningar och konkret i form av NEP-män och kulaker) kom att präglade utvecklingen. Under perioden från NEP:s införande till första femårsplanen förmådde bolsjevikerna aldrig annat än tillfälligt stävja de spontant kapitalistiska elementen i ekonomin.¹⁹ Tydliga exempel är den så kallade "sax-krisen", och det ständiga problemet med städernas livsmedelsförsörjning.

Byråkratin växte fram tidigt under utvecklingen, som en utväxt på parti och stat. Eftersom partiet härskade med stöd från en minoritet (en ganska liten minoritet så vitt vi kan bedöma) kunde det inte genomföra hela sitt program utan att definitivt förlora makten. Under 20-talet kom dock utvecklingen att gå så långt att den snart hotade att helt lämna byråkratins kontroll. Samtidigt homogeniserades dock byråkratin genom successiva utrensningar av kommunister och andra oppositionella ur partiet. Vid slutet av detta årtionde stod man inför en skiljeväg: antingen skulle kriserna vad gäller priser och livsmedel fortsätta, och helt stävja en industrialisering, och då ställa byråkratin ensam i kamp mot kulaker och nymornade kapitalister, eller måste radikala åtgärder vidtagas. Byråkratin skulle sopas undan av en total restauration av kapitalismen. Dess "skiktintressen" krävde i detta läge att industrialiseringen

¹⁸ Den sovjetiska byråkratin sökte sig spontant lösningar som låg i linje med någon slags tragisk karikatyr av arbetarpolitik, exempelvis i försöket att via utplundring av landsbygden skaffa fonder för industrialiseringen. Detta kan inom parentes jämföras med det kinesiska partiet som haft och har sin sociala bas inom bondeklassen och därför (bland annat) kommit att föra en annan politik.

¹⁹ Referenser till hela beskrivningen av 20-talet:

E. H. Carr: Ryska revolutionen del 2 (Stockholm -70)

E. H. Carr: Socialism in one Country 1 (Aylesbury, Bucks -70)

A. Nove: Sovjetunionens ekonomiska utveckling (Halmstad -71)

Dessutom för det exempel som gavs tidigare om perioden omedelbart före första planen se not 13 i del III. Angående jordbruket finns en utmärkt sammanfattning i Arwidson/Hedqvist: Det sovjetiska jordbrukets utveckling 1917-75 (Stockholm -75)

påbörjades och landsbygdens motstånd krossades. Homogeniseringen av byråkratin gjorde det möjligt att gå till attack mot landsbygden, vilket skedde.

Utvecklingen under 20-talet uppvisar ständiga exempel på kampen mellan byråkratin och värdelagen. För sin existens var byråkratin tvungen att ackumulera kapital för en industrialisering, samtidigt kunde den endast finna två vägar för genomförandet av en sådan ackumulation: utplundring av den icke-statliga sektorn (främst jordbruket) och ökad utsugning av arbetarklassen. Bägge vägarna valdes, byråkratin sår intressen ställde den därmed i motsattställning till alla andra klasser och skikt, men dessa stod dessutom tillräckligt mot varandra för att möjliggöra byråkratin konsolidering vid makten.

Planeringen har sin grund i denna tidiga utveckling. Förändringar i planeringen har varit ad hoc-lösningar på nya problem, några grundläggande regler eller principer har planeringen inte haft, teorin har hela tiden i efterhand legitimerat utvecklingen. Först på en nivå av relativt hög ekonomisk utveckling ställdes problemen som vi sett på ett alldeles nytt sätt, om än de konkreta åtgärderna tills vidare är de samma som tidigare.

Med detta som bakgrund är det möjligt att förstå planeringen i Sovjet. Den är en byråkratin planering, ett uttryck för byråkratin intressen och prioriteringar, men den avspeglar också byråkratin nödvändiga kompromisser med andra klasser och skikt, främst arbetarklassen. Planen kan sägas "hänga i luften", det vill säga den kan inte grundas i konkreta objektiva ekonomiska lagar, utan måste förstås som *ett led i en ständig kontinuitet av planer och lösningar som i varje läge söker tillfredsställa byråkratin intressen*. Naturligtvis påverkas planen av "objektiva ekonomiska lagar" (vilket vi visade i avsnittet om värdelagen) men kan inte sägas vara styrd av dessa.

Planen är således en "resultant" av en mängd olika växelverkande och delvis motstridiga faktorer, samtidigt som samma faktorer fortsätter att modifiera den vid dess konkreta förverkligande vilket kommer att förvränga planerarnas intentioner. Den grundläggande faktorn utgörs av byråkratin ekonomiska, politiska och sociala behov med allt vad detta innebär hos ett sådant skikt. Att planen inte genomförs exakt som den står på papperet beror i enlighet med detta på att:

1. Inga effektiva kontrollinstrument finns, inga tillförlitliga lokala funktionärer som har eget intresse av att övervaka produktionen.
2. Ingen identifikation finns mellan lokala enheter och helheten.
3. Ingen god anknytning finns till existerande ekonomiska lagar, främst värdelagen, eftersom detta under byråkratin välde skulle innebära ett återupprättande av kapitalismen.
4. Arbetarklassen och även övriga klasser och skikt mer eller mindre medvetet obstruerar planen då de inte har något konkret att vinna på dess genomförande (se vidare i avsnittet om klasskampen nedan)

Alla dessa faktorer finner sin lösning bara om man går utanför det byråkratiska övergångssamhällets ramar, de utgör absoluta och integrerade delar av det nuvarande ekonomiska systemet i Sovjetunionen.

Att planeringen fungerar dåligt är alltså inte detsamma som att den inte existerar alls, dvs det kan inte tas till intäkt för att Sovjet skulle vara kapitalistiskt.

Utifrån detta vill vi definiera Sovjetekonomin som en byråkratiserad, deformerad och slösaktig variant av planekonomi. Sovjetunionen är ett degenererat övergångssamhälle; ett samhälle med en icke-kapitalistisk ekonomi, men utan arbetarstyre, ett samhälle där stats-

makten innehas av ett kontrarevolutionärt byråkratiskt skikt, som inte har sina rötter i produktionen utan tvingas basera sin makt på systematiserad repression.

Det är uppenbart att hittillsvarande resonemang ligger nära, om de än ej exakt överensstämmer med den trotskistiska analysen, representerad av Fjärde Internationalen: Vi har avvisat talet om Sovjet som vare sig kapitalistiskt eller socialistiskt, och istället karakteriserat det som ett övergångssamhälle. Vi har pekat på motsättningen mellan byråkratins intressen och planens behov, och vi har framhävt betydelsen av de borgerliga distributionsnormerna. Det finns emellertid en viktig punkt där vi skiljer oss från trotskismens syn, och detta framgår även av de tidigare skrivningarna. Vi accepterar inte benämningen ”degenererad arbetarstat”.

Vanligtvis används denna beteckning för att visa att proletariats diktatur råder i Sovjet – om än i förvrängd, ”degenererad” form: ”Begreppet arbetarstat är naturligtvis inte helt idealiskt eftersom många omedelbart tror att vi menar att arbetarna med nödvändighet måste utöva den direkta makten i en arbetarstat. Men det är alltså inte i första hand detta vi menar. Arbetarstat och proletariats diktatur är begrepp som anger en stats klasskaraktär i en bred historisk mening. Arbetarstat och proletariats diktatur måste ses i motsats till borgerlig stat och borgarklassens diktatur. I ett borgerligt samhälle råder borgarklassens diktatur, en diktatur som kan anta många olika former – borgerlig demokrati, militärdiktatur, fascism, bl a – men som varken gör diktaturen mer eller mindre borgerlig för det. På samma sätt kan proletariats diktatur anta olika former och upprätthållas genom arbetarklassens direkta maktutövning, partidiktatur eller byråkratvälde”.²⁰ Och: ”Vi menar med detta (begreppet arbetarstat), att de grundläggande sociala och ekonomiska ramarna som är nödvändiga för en utveckling mot socialism fortfarande existerar, dvs vi använder detta begrepp i en mycket bred, historisk mening och inte i den omedelbara betydelsen av direkt klasstyre”.²¹

Skälet till att proletariats diktatur sägs råda, är att produktionen är icke-kapitalistisk och att kapitalistklassen har störtats. Detta gör att statens grundläggande klasskaraktär måste vara proletär, oavsett vem som konkret utövar makten – arbetarna själva, partiet för arbetarnas räkning, eller en: reaktionär byråkrati. Ty även byråkratin tvingas försvara samhällets grundläggande icke-kapitalistiska karaktär mot imperialismen, eftersom dess maktställning grundar sig på icke-kapitalistiska produktionsförhållanden. Vem som innehar den direkta kontrollen över staten blir enligt detta synsätt sekundärt; det avgör inte statens klasskaraktär – eftersom denna i samtliga fall är proletär – utan endast graden av degenerering.

Felet i denna argumentation är att den definierar statens klasskaraktär endast utifrån den ekonomiska nivån. Vi hävdar att detta inte låter sig göras, då vi har att göra med övergångssamhällen mellan kapitalism och socialism. Den ekonomiska nivån karaktär avgör huruvida vi har att göra med ett kapitalistiskt samhälle eller ett övergångssamhälle. Finner vi att samhället är kapitalistiskt, så har vi avgjort statens klasskaraktär också – den är borgerlig, oavsett om det råder fascism eller borgerlig demokrati. Så långt är vi med. Men detta beror på de speciella förhållanden som råder inom det etablerade kapitalistiska produktionsättet; det

²⁰ Bo Bergman: ”Den socialism vi kämpar för”, Röda Häften nr 26, Stockholm 1974, sid 8-9.

²¹ Mandel: ”Övergångssamhället” i Rött Forum nr 3, 1972, sid 21. Jämför också Trotskijs mildt sagt tillspetsade formulering:

”Klasser karakteriseras genom sin ställning i ekonomins sociala system, och främst genom sitt förhållande till produktionsmedlen. I civiliserade samhällen är egendomsförhållandena giltiga genom lagar. Nationaliseringen av jorden, industrins produktionsmedel, transport och handel, tillsammans med monopolet på utrikeshandeln utgör basen för den sovjetiska samhällsstrukturen. Genom dessa relationer, som etablerats genom proletariats revolution, definieras för oss i grunden Sovjetunionens natur i egenskap av proletär stat.” (”Den förrädda revolutionen”, sid 178179) Här blir alltså statens klasskaraktär till syvende och sist beroende av – de juridiska ägandeförhållandena!

beror på kapitalistklassens förankring i produktionen och omöjligheten att i en kapitalistisk omgivning bygga socialistiska ”öar” inom statsapparaten.

Under övergången från kapitalism till socialism kan vi emellertid inte dra motsvarande slutsats: att om vi har en icke-kapitalistisk ekonomi, så råder nödvändigtvis proletariats diktatur. Detta eftersom övergångssamhället just saknar en spontan ekonomisk dynamik som driver det framåt mot socialismen, utan i stället låter sin utveckling bero av den politiska faktorn, och förekomsten eller avsaknaden av arbetarmakt i ordets verkliga bemärkelse. Därför måste vi när vi en gång avgjort frågan om ekonomins karaktär (kapitalism eller icke-kapitalism) gå vidare till en analys av den politiska nivån för att få svar på huruvida detta övergångssamhälle är en arbetarstat eller inte. *Proletariatets diktatur måste definieras utifrån den politiska nivån!*

Varför måste man i analysen av övergångssamhällets klasskaraktär utgå från en analys av den politiska nivån? Varför ”räcker det” inte med den ekonomiska analysen, som i fallet med kapitalismen? Jo, det beror på överbyggnadens stora betydelse under övergångsperioden. Vi har upprepade gånger betonat dess avgörande inflytande på utvecklingens riktning och tempo. Vi vet att övergångssamhället kan röra sig framåt mot socialismen, att det kan stagnera eller t o m gå tillbaka mot ett återupprättande av kapitalismen. Vi vet också, att ett nödvändigt villkor för att utvecklingen ska gå framåt är att arbetarklassen utövar makten och medvetet styr basen och överbyggnaden framåt. Om samhället ej står under arbetarklassens kontroll blockeras en sådan utveckling; överbyggnaden och politiken kommer istället att bli till en kraft som förhindrar den socialistiska utvecklingen, ja kanske t o m till en kraft som pressar samhället tillbaka mot en kapitalistisk restauration.

En sådan politik kan inte på något sätt sägas representera proletariatets intressen. Vi tycker att hela Sovjets historia mycket konkret visar att en planekonomi i sig inte nödvändigtvis tjänar arbetarklassen. Och därför kan inte förekomsten av en planerad ekonomi vara en tillräcklig förutsättning för att statens klasskaraktär ska kunna definieras som proletär. Ty vi kan inte inse att en proletär stat kan definieras som något annat än en stat som i grunden tjänar proletariatets intressen; proletariatets diktatur kan inte förstås som något annat än *arbetarklassens politiska makt*.

En arbetarstat kan alltså inte ta sig annat uttryck än *antingen* direkt arbetarstyre genom omedelbara maktorgan av typ arbetarråd *eller* – under vissa mycket specifika historiska betingelser – det kommunistiska partiets monopolisering av statsmakten såsom klassens ”substitut”. Det senare är vad som hände i Sovjet i början av 20-talet. Och det är detta som utgör den korrekta användningen av begreppet ”degenererad arbetarstat”: klassen utövar makten via ett parti, som visserligen företräder den men samtidigt kännetecknas av byråkratiska avvikelser.²² Begreppet är tillämpligt *endast* i den utsträckning partiet för en proletär politik. Om partiet och statsmakten tas över av en reaktionär byråkrati, som utövar makten inte för proletariatets bästa utan för sin egen personliga vinnings skull, då är det inte längre fråga om en arbetarstat, inte ens i degenererad form. Därför upphörde också Sovjetunionen att vara en arbetarstat när byråkratin slutgiltigt tillskansat sig makten.

Men, invänder säkert många ”marxist”; *måste* det inte råda någon form av proletär diktatur, då det ju ovedersägligen inte är fråga om borgerlig diktatur i Sovjet idag? Staten är ju ett uttryck för klassherravälde!

²² Så håller också alla trotskister med om att det under NEP-perioden i Sovjet rådde proletär diktatur – trots avsaknad av planering och trots privat ägande. Dvs här definierar även Fjärde Internationalen proletariatets diktatur utifrån den politiska nivån! Här räknar man ju inte den planerade ekonomin som en nödvändig förutsättning för att statens klasskaraktär ska kunna definieras som proletär.

Svaret är nej. Ty här är det uppenbarligen fråga om en mycket mekanisk tillämpning av den marxistiska statsteorin. (Parantetiskt vill vi här anmärka att detta är en exakt omvänd kopia av maoisternas argument: eftersom det inte är en proletär stat, så måste det vara en borgerlig.) Ty vad är det egentligen som säger, att bara för att staten i ett historiskt perspektiv är ett uttryck för klassherravälde, så måste varje statsapparat vid varje tidpunkt och i varje land tjäna en viss specifik klass' intressen? Och vad finns det speciellt som säger att så måste vara fallet i ett *övergångssamhälle* – som ju definitionsmässigt är ett samhälle i omvandling mellan två produktionssätt? Och mer specifikt: vad finns det som säger att det måste vara så även i övergångssamhället mellan kapitalism och socialism?

Ingenting alls, såvitt vi kan se! Det är helt en fråga om konkret analys av konkreta förhållanden!

Detta specifika övergångssamhälle saknar ju, som vi sett, en egen utvecklingslag, och har dessutom på det ekonomiska området avskaffat kapitalistklassen samtidigt som samhällets kapitalistiska ursprung ständigt gör sig påmint. De specifika klassintressena kan inte längre förankras i objektiva produktionslagar, utan blir till stor del fritt svävande, uttryckta endast på den politiska och historiska nivån. Just under övergångssamhället mellan kapitalism och socialism kan den traditionella "tesen" om antingen den ena eller den andra klassens direkta herravälde sägas vara ogiltig. Vi har att göra med historiskt helt nya betingelser, vilket ytterligare skärper kravet på en konkret analys av konkreta förhållanden.

Vad ger då den konkreta analysen vid handen? Ja, det är alltså den som vi inte har haft någon möjlighet att mer än börja nosa på. Det är ett oerhört arbete att gå igenom byråkratins inrikes- och utrikespolitiska agerande såpass grundligt att det är möjligt att dra några säkra slutsatser. Här står vi inför en uppgift som är betydligt svårare än den ekonomiska analysen. Vi vill i alla fall antyda hur vi menar att analysen borde läggas upp.

Vad gäller byråkratins inrikespolitik, har vi redan deklarerat att vi inte kan inse på vilket sätt den skulle vara "proletär". Detta gäller dels på det långsiktiga planet, eftersom det är uppenbart att byråkratin blockerar utvecklingen mot socialismen, men också på det kortsiktiga: byråkratins politik och maktmissbruk gör att den sovjetiska arbetaren som bekant drabbas av missförhållanden som knappast kan sägas vara uttryck för en politik som tjänar arbetarklassen. Inkomstklyftorna, terrorn och åsiktsförtrycket är välkända exempel. Samtidigt är den sovjetiske arbetaren i vissa avseenden bättre lottad än sina klassbröder i väst; han löper inte samma risk att ställas utan arbete t ex. Vi har dock svårt att inse att detta skulle vara tillräckligt för att klassa byråkratins politik som "proletär", ens i degenererad bemärkelse.

Vad gäller utrikespolitiken är bilden minst lika splittrad. Även här hänger det givetvis ihop med Sovjetunionens sammansatta karaktär; å ena sidan är det ett övergångssamhälle, *ett samhälle som ur historisk synvinkel är mer progressivt än kapitalismen*. Men samtidigt är det å andra sidan ett övergångssamhälle som *behärskas av en reaktionär byråkrati*. Det är *denna sammansatthet som är den materiella grund som möjliggör den sammansatta karaktär vilken uppvisas av den sovjetiska utrikespolitiken*. Samtidigt som Brezjnev delar upp världen tillsammans med Kissinger och beordrar inmarsch i Tjeckoslovakien, så är Sovjet idag den i särklass största bidragsgivaren till progressiva befrielseörelser runtom i världen.

För maoisterna är detta förhållande fullkomligt oförklarligt. De försöker smita undan problemet genom att antingen inte låtsas om det, eller genom att helt enkelt göra Sovjetbyråkratin till världens slugaste imperialister. Sovjets stöd till FNL, MPLA, FRELIMO, PAIGC, den palestinska gerillan, etc, förvandlas till ett slugt imperialistiskt intrigu spel med det enda syftet att nästla sig in överallt där det går för att plundra och förslava. Men längre än till sådana konspirationsteorier kommer man aldrig – och man lyckas heller aldrig förklara varför så många av dessa rörelser låter sig "luras" av "socialimperialismens" bedrägliga hjälp.

Nej, det är, menar vi fullkomligt otänkbart att ett imperialistiskt land skulle kunna bedriva den sorts utrikespolitik som Sovjet för idag. Och vi har ju dessutom nu konstaterat att de imperialistiska drivkrafterna saknas i Sovjetunionens inre struktur. Vi måste alltså söka en annan grundval för den sovjetiska utrikespolitikens kringelikrokar.

Denna grundval finner vi, som sagt, i det sovjetiska övergångssamhällets sammansatta karaktär och i byråkratins ställning. Grunden för byråkratins maktställning ligger i den deformerade planekonomin. För att försvara och utvidga sin makt måste byråkratin försvara denna deformerade planekonomi mot angrepp från två olika håll. Dels måste den försvara sig mot sociala revolutioner runtom i världen, eftersom verkliga revolutioner alltid hotar byråkratins makt. Men samtidigt måste den också försvara sig mot imperialismen, eftersom en imperialistisk seger i ett krig mot Sovjet skulle återupprätta kapitalismen och därmed rycka undan grunden för byråkratins ställning som härskande skikt.

Men samtidigt som sovjetbyråkratin står i motsättning till imperialismen saknar Sovjetunionen de inre förutsättningarna för att föra en fast och beslutsam politik gentemot de ledande imperialistiska staterna. Det är inte en konkurrerande imperialistisk makt; och det är heller inte någon arbetarklass, fast besluten att gå till strid för den socialistiska världrevolutionen, som sitter vid makten. Det är detta som är orsaken till att Sovjet uppträtt så påfallande eftergivet och undfallande gentemot USA – alltifrån Kubakrisen 1962 till Cypernkrisen 1973-74.

Vad gäller förhållandet till revolutionära rörelser och kommunistiska partier i de imperialistiska länderna, så vet vi att sovjetbyråkratin försöker styra dem att agera i enlighet med byråkratins egna intressen och att de energiskt bekämpar de som de inte kan kontrollera. Inte heller detta kan förstås utan att förstå byråkratins sits mellan imperialismen och den socialistiska revolutionen. Byråkratin har i och för sig ingenting emot att kapitalismen krossas i omkringliggande länder (eller i övrigt) förutsatt att detta sker när byråkratin så önskar, att proletär demokrati inte upprättas och att ”avspänningen” inte hotas.

Här har vi också nyckeln till förståelsen av byråkratins politik gentemot den ”tredje världen”. Visserligen har Sovjetunionen hela tiden givit stöd åt de progressiva befrielseörelserna i Afrika och Indokina (med det välkända undantaget för Kambodja). Men dessa har aldrig varit föremål för byråkratins huvudomsorger. Sociala revolutioner slår i och för sig mot imperialismen och kan därför öka sovjetbyråkratins manöverutrymme – men samtidigt hotar de i sig själva och i sin förlängning byråkratins makt. Och detta alldeles särskilt om sovjetbyråkraterna inte kan kontrollera dem. Och det är ett faktum att byråkratin har haft svårt att kontrollera de revolutionära rörelserna. Tillika tenderar dessa att utvecklas på en grund av självtillit och oberoende av Sovjet, när de väl tagit makten – som t ex i Kina och Nordkorea.

Därför har byråkratins huvudinriktning gentemot de underutvecklade länderna inte varit stöd åt den sociala revolutionen. Istället har man satsat på begränsat antiimperialistiska rörelser och regimer, som inte överskridit de demokratiska och nationella ramarna. Ofta har sådana rörelser varit småborgerligt ledda. Trogna sina revisionistiska doktriner om ”fredlig samlevnad” och ”fredlig tävlan” har Sovjetregimen inriktat sig på att stödja en nationell kapitalistisk utveckling undandragen imperialismens kontroll – vilket i byråkratins säregna blomsterspråk kallas ”icke-kapitalistisk utveckling”. Men alliansen med småbourgeoisin och den nationella bourgeoisin har stärkt dessa även gentemot arbetarklassen i det underutvecklade landet i fråga. Den härskande borgarklassen kommer i allt starkare motsättning till de inhemska massorna och närmar sig i stället imperialismen.

Det kanske tydligaste exemplet på denna utveckling är Egypten under Sadat. Där har arbetar- och studentrörelser brutalt slagits ner,

20 000 sovjetiska rådgivare kastats ut och dörrarna öppnats på vid gavel för imperialistiskt kapital, främst från USA. (Det är föremärkningsvärt hur lätt det gick att kasta ut ryssarna. Var någonstans har USA låtit 20 000 amerikanska rådgivare bli utkastade utan att svara med CIA-trupper, i sista hand marinsoldater, bomber och kanoner? För oss blir detta ytterligare ett indicium på att Sovjet är en stat vars grundläggande karaktär skiljer sig från det imperialistiska USA:s. Maoisterna har, som vanligt när verkligheten inte passar in i deras från Peking uppgjorda scheman, överhuvudtaget inte funderat på saken.)

Av denna kort-korta genomgång av några viktiga drag i Sovjets utrikespolitik – och vi gör inte alls anspråk på att ha gett frågan en allsidig belysning – tror vi oss ganska klart kunna slå fast att den sovjetiska utrikespolitiken knappast kan kallas ”proletär” (och – givetvis – att det inte är fråga om någon ständigt expanderande, aggressiv ”socialimperialism”). Detta verkar för Fjärde Internationalen hålla med om – ja, man hävdar t o m att sovjetbyråkratins utrikespolitik är entydigt kontrarevolutionär.²³ Om man då definierar ”arbetarstat” på det sätt vi menar att man måste göra – nämligen som en stat som för en proletär politik – måste det stå klart att Sovjet inte är en sådan, inte ens en degenererad.

Utifrån detta tvingas vi dra en slutsats, som vid första påsynen kan tyckas orimlig, nämligen att *ingen klass har makten i Sovjetunionen i dag!* Ty vår ekonomiska analys har givit vid handen att det inte existerar kapitalism eller kapitalister, och att bourgeoisins diktatur alltså inte råder. Och samtidigt vet vi att proletariatets diktatur – definierat utifrån den politiska nivån – inte råder. Den konkreta analysen av de konkreta förhållandena i övergångssamhället Sovjet visar alltså att statsapparaten där uttrycker intressena hos ett byråkratiskt skikt, som monopoliserat statsmakten, och att den därför inte har någon definitiv ”klasskaraktär”!

Hur kan då detta förklaras i termer av sociala relationer i Sovjet? Ja, här vet vi själva väldigt lite. Men en marxistisk forskare, som till stora delar verkar dela vår uppfattning om den ”klasslösa” staten i Sovjet, den brittiske sovjetexperten Hillel Ticktin, har lagt fram en teori om ”social jämvikt” i Sovjet, vilken vi tror borde undersökas närmare.²⁴

Hans analys går ut på att den sovjetiska arbetarklassen visserligen är atomiserad och strängt politiskt kontrollerad men ändå har vissa medel att påverka produktionen av det samhälleliga överskottet. I Sovjet är penninglönerna oviktiga, eftersom de önskade konsumtionsvarorna ändå inte finns att köpa – det råder, som sagt, ett oerhört uppdämt efterfrågeöverskott på de flesta konsumtionsproduktmarknader. Dessutom får inte arbetare betalt efter prestation utan efter yrkesposition, ålder, examina etc. Detta gör att penningstimulantia blir ganska ineffektiva. Dels på grund av detta, och dels på grund av avsaknaden av arbetslöshet – och den nästan obefintliga risken att sparkas då företaget går dåligt, kommer arbetarna att ”protestera” mot systemet genom att arbeta dåligt och långsamt – alla andra, t ex politiska, kanaler att föra fram sitt missnöje är ju stängda. Detta innebär att arbetaren har ”negativ” kontroll över överskottet – han kan producera mindre eller sämre – i en kvalitativt högre utsträckning än

²³ Se t ex Sten Palander: ”FK, Kina, Sovjet och supermakterna – en kritik”, stencil från RMF 1975. Här måste vi för övrigt anmärka att vi tycker att det finns en uppenbar motsägelse; hur kan en ”arbetarstat” föra en ”entydigt kontrarevolutionär politik”? (brev från Martin Fahlgren till Klas Eklund, nov 1974) Den sovjetiska statsmakten sades ju vara en arbetarstat just i det att den tvingades försvara de icke-kapitalistiska produktionsförhållandena mot imperialismen. Inte kan väl det vara ”entydigt kontrarevolutionärt”? Vi tycker inte att resonemanget går ihop) Just genom att byråkratin å ena sidan tvingas försvara de icke-kapitalistiska produktionsförhållandena mot imperialismen, samtidigt som de också måste försvara sin makt gentemot sociala revolutioner blir dess internationella politik kluven och sammansatt.

²⁴ När vi i fortsättningen refererar till Ticktin, så baseras detta på vad han sade vid ett seminarium om Sovjet på ABF i Stockholm, den 5 november 1975, och på ett personligt samtal som en av författarna hade med honom i samband med detta seminarium. För Ticktins analys se ”Slöseriets ekonomi” i Fjärde Internationalen 1-2/74, samt ”The contradictions of Soviet society and professor Bettelheim”, i Critique nr 6, våren 1976.

under kapitalismen. Byråkratins handlingsfrihet vad gäller kontrollen av överskottet begränsas därigenom kraftigt.

De som har makten i Sovjet idag är enligt Ticktin inte byråkratin som helhet, utan endast dess övre skikt, ”eliten”. Dess makt är, trots den omfattande terrorn, i grunden mindre stabil än en kapitalistklass’, detta på grund av avsaknaden av rötter i produktionen och på den samhällets ”genomskinlighet”, om vilken vi tidigare talat. Detta gör att eliten tvingas balansera mellan olika klasser och skikt och stödja sig mot än den ena, än den andra. För närvarande balanserar den mellan arbetarklassen och intelligensian och försöker spela ut dem mot varandra.

Eliten skulle gärna vilja återinföra marknadsmekanismer i mycket högre grad än idag. Men detta skulle i sin förlängning kunna rubba den instabila sociala jämvikten; prishöjningar, stegrad arbetstakt, arbetslöshet etc, skulle kunna leda till allvarlig social oro och hota elitens ställning. Därför tvekar den.

Utifrån detta vägrar också Ticktin att försöka spika ett uttryck för Sovjets ”klasskaraktär”. Han säger själv att han inte har något förslag till ny term, men vill ändå inte använda de begrepp som är i omlopp idag. Själva tycker vi att begreppet ”byråkratiserat övergångssamhälle” utmärkt väl täcker vad det är fråga om. Något entydigt svar på vilken klasskaraktär detta byråkratiserade övergångssamhälle har, det tror vi inte går att ge.²⁵

3. Vart går Sovjet?

Sovjet är alltså ett övergångssamhälle, ett samhälle vars produktionsförhållanden i strukturell mening är icke-stabila. Dessutom har vi sett att det härskande skiktets karaktär och strävanden står i motsättning till den planerade ekonomins behov och intressen. En sådan situation kan inte fortsätta att råda under en längre historisk period. Förr eller senare måste motsättningarna i den nuvarande instabila samhällsformationen slita sönder denna och ge upphov till mer stabila produktionsförhållanden. Den fundamentala motsättningen mellan byråkratin och planen kan på sikt bara lösas på två sätt: antingen bryts den nuvarande situationen till förmån för en utveckling mot socialism, eller också kommer en restaurering av kapitalismen att äga rum. På kortare sikt finns givetvis också möjligheten av stabilisering av de rådande förhållandena.

För att en utveckling mot socialism ska kunna sätta fart i Sovjetunionen krävs att byråkratin störtas och att en verkligt proletär diktatur upprättas. För skäl som vi redan angivit är det endast en sådan som kan rensa planeekonomin från dess byråkratiska förvrängningar och utveckla dess fulla potential. Likaså kan den nödvändiga revolutioneringen av överbyggnaden, den medvetna satsningen på att bekämpa arbetsdelningen, det systematiska understödjandet av världsrevolutionen etc, endast kan förverkligas genom arbetarnas direkta maktutövande.

För att den sociala revolutionen i Sovjet ska kunna återupptas krävs det således en *politisk revolution*, Arbetarklassen måste med våld störta byråkratin och pånyttföda arbetarmakten, nu

²⁵ Vi vill på detta stadium gärna ansluta oss till Trotskij:

”De doktrinära kommer utan tvekan att bli otillfredsställda med denna hypotetiska funktion. De föredrar kategoriska formler: ja-ja och nej-nej. Sociologiska problem skulle definitivt vara enklare, om sociala fenomen alltid hade en avslutat karaktär. Det finns inget farligare emellertid än att, för den logiska fullkomlighetens skull, avlägsna från verkligheten de element som i dag förstör ens schema och i morgon kanske helt kullkastar det. I vår analys har vi framför allt undvikit att kränka dynamiska sociala formationer, som är utan föregångare och inte har några analogier. Den vetenskapliga uppgiften, liksom den politiska, är inte att ge en avslutat definition på en oavslutad process, utan att följa alla dess stadier, skilja dess progressiva former från de reaktionära tendenserna, avslöja ömsesidig påverkan, förutse möjliga utvecklingsvarianter, och i detta förutseende finna grundval för handling.” (”Den förrådade revolutionen”, sid 184)

med väsentligt bättre betingelser att kunna utnyttja de icke-kapitalistiska produktionsförhållandenas socialistiska potential.

Men en utveckling tillbaka till kapitalismen kan också äga rum. Delar av byråkratin kan försöka återupprätta marknaden och inrätta sig själva som härskande klass. Men i så fall skulle de knappast sträva efter att bli någon ny, mystisk typ av ”kollektiv kapitalist” eller ”statsbourgeoisie”²⁶ utan efter att bli gamla hederliga privatkapitalister. Ingen härskande klass har någonsin i historien lyckats vidmakthålla sin ställning utan att grunda sin makt på privat egendom: ”Varje grupp människor som under speciella förhållanden, exempelvis det asiatiska produktions sättet, endast härskat i politisk bemärkelse, men inte haft institutionaliserad privat egendom, karakteriseras av exakt samma kännetecken som de sovjetiska byråkraterna. De kännetecknas av grundläggande institutionell instabilitet. Bara för att man härskar idag är man inte säker på att härska i morgon. Man kan förlora makten genom en handrörelse av en despot, kung eller kejsare och allt är förlorat. Det enda sättet att inte förlora allt, och det visste mycket väl varje kinesisk mandarin, varje egyptisk tjänsteman eller präst, varje funktionär i det mongoliska kejsardömet, det enda sättet att stabilisera sin ställning, att stabilisera sin makt och sin rikedom, var att förvärva privat egendom. Man kunde också se hur dessa mandariner, dessa funktionärer i det asiatiska produktions sättet försökte bli privata jordägare. De lyckades vanligen och när de lyckades uppstod stora bondeuppror. Mandarinerna exproprierades och hela rörelsen, hela cykeln började om.”²⁷

Situationen är densamma för den sovjetiska byråkratin. Det finns inget sätt för denna byråkrati att stabilisera sin makt, att upprätta ett säkert styre och en tryggad rikedom, utan att tillägna sig privategendom och överföra privategendomen till sina barn. De vill bli privatkapitalister och inte någon ny underlig form av ”statskapitalister”, eftersom det är det enda sättet de kan försäkra sig om att få behålla makt och rikedom.

Men om byråkratin verkligen skulle försöka nagga förbudet mot privat ägande i kanten, om de skulle försöka återupprätta kapitalistiska mekanismer i stor skala inom ekonomin – med ökande arbetslöshet, överproduktionskriser, ökad arbetstakt etc, som oundvikliga resultat – skulle det direkt och påtagligt beröra arbetarklassens dagliga liv. Följden skulle bli omfattande protester och en skärpt klasskamp. För att definitivt återupprätta kapitalistiska produktionsförhållanden måste byråkratin ta vägen över en väpnad kontrarevolution.

Vi vill i anknytning till denna fråga kort påpeka det absurda i KKP:s och SKP:s redogörelse för hur Chrusjtjovs sociala ”kontrarevolution” skulle gått till; ett ”socialistiskt” land, där arbetarna enligt maoisterna hade makten, omvandlades på ett par år till ett kapitalistiskt land – utan att produktionsförhållandena ändrades, utan att statsledningens politik på något avgörande sätt förändrades, och utan att (den härskande!) arbetarklassen på något sätt gick till kamp mot denna ”kapitalistiska restauration”! Det enda som hände var att ett antal personer i partiledningen byttes ut efter diverse palatsintriger.²⁸ Vi kan faktiskt inte undanhålla läsaren KKP:s obetalbara ”analys” av hur den ”fredliga kontrarevolutionen” gick till:

”Eftersom Sovjetunionen var den första staten under proletariats diktatur saknades erfarenheter av hur man befäster denna diktatur och förhindrar återupprättandet av kapitalismen. Under dessa omständigheter och efter Stalins död gjorde Chrusjtjov, en

²⁶ Uttrycket ”statsbourgeoisie” används av FK för att beteckna byråkratin karaktär (även under Stalin!). Se ”Kommunist” 20-21, sid 33-34.

²⁷ Mandel: aa, sid 17

²⁸ Nils Holmberg i SKPs partistyrrelse har skrivit en utomordentligt förvirrad redogörelse för hur denna statskupp skulle ha gått till (”Fredlig kontrarevolution” i två delar på Oktoberförlaget). I ”Fjärde Internationalen” 4/74 (sid 37-39, artikeln ”I huvudet på en gammal stalinist”) plockas Holmbergs alster sönder och det verkliga intrigspelet redovisas.

kapitalistfarare vid makten som gömt sig i Sovjetunionens kommunistiska parti, ett överraskningsanfall i sin 'hemliga rapport'. Han förtalade ondskefullt Stalin och med alla slags lömska manövrer roffade han åt sig parti- och regeringsmakten i Sovjetunionen. *Detta var en kontrarevolutionär statskupp som förvandlade proletariatets diktatur till borgarklassens diktatur. Den störtade socialismen och återupprättade kapitalismen.*

Brezjnev var Chrusjtjovs medbrottsling i den kontrarevolutionära statskuppen och ersatte honom senare. Brezjnevs uppstigande till makten är till naturen en fortsättning på Chrusjtjovs kontrarevolutionära kupp. Brezjnev är Chrusjtjov den andre.

Kamrat Mao Tsetung framhåller: 'Att revisionismen kommer till makten betyder att borgarklassen kommer till makten.... Sovjetunionen av idag lyder under borgarklassens diktatur, en storbourgeoisins diktatur, en diktatur av den tyska fascistiska sorten, en diktatur av Hitlertyp.' Denna lysande tes som kamrat Mao Tsetung lagt fram avslöjar fullkomligt den sovjetrevisionistiska socialimperialismens klassinnehåll och sociala ursprung och dess fascistiska natur.

Sedan den sovjetrevisionistiska renegatklicken tillvällt sig parti- och regeringsmakten i Sovjetunionen, har det sovjetiska borgerliga privilegierade skiktet kraftigt utvidgat sin politiska och ekonomiska makt och besatt de styrande posterna i partiet, regeringen och armén liksom på de ekonomiska och kulturella områdena. Ur detta skikt har utgått en byråkratisk monopolkapitalistklass – en ny typ av storbourgeoisie som behärskar hela statsapparaten och kontrollerar alla samhällets rikedomar. Denna byråkratiska monopolkapitalistklass av ny typ har, genom att utnyttja den statsmakt den kontrollerar, förvandlat socialistiskt ägande till kapitalistfarares ägande och förvandlat den socialistiska ekonomin till en kapitalistisk ekonomi och en statsmonopolistisk ekonomi. I 'statens' namn plundrar den samvetslöst statens rikedomar och förskingrar efter behag frukterna av det sovjetiska folkets arbete på alla möjliga sätt. Den hänger sig åt lyx och utsvävningar medan den topprider folket".²⁹

Den beskrivningen är uppenbarligen ett fantasifoster. Men hur är det då i verkligheten? Kan Sovjet sägas röra sig åt något bestämt håll idag: tillbaka mot kapitalism eller framåt mot socialism? Och hur är de sociala och klassmässiga styrkeförhållandena, vilka klasser och skikt skulle kunna bära upp en rörelse åt någondera hållet?

Här vet vi alldeles för lite om klasskampen inne i Sovjet för att kunna uttala oss med säkerhet. Men en del hypoteser tror vi oss ändå kunna lägga fram. Så delar vi t ex inte Mandels optimistiska syn på att byråkratins historiska ursprung och maktbas (den deformerade planekonomin) skulle förhindra den från att driva fram en restauration av kapitalismen. Det var troligen en korrekt analys, när Trotskij förde fram den på trettioalet, men det är faktiskt 40 år sedan. Och sedan dess har mycket hänt.

Byråkratin har t ex blivit etablerad på ett helt annat sätt än den var under det tidiga trettioalet. Den har avlägsnat sig allt längre från sitt historiska ursprung. Samtidigt har de ekonomiska problemen förvärrats alltmer, eftersom de grundläggande motsättningarna i det byråkratiserade övergångssamhället inverkar menligt på effektiviteten och inte går att lösa inom det nuvarande systemets ramar. Vi är övertygade om att byråkratin inte överväger att lösa dem genom att frivilligt överlämna makten åt arbetarklassen. Men därigenom kommer en allt starkare press att införa marknadsmekanismer att riktas mot byråkratin. Ty det blir allt svårare att styra den byråkratiserade ekonomin, de ekonomiska reformerna har misslyckats, och man

²⁹ "Leninism eller socialimperialism?", broschyr utgiven av kultur- och informationsavdelningen vid Folkrepubliken Kinas ambassad till hundraårsminnet av Lenins födelse, 1970, sid 8-9. Se också Nils Holmbergs artikel om Stalin i "Marxistiskt Forum" 1/76 där han skriver att övergången från kapitalism till socialism 4skedde inte över "en natt" men väl över "ett par" – nämligen 20:e partikongressen.

halkar mer och mer efter de ledande imperialiststaterna i den tekniska utvecklingen. Omöjligheten att lösa problemen inom det nuvarande systemets ramar kommer att tvinga byråkratin att återigen ta upp frågan om marknaden. Dessutom finns en annan faktor, som utövar press på byråkraterna i samma riktning: ett återupprättande av marknaden skulle direkt tjäna elitmedlemmarna, eftersom det skulle ge dem ökat oberoende (det är ju de som har pengar).

Men på grund av den instabila sociala jämvikten är det idag omöjligt att öppet genomföra omfattande marknadsreformer. Det skulle hota elitens intressen som socialt skikt. På sikt tror vi dock att den ökande ineffektiviteten i det byråkratiska styrsystemet kommer att tvinga eliten att ”underjordiskt” söka sig mot marknaden, eller tvinga fram en splittring inom eliten. En förutsättning för att eliten verkligen ska ta steget fullt ut är emellertid att den tror att den kan hålla rörelsen under sin kontroll. Vi har ju ovan sett hur reformen från 1965 – som ändå var ett mycket litet steg i den riktningen – snabbt stoppades när det blev klart att den gav upphov till fenomen som den centrala byråkratin inte ansåg sig ha full kontroll över.

Det är i detta sammanhang av tidigare misslyckade reformförsök, som man måste se ”avspänningen” och den ökade handeln med USA (och i viss mån övriga imperialistländer). Konfronterad med samma problem som i början på 60-talet försöker byråkratin idag hitta en utväg genom samarbete med det mäktigaste kapitalistiska landet:

”Naturligtvis förklaras närmandet till USA också genom andra faktorer, speciellt politiska: sovjetbyråkratins önskan att bromsa upp dynamiken i den indokinesiska revolutionen och att förhindra den från att påskynda den revolutionära processen i hela Sydostasien; önskan att ’neutralisera’ imperialismen, ja faktiskt att vinna dess tysta stöd i en möjlig militär konflikt med Kina.

Men närmandet till USA kan ses som liktydigt med en ny ekonomisk reform. Sovjetbyråkratin hoppas kunna vinna två fördelar som kommer att bryta igenom de flaskhalsar som idag försenar den ekonomiska tillväxten i viktiga sektorer: hjälp att övervinna den teknologiska efterblivenheten i förhållande till de imperialistiska länderna i vissa sektorer (bilindustrin, de elektroniska och kemiska industrierna), och hjälp att få fram det nödvändiga investeringskapitalet för att påskynda den ekonomiska utvecklingen i Sibirien. Eftersom jordbruksproduktionen knappast räcker till för att föda landet, och eftersom konsumtionsvaruindustrins produktion inte håller den nödvändiga kvaliteten för att i tillräcklig omfattning säljas i väst, är råvaror den enda massiva kompensationen Kreml kan erbjuda för import av maskiner i stor skala från de imperialistiska länderna. Denna typ av export motsvarar dessutom den internationella kapitalistiska ekonomins nuvarande behov och skapar den objektiva basen för det nuvarande handelsutbytet.”³⁰

”Avspänningen” får tillsammans med den administrativa reformen från 1973 ses som byråkratins senaste försök att lösa de kroniska problemen i det byråkratiserade övergångssamhället. Det är uppenbart att de inte i sig, och än mindre i ljuset av våra erfarenheter av byråkratins problemlösningar, kan ses som försök att återinföra marknaden. Men vad vi menar är betydelsefullt att notera, det är att dessa två i framtiden kan komma att skapa en grund varifrån man relativt smidigt kan gå vidare till marknadsreformer av olika slag. I och med den administrativa reformen har man skapat den struktur av stora, slagkraftiga koncerner, som är en nödvändig förutsättning för en modern fungerande marknadsekonomi. Och i och med det ökade inflödet av utländskt kapital – som än så länge emellertid är obetydligt – kan en övergång till marknadsekonomi underlättas genom att ett visst inflöde av

³⁰ ”Världsrevolutionens nya uppsving” politisk resolution antagen vid Fjärde Internationalens tionde världskongress 1974, Röda Häften nr 24, sid 49.

de högt eftertraktade västerländska konsumtionsvarorna eventuellt kan dämpa arbetarnas protester mot ett återinförande av kapitalismen. Enligt Ticktin är detta just vad Kissingers politik gentemot Sovjet går ut på – att genom handel och ”avspänning” stimulera marknadens återupprättande i Sovjet och ”muta” arbetarna att acceptera den.

Vi inser alltså den reella risken för ett återupprättande av marknaden i Sovjet. Men vi tror däremot inte att det är den trenden som dominerar *idag*. Hela den konkreta genomgången av sovjetekonomin ovan visar snarare, att vad byråkratin idag satsar på är att vidareutveckla den byråkratiserade planekonomin och göra den mer effektiv *inom ramarna för det existerande systemet*. Vi har sett ett otal exempel på hur man försöker raffinera och effektivisera det existerande byråkratiska styrsystemet. Idag förefaller alltså status quo vara huvudinriktningen, dock med en större anpassning till ekonomiska realiteter än vad som tidigare varit fallet.

Men hur länge kan de lyckas upprätthålla det slösaktiga byråkratiska styrsystemet? Hur snart kommer de att tvingas börja återtåget till kapitalismen? Detta är en fråga, som idag är i det närmaste omöjlig att besvara, då svaret kommer att bero på en lång rad faktorer, om vars framtida utveckling vi endast kan spekulera.

Så beror möjligheterna att stabilisera det rådande systemet bl a på produktivkrafternas utveckling i Sovjet jämfört med resten av världen, och på världskonjunkturs utveckling. Om kapitalismen är på väg in i en stagnationsperiod, eller en tid av strukturell kris – vilket många tecken tyder på – skulle det minska pressen på byråkratin att genomföra en restauration av kapitalismen. Varför skulle byråkraterna sätta sin existens på spel i en social kontrarevolution för det tvivelaktiga nöjet att få sälla sin nation till en lamslagen och krisdrabbad kapitalistisk världsekonomi, som antagligen fungerar ännu sämre än en byråkratiserad planekonomi?

Det beror också på striden inom byråkratin. För byråkratin är knappast enhetlig. Vi tror inte att det är så enkelt, som det ibland framställs; att den centrala byråkratin skulle försvara det rådande systemet, medan det främst skulle vara direktörer och teknokrater, som tryckte på i riktning mot marknaden. Motsättningarna är mindre klara och skär igenom alla delar av byråkratin. Vad gäller direktörerna inbjuder deras ställning i produktionen till tendenser åt att vilja utvidga marknadens roll. Vi vet också att grupper av direktörer vid olika tillfällen har pressat på centralbyråkraterna för att få ökat inflytande.³¹ Men det är svårt att säga huruvida dessa strävanden verkligen sträcker sig så långt som till ett återupprättande av kapitalismen, och hur stor andel som i så fall omfattar detta. Vi tror inte att direktörerna i allmänhet är pro-kapitalistiska (i alla fall definitivt inte medvetet). Företagsledarna har vuxit upp i ett system där order går uppifrån och ner och där befordran inte beror på initiativförmåga, utan på lojalitet gentemot byråkratin. De som idag leder ekonomin och skolar den unga generationen företagsledare gjorde karriär under Stalin. Detta kommer antagligen att fortsätta sätta sin prägel på systemet för en lång tid framåt. För många av direktörerna är kravet på ökad självständighet för företagen nog inte så mycket ett krav på kapitalismens återupprättande som ett krav på mindre direkt inblandning uppifrån under planens löptid och något större svängrum att välja metoderna för planuppfyllelse.

Vi tror som sagt inte heller att den övre byråkratin i all evighet skulle vara motståndare till kapitalismens restauration enbart på grund av rädsla för att förlora sin ställning. Det är riktigt att denna faktor kommer att göra att de tvekar i det längsta – men en sådan tvekan kan mycket väl på kort sikt övervinnas av rädslan för att hela ekonomin ska braka ihop totalt. Dessutom har vi sett att de förmögna delarna av byråkratin antagligen skulle tjäna personligen på ett återupprättande av marknaden. Och vi vet också att det redan idag finns djupa

³¹ Laurent-Holubenko: ”The Soviet Working Class and the Economic Reform” i ”Inprecor” nr 25, 1975, sid 24.

meningsskiljaktigheter i byråkratins toppskikt när det gäller frågan om hur man ska lösa de ekonomiska problemen. Det finns ju som bekant en fraktion, som mer eller mindre öppet tagit till vapnen mot ”bortrealiserandet av nationella tillgångar”. (Troligen led emellertid denna ett allvarligt nederlag i och med utrensningen av Sjelepin 1975 och eliminerandet av hans meningsfränder inför partikongressen 1976.)

Motsättningen vad gäller inställningen till marknaden skär alltså troligen igenom alla lager av byråkratin. Vi tror att det är fel att ställa t ex direktörerna eller officerarna åt sidan och tala om att de skulle ha specifika intressen. De är alldeles för hårt uppknutna till centralbyråkratin. Nej, det är utgången av striden i partitoppen som kommer att avgöra resultatet av kampen inom byråkratin.

Men denna kamp påverkas också – liksom byråkratins möjligheter att återupprätta marknaden, om detta skulle bli den inriktning den segrande fraktionen förespråkar – av klasskampen i dess helhet, i Sovjet och i övriga delar av världen. Den påverkas av arbetarklassens kvantitativa och kvalitativa styrka, av förhållandet mellan arbetarna och intelligentsian, och av alla revolutionära elements styrka i förhållande till byråkratin. Vad vet vi då om klasskampen i Sovjet?

Klasskampen

När det gäller intelligentsian, är det klart att den stora delen av den förespråkar en liberalisering och öppning mot väst. Den är välkänd genom sina av den västerländska pressen upphaussade talesrör – Sacharov m fl. Men mindre känt, är att det också finns en marxistisk vänsterströmning inom intelligentsian. Den har emellertid undertryckts hänsynslöst (fallet Grigorenko är bekant). Ingendera riktningen har lyckats påverka situationen i någon högre grad, vilket främst torde bero på intelligentsians avskildhet från övriga klasser och skikt, främst arbetarklassen.³²

Låt oss slutligen kommentera arbetarklassens läge. Vi vet att det byråkratiserade övergångssamhället saknar de kontrollinstrument som ligger inbyggda i kapitalismen; varufetischismen, marknadsmekanismerna och arbetslösheten. Vi har härlett den massiva repressionen utifrån just detta faktum. Byråkratins avsaknad av sådana kontroller tvingar den att ta till en mängd administrativa och sociala kontrollinstrument på alla nivåer från fabriksgolvet och uppåt. Det finns mängder av administrativ och övervakningspersonal i sovjetiska företag vars enda uppgift är att kontrollera, observera och se till att arbetarna jobbar ordentligt.

Kontrollen har i Sovjet lett till den grövsta atomisering av en arbetarklass någonsin. Arbetarna har inga möjligheter att organisera sig i självständiga fackföreningar. I stället står varje arbetare ensam under fabriksledningen och han måste alltid bära med sig en arbetsbok där hans arbetsinsatser noga antecknas. Utan den boken kan han inte få något arbete.

Ackordssystemet används också som medel för att öka konkurrensen och uppsplittringen inom arbetarklassen, om än inte i lika hög grad som under Stalintiden. Följden av den stenhårda kontrollen har enligt Ticktin blivit att det i praktiken är omöjligt för arbetaren att se arbete som en kollektiv process; han tvingas att enbart se till sin egen arbetssituation och har inte någon överblick över något mer än sin egen lilla del av arbetsprocessen.

Under sådana omständigheter är det naturligt att arbetarnas missnöje och opposition uttrycks genom medvetet långsam och dålig produktion, eller genom individuella aktioner i desperation – alkoholism, ligistaktioner, hög frånvaro och hög andel arbetare som slutar och söker nya jobb. Alkoholismen har blivit så omfattande att myndigheterna 1972 såg sig tvingade att gå ut i stora kampanjer mot supandet.

³² ”Världrevolutionens nya uppsving”, sid 55-56.

SKP skiter sig dock på tummen då de ser detta som tecken på kapitalism. Ty om alkoholismen idag är ett spontant uttryck för det missnöje som råder, användes den faktiskt tidigare – just under den period som SKP betecknar ”socialistisk” – medvetet av byråkratin som ett medel att kontrollera arbetarklassen med och som en inkomstkälla för staten. Under Stalintiden fanns t ex vodka-kiosker utanför fabriksgrindarna.³³

Trots allt detta förekommer ändå sporadiskt uppblossande ekonomisk kamp från olika arbetargrupperns sida. Det har främst varit frågan om ekonomisk kamp. Men en sådan växer mycket lätt över i en kamp med direkta politiska implikationer i ett samhälle av Sovjets karaktär. I Sovjet finns det ju ingen ”osynlig hand” som fördelar resurser, sätter priser, anställer och avskedar etc. Nej, det är den för alla högst påtagliga byråkratins allsmäktiga hand som ligger bakom inkomstfördelningen och den ekonomiska prioriteringen. De sociala relationerna är, som vi påpekat, genomskinliga. Dessutom är den höga centraliseringsgraden i beslutsfattandet känd för alla medborgare. Maktens centrum – liksom de privilegierades position – är lätt att peka ut.

Men detta får konsekvenser: ”Centraliseringen av det politiska och ekonomiska beslutsfattandet betyder att ekonomiska krav på fabriksnivå i själva verket är krav direkt på den centrala politiska apparaten. Därför är konsekvenserna av att ställa ekonomiska krav i Sovjet oändligt mycket mer vidsträckta än i kapitalistiska länder.

Förutom att den härskande gruppens privilegier är genomskinliga och att den saknar marknadens ’osynliga hand’ att gömma sig bakom, så saknar den också en mystifierande ideologi. Den officiella ideologin i Sovjetunionen tjänar inte rollen att legitimera den härskande gruppens privilegier och samhällliga makt. Den officiella ideologin står i skarp motsättning till den existerande sociala strukturen. Den härskande gruppen belastas av en ideologi som förklarar att deras existens inte har något berättigande. I denna bemärkelse är den sovjetiska härskande gruppen unik bland alla andra privilegierade grupper i historien.

På grund av dessa (och andra) faktorer befinner sig den sovjetiska härskande gruppen i en mycket instabil position och Sovjetunionen är ett i sig självt instabilt samhälle. Den sociala kontrollen kan inte lösa konflikter i samhällslivet på ett ’normalt’ eller ’naturligt’ sätt; staten anlägger inte en neutral mask, utan ingriper ständigt för att tränga in och slå sönder samhällslivet”.³⁴

Så trots att byråkratin, ytligt sett, verkar sitta säkert och arbetarklassen vara underkuvad, lever alltså det härskande skiktet på toppen av en vulkan. Erfarenheterna från Berlin 53, Ungern 56, Tjeckoslovakien 68 och Polen 70 visar att byråkratins till synes ointagliga maktställning kan kollapsa oerhört snabbt då arbetarklassen sätter sig i rörelse.³⁵ Frågan är då: finns det några tecken på rörelse bland de ryska arbetarna?

Tyvärr är det mycket svårt att få fram faktamaterial om arbetarkampen i Sovjet, i alla fall någorlunda tillförlitligt. Följande uppgifter är hämtade från en artikel av M Holubenko i den engelska tidskriften ”Critique”.³⁶ Denna väldokumenterade artikel är nära nog unik, varför det är mycket beklagligt att den på svenska hittills bara finns tillgänglig i SKP:s kraftigt stympade och förvanskade version.³⁷

³³ Holubenko: ”The Soviet Working Class”, ”Critique” nr 4, sid 8.

³⁴ Holubenko: aa sid 7

³⁵ En redogörelse för de olika revolterna finns bl a i Fejtö: ”A History of the People’s democracies”, Penguin 1974. En intressant redogörelse för rådsorganen i Ungern finns i Andy Anderson: ”Ungern 56 – den beväpnade sanningen”, Arbetarpress 1975.

³⁶ Holubenko: aa.

³⁷ Låt oss citera ur ”Internationalen” 4/76, sid 11:

Holubenko visar att det – trots de ovan redovisade omständigheterna – existerar en sporadisk arbetarkamp mot byråkratin. Den tar sig, på grund av de faktorer vi nämnt ovan, genast mycket våldsamma uttryck när den kommer upp till ytan. Strejkmönstret ser också annorlunda ut än i kapitalistiska länder, beroende på den sociala kontrollens specifika former i Sovjet.

Det som märks klarast vid en sammanställning över arbetarkampen är att strejker och andra former av motstånd är vanligare ju längre ut i ”periferin” man kommer, dvs ju längre bort från Moskva-Leningrad-regionen. Det menar Holubenko beror på att det ofta råder brist på en mängd varor i dessa områden, och att det finns betydligt färre poliser från säkerhetspolisen KGB där, speciellt i de icke-ryska republikerna. Dessutom räknar Krembyråkratin kallt med att oro i periferin inte utgör något verkligt hot och att den kan slås ner utan att det sprider några ringar på vattnet. Eller med Holubenkos ord: ”En strejk i Magadan (där kan ha förekommit hundratals utan att vi fått reda på det) kommer inte att skaka världen; men en stor strejk i Moskva skulle kunna det. Därför blir det mycket större utrymme för spontana arbetarprotester i periferin. Detta mönster för arbetarklassens protestmöjligheter medför allvarliga konsekvenser för den framtida utvecklingen av den sovjetiska arbetarrörelsen. Det betyder att det är i de ur strategisk synpunkt minst viktiga områdena, där arbetarklassen nödvändigtvis måste befinna sig på en lägre politisk och kulturell nivå, som de gynnsammaste möjligheterna för öppen opposition finns. Emellertid måste den lägre politiska och kulturella nivån där också betyda att dessa möjligheter inte kommer att kunna utnyttjas till fullo.

Situationen kan formuleras på följande sätt: ju större en fabrik är, eller ju närmare en viktig centralort den ligger, eller ju närmare någon viktig kommunikationsled den ligger, desto mer intensiv kommer övervakningen av den att vara. Det är inte bara en fabriks ekonomiska betydelse som avgör övervakningens omfattning, utan också dess strategiska politiska betydelse”³⁸.

”I SKP-tidskriften Marxistiskt Forum, MF, 7/75, publicerades ‘ett redigerat sammandrag av Holubenkos artikel. I ingressen nämns visserligen att Marxistiskt Forum inte delar ‘vissa uppfattningar’ som Holubenko har. Och det är det minsta man kan säga eftersom Holubenko definitivt inte är någon supermaktteoretiker, utan en marxist som ser Sovjetunionen som ett övergångssamhälle styrt av en byråkrati. Men vilka uppfattningar Holubenko har får aldrig MF:s läsare reda på... För varje avsnitt där Holubenko talar om de styrande som en byråkrati eller kallar Sovjetunionen för ett efter-kapitalistiskt samhälle är bortplockat.

Det gör t ex att de två första sidorna i Critique-artikeln inte återges i MF, för där ger Holubenko sin grundsyn på Sovjetsamhället som en förklaring till den följande analysen. Lika lite kan förfalskarna på MF tänka sig att återge sista sidan, där Holubenko talar om nödvändigheten av en politisk revolution i Sovjetunionen.

MF-redaktionens rädsla för att minsta gnutta marxistisk kritik mot deras supermaktsteorier ska komma in i tidskriften gör att när Holubenko skriver: ”Naturligtvis inträffar inflationen i Sovjetunionen inte på samma sätt som under kapitalismen så översätter MF: ‘Naturligtvis inträffar inflationen i Sovjetunionen inte på samma sätt som under (väst)-kapitalismen’. Kan detta rubriceras som något annat än förfalskning? Och vad ska man kalla det när en mening mitt inne i ett stycke, som karaktäriserar Sovjetunionen: ‘I ett efterkapitalistiskt samhälle där ekonomin inte är självständig tränger staten djupare in i samhället än under något tidigare socialt system’ översätts i MF med: ‘...’!

Och ingen ska tro att man i MF får läsa om hur Holubenko beskriver hur alkoholen började användas under Stalintiden för att kontrollera arbetarklassen. Stalins vodka-kiosker hittar man inte i MF. En ytterligare punkt som MF-redaktörerna är rädda för att låta MF:s läsare få en chans att börja tänka på är självständiga fackföreningar i arbetarstaten. Holubenko nämner vikten av sådana, för att arbetarna ska kunna kämpa kollektivt, ett flertal gånger. Ingen gång nämns det i MFs ‘redigerade version’ av artikeln.

Det som återstår är en lång rad exempel på olika strejker under Chrusjtjov- och Bresjnev-perioden tillsammans med fragment av en stympad analys. Vi hoppas att exemplen är tillräckligt många för att alla läsare ska inse att MFs förvanskningar och förfalskningar inte är någon tillfällighet utan mycket medvetet gjorda. Därför uppmanar vi alla som är verkligen intresserade av frågan om övergångssamhällets karaktär att sluta lita till maoistpressen och gå till källorna istället. Börja med att gå till Röda Rummet och köp några nummer av Critique.

³⁸ Holubenko: aa sid 8-9

Men att övervakningen är mer omfattande och intensiv i centrum betyder inte att den rent fysiska repressionen nödvändigtvis är hårdare. Tvärtom: ”Om en strejk bryter ut i en strategiskt viktig fabrik, är regimen ytterligt flexibel. Detta förklarar varför strejker i viktiga centra inte antar samma våldsamma karaktär som strejkerna i periferin. När en strejk brutit ut i en politiskt strategisk fabrik, kommer regimen, för en gångs skull, att uppfylla arbetarnas krav blixtnabbt i syfte att hålla tillbaka strejken och desarmera den så fort som möjligt. Att slå till med vildsint repression mot en arbetarmassa i centrum är att riskera en upptrappning av kampen i de strategiska centrala delarna av landet. Det är också svårare att hålla en strejk hemlig för den inhemska och utländska allmänheten. Regimen använder sig inte heller av lock-outer eller fabriksnedläggningar – den typiska kapitalistiska taktiken för att besegra arbetarna genom att förlänga kampen. I Sovjet skulle en lockout, genom att tvinga ut tusentals uppretade arbetare på gatorna, skapa fruktbara betingelser för uppkomsten av ett självständigt politiskt liv. Om snabba eftergifter inte lyckas ta luften ur strejken är givetvis repressionen omedelbar och brutal”.³⁹

Ett exempel på byråkratins snabba och flexibla agerande vid strategiskt viktiga fabriker, är den stora strejken i Kiev 1973. När ett par tusen arbetare på Brest-Litovsk-Chausse-fabriken gick ut i strejk dröjde det inte mer än ett par timmar förrän en hög partibyråkrat fanns på plats. Klockan elva började arbetarna strejka. Klockan tre på eftermiddagen lovades alla arbetare högre löner och större delen av fabriksledningen hade fått sparken.

Men även i en politiskt strategisk fabrik görs sådana eftergifter endast om motståndet är välorganiserat och har masstöd. Om enstaka arbetare protesterar eller försöker ta initiativ till strejker slås de genast ned med mycket hårda medel. Och efter en strejk försöker KGB-agenter – bl a med hjälp av organiserat angiveri på fabriksgolvet – alltid hitta ”strejkledarna” och bestraffa dem. De som upptäcks ”försvinner” bara och hörs aldrig av mera. Om en strejk ska kunna organiseras under sådana förhållanden måste det alltså ske i djupaste hemlighet. Detta, menar Holubenko, är orsaken till att strejkerna i Sovjet alltid verkar helt igenom spontana.

Ett av byråkratins medel att hålla arbetarklassen i schack har varit att använda standardökningar som säkerhetsventil. Under nästan hela perioden efter Stalins död har arbetarnas standard tillåtits stiga långsamt. Men metoden är vanskelig, för om den aviserade höjningen av olika skäl – t ex ekonomiska problem – inte kan genomföras, kommer missnöjet att flamma upp, och direkt rikta sig mot centralplanerarna. Och detta är precis vad som hände i början på 60-talet.

Under Chrusjtjov steg lönerna mycket långsamt – på flera håll drabbades arbetarna t o m av lönesänkningar, som var följderna av de tilltagande problemen med den byråkratiserade planekonomin. Och trots dessa lönesänkningar, som på många håll ledde till protester och oro, genomfördes 1962 en kraftig prisökning på kött- och mejerivaror. För första gången på flera decennier kom missnöjet från de breda massorna upp till ytan, stimulerat av den lättande terrorn och det Chrusjtjovska ”tövädret”. Missnöjet var så mycket större som den Chrusjtjovska fraktionen tidigare lockat med stora välförbättringar. Sommaren 1962 kom en urladdning. Massmöten på fabriker och i bostadsområden, demonstrationer, sittstrejker och upplopp rapporterades från flera håll. T o m från Moskva rapporterades om ett stormöte på bilfabriken Moskvitj.

Motståndet växte sig starkast i Donbass, och speciellt i staden Novotjerkassk där flera tusen arbetare på en tågfabrik gick ut i strejk sedan deras ackord sänkts. Ett par tusen kvinnliga

³⁹ Holubenko: aa sid 9

textilarbetare gick ut i strejk mot de höjda matpriserna. Och tillsammans med tusentals studenter, som levde under usla förhållanden, gick de ut i staden i stora demonstrationer.

När tågfabriksarbetarna nästa dag skulle marschera in till staden för att förena sig med textilarbeterskorna och studenterna hade militärtrupper flugits in. Myndigheterna litade inte på den lokala polisen. När massorna samlades utanför partibyggnaden vägrade de att låta sig blidkas av den lokale partipampen, utan buade ut honom och kastade olika saker mot honom. Plötsligt öppnade KGB-trupperna eld rakt in i folkmassan. Hundratals människor dödades. Men många soldater vägrade skjuta. En officer rapporterades ha rivit sönder sitt partikort och skjutit sig själv.

Efter detta följde omfattande husundersökningar, massarresteringar och hemliga rättegångar, samt krigsrätt för många soldater som inte lytt order. Ledande partipampar – bl a Mikojan – skickades till området för att pacificera befolkningen. Repressionen riktade in sig på att utplåna den regionala strejkkommitté som enligt flera uppgifter byggts upp i Donbass.

Efter Chrusjtjovs fall använde sig Brezjnev-Kosygin medvetet av löneförhöjningar för att höja sin popularitet. Standardökningen gick under den nya ledarfraktionens fem första år vid makten snabbare än någonsin tidigare i Sovjet. Detta förklarar varför det kommit in betydligt färre rapporter om strejker under den perioden. Men sedan 1969 har Kremlbyråkratin p g a landets ekonomiska problem sett sig tvingade att återgå till Chrusjtjovperiodens restriktiva lönepolitik. Och sedan 1969-70 har strejkerna ökat märkbart i omfattning igen.

Holubenko ger en rad exempel på olika strejker under de senaste åren och på byråkratins olika taktik gentemot dem. Ett exempel på den flexibla metoden var en strejk i Vitebsk, i februari 1973 i stadens största fabrik. Den inträffade efter en 20-procentig lönesänkning. Strejken varade två dagar, varefter KGB beordrade fabrikens direktör att återställa lönerna till den tidigare nivån. KGB kunde inte hitta några strejkanstiftare.

En ny form av protest, som använts av arbetarna bl a i en relativt välorganiserad aktion i Krasnodar, är att vägra gå till arbetet innan acceptabla konsumtionsvaror och livsmedel finns tillgängliga i butikerna. Holubenko menar att denna typ av aktioner, som riktar sig mot livsmedelsbrist, är ett ännu allvarliga hot mot regimen för att de tar upp en fråga som gäller hela arbetarklassen, och även tjänstemän, inte bara arbetare vid enstaka fabriker.

Men regimen är medveten om de växande sociala spänningarna, och laddar upp för att möta dem. Holubenko uppger, att under de senaste tio åren har många nya organisationer skapats för att förstärka polisen och säkerhetspolisen. Polisens makt har ökat, antalet polismän och säkerhetspoliserna höjts kraftigt, nattpolisstationer och motoriserade enheter sätts upp. Nya lagar stiftas, som speciellt riktar in sig på repression av politiska brottslingar och kravaller. Dessutom har KGB-chefernas status höjts, vilket avspeglas bl a i att de fått säte i de regionala politiska ledningarna. Andropov, KGB:s högste chef, har ju t o m kommit in i politbyrån – vilket är den högsta post någon KGB-chef haft sedan Berija.

Men i byråkratins arsenal av metoder att möta arbetarklassens ökande missnöje ingår inte bara det nakna våldet. De har börjat importera inte bara västerländsk teknologi, utan också västerländsk företagspsykologi. Holubenko redovisar t ex ett exempel på försöksverksamhet i psykologisk träning av företagsledningen i syfte att förbättra ”relationerna mellan ledarna och deras underordnade” och skapa ”ett mjukare psykologiskt klimat” för att ”förhindra konflikter”. En artikel i Pravda har föreslagit att en företagspsykolog bör ingå i större företagsledning just i detta syfte.

När det gäller att värdera styrkan i arbetarnas protester säger Holubenko: ”Strejkerna är i de flesta fall lokala historier och reser begränsade krav. De kan idag inte sägas utgöra tecknet på en existerande verklig massrörelse inom arbetarklassen. Vad strejkerna däremot visar, är att

arbetarklassen, som terroriserades till passivitet under Stalin, sakta håller på att återhämta sin styrka... Missnöjet, även om det är djupt, riktas för närvarande inte mot den byråkratiska regimen som sådan, utan mot vissa aspekter av den. Dagens strejker är bara förpostfäktningar i den klasskamp som nu börjat utvecklas.”⁴⁰

Ändå har hotet om arbetarprotester blivit ett viktigt faktum i det politiska livet idag, hävdar Holubenko. Ty även om arbetarklassen ännu inte själv kan presentera egna lösningar på det sovjetiska samhällets politiska och ekonomiska kris, så har hotet om dess protester begränsat byråkratins handlingsfrihet. Så var det rädslan för en explosion av arbetarklassens missnöje som avskräckte regimen från att genomföra prishöjningar 1969 för att istället lita till en krypande inflation. Det är också skrällen inför arbetarklassens reaktion som hindrat byråkratin från att genomföra någon attack på anställningstryggheten.

Efter denna korta genomgång av några av de frågeställningar som måste analyseras och besvaras om man ska kunna uttala sig om vart Sovjet går, hoppas vi att läsaren ursäktar oss, då vi erkänner vår oförmåga att ge ett klart svar på den frågan. Det enda vi tror oss kunna säga, är att det idag inte finns några säkra tecken på en definitiv rörelse i någondera riktningen. Vi tror att huvudtrenden idag är att byråkratin försöker stabilisera det rådande byråkratiserade styrsystemet, men hur länge de har möjlighet att fortsätta med det vågar vi inte uttala oss om. I stället avslutar vi vår framställning med att citera Holubenkos – kanske något optimistiska – bedömning:

”Det desperata sökandet efter ny teknik är inte någon lösning på den grundläggande motsättningen i det sovjetiska samhället – den mellan byråkratin och arbetarklassen. Den motsättningen uppstod därför att byråkratin ersatte proletariats diktatur med byråkratins. Motsättningen kan endast lösas genom att arbetarklassen, demokratiskt organiserad genom råd, griper makten. Det är svårt att avgöra huruvida arbetarklassens återinträde på den politiska arenan i den nära framtiden står på dagordningen. Förvisso har omvandlingen av landets sociala struktur, stärkandet av proletariats sociala vikt, skapat förhållanden som placerar arbetarklassen i en mycket mer fördelaktig position vad gäller genomförandet av denna uppgift än någon gång tidigare i Sovjetunionens historia. Proletariats centrala kärna, maskintillverknings- och metallarbetarna, växte i antal från 8 842 737 1959 till 15 008 515 1970; arbetarnas antal inom den kemiska industrin växte från 1 290 000 1959 till 2 451 000 1972 etc. Samtidigt sjönk arbetsstyrkan inom jordbruket från 33 930 000 till 22 724 000. Dessutom har omvandlingen av landsbygden, där det inte längre finns någon bondeklass utan istället ett jordbruksproletariat, givit stadsproletariatet betydelsefulla allierade på landsbygden.

Den sovjetiska arbetarklassens kulturella nivå har stigit, liksom dess utbildningsgrad, och med detta har nya förväntningar kommit. Men kanske är den viktigaste faktorn att det, i och med den primitiva ackumulationens slut och den drastiska nedgången i social rörlighet under de senaste två decennierna, för första gången i Sovjet har uppstått ett stort proletariat som inte har sina direkta rötter i bondeklassen. Ett sådant, flera generationer gammalt, proletariat höjer arbetarklassens kulturella nivå och dess medvetenhet om sig själv som en social kraft. Det är detta proletariat som kommer att leda arbetarklassen in på den politiska arenan – denna gång med fördubblad styrka”.⁴¹

4. Konsekvenser

Sammanfattningsvis har vi kommit fram till att Sovjet är ett byråkratiserat övergångssamhälle, där den proletära makt som en gång upprättades, via en

⁴⁰ Holubenko: aa sid 17.

⁴¹ Holubenko: aa sid 25.

degenerationsprocess övergick till att bli icke-proletär. Ekonomin är inte kapitalistisk, utan specifik för det byråkratiserade övergångssamhället, det härskande skiktet utgörs av byråkratin som i sin tur kan spjälkas upp i olika delar. Den sovjetiska planeringen är ett resultat av en mängd samverkande faktorer som till slutsumma ger en konkret ekonomisk verklighet som i sin tur är en förvrängd variant av planernas (och därmed byråkratin) intentioner. Sovjet är inte kapitalistiskt, och har inga drivkrafter som tvingar byråkratin att expandera ekonomiskt. Den expanderar också mycket riktigt i ringa omfattning. Dess skäl att trots allt bedriva internationellt utbyte, och att exportera en begränsad mängd kapital, måste sökas främst i efterblivenheten på det tekniska området, och i politiska förhållanden i kampen mot imperialismen.

På det taktiska området får vår analys flera viktiga följder, vilka vi i detta sammanhang endast ska antyda. Vi måste avvisa allt tal om ”antisupermaktsfronter” och kamp mellan ”supermakterna och tredje världen”. Vi måste vidare förstå det korrekta i olika befrielseörelsers utnyttjande av Sovjet för sina egna syften. Men det står också klart att den kinesiska politiken gentemot Sovjet bara har som resultat att sovjetbyråkratin stärker sitt inflytande, vilket i sin tur hämmar kampen. Ty visserligen måste olika sociala och nationella befrielseörelsers utnyttja sovjetiskt stöd, men om de underordnar sig sovjetbyråkratin gräver de sin egen grav. Att inom den progressiva rörelsen i världsmåttstock sprida denna uppfattning blir så mycket viktigare i en tid av omfattande imperialistisk kris, då de ”sovjettrogna” kommunistpartiernas inflytande ökar.

Det står klart att vi omöjligt kan se Sovjet som ”världens tolks största fiende” och ta alla tillfällen i akt att attackera det i sällskap med typer som Pinochet, Franz-Josef Strauss och Nixon. Men samtidigt måste det vara fel både att man a priori försvarar byråkratin mot imperialismen ”eftersom staten ändå är proletär, om än degenererad”, i stället för att delta i utarbetandet av en taktik som till exempel innebär att även den sovjetiska arbetarklassen bör vända vapnen mot de egna förtryckarna i händelse av krig.

I våra egna länder måste vi bekämpa synen på sovjettrogna partier som ”borgerliga” eller ”imperialistlakejer”, och i stället utveckla ett konkret samarbete mellan alla olika arbetarorganisationer när ett sådant är möjligt. Kampen inom militärapparaten måste fortfarande ha inriktningen att lösa de problem som den inomimperialistiska kampen ställer, och inte (som i fallet SKP) inriktas på ”effektivast möjliga försvar mot supermakterna”. I solidaritetsarbetet måste vi bestämt avvisa dem som med hänsyftning på Sovjets roll, vägrar ställa upp bakom kampen mot chilejuntan eller för ett från imperialismen oberoende Angola.

Vilken roll Sovjet kommer att spela i den framtida revolutionära kampen kan vi inte spekulera i här. Men för dagens vänsterrörelse är det av vikt att den konkreta uppföljningen av Sovjets utveckling från början ställs på en korrekt analytisk grundval. Annars kommer framtida händelser alltid att ha det oförklarligas skimmer över sig, vilket kommer att lämna oss utan vägledning i klasskampens krumbukter.

Slutligen vill vi också betona, att en konsekvens av vår sovjetanalys, måste bli en mycket kritisk granskning av Kina och KKP. Ty om Sovjet inte är kapitalistiskt, rasar uppenbarligen hela den axel, kring vilken den kinesiska utrikespolitiken är uppbyggd, ihop som ett korthus. Det blir omöjligt, som vi sett, att försvara supermaktsteorins alla taktiska konsekvenser.

Men då reses genast frågan om Kinas karaktär. För man kan då inte förklara hela den kontrarevolutionära utrikespolitiken med att det skulle vara fråga om ett enkelt ”misstag” i analysen av Sovjetunionen – ett sådant resonemang är ekvivalent med det som bortförklarar USA-imperialismens krig i Indokina med samma argument om ett ”tragiskt misstag”. Det går inte heller att förklara den med krystade vändningar om att det obefintliga arbetar- och

bondeinflytandet över utrikespolitiken är ett resultat av – språksvårigheter (!), som FK försöker göra i sin apologetiska beskrivning av Kina idag.⁴²

Nej, det är uppenbart att det måste finnas djupare sociala orsaker bakom ”misstag” och ”språksvårigheter” som kan få sådana konkreta katastrofala konsekvenser som supermakts-teorin har fått i Bengalen, Angola, Sri Lanka och alla andra platser där den i praktiken fått visa vad den går för. Det måste finnas en social kraft i Kina, som bär upp politiken. Vi tror, att den grundläggande sociala orsaken till den kontrarevolutionära kinesiska utrikespolitiken måste sökas i att även Kina idag behärskas av en reaktionär byråkrati. Det finns en lång rad tecken som tyder på att Kina är byråkratiserat och arbetarna och bönderna inte utövar någon reell makt; alltifrån sådana, på ytan kanske obetydliga saker som att Beethoven betraktas som en ”reaktionär borgare” och att man inte får onanera, utan i stället rekommenderas att läsa Maos lilla röda och ta kalla avrivningar för att inte ryggmärgen ska ruttna, till helt solklara fall av byråkratiskt välde på hög nivå. Vi avslutar med att här bara nämna några av dessa, och hoppas, att i alla fall några maoister drabbas av eftertankens kränka blekhet:

– Hur kan det komma sej att Lin Piao fick sin successionsrätt till partiordförandeposten inskriven i stadgarna? På den nionde partikongressen 1969 skrevs det faktiskt in i KKP:s stadgar att Mao Tsetung skulle vara partiordförande till sin död, och att Lin Piao sedan skulle efterträda honom. Är detta ”demokratisk centralism”?

– Vem tillsätter och avsätter de ledande funktionärerna i partiet och staten? Vem bestämde att de tre ”andremännen” Liu Shao-Chi, Lin Piao och Teng Hsiao Ping skulle avsättas? Vilka instanser beslutade? Vem var det som beslutade att återupprätta Teng efter kulturrevolutionen: han dök ju, som bekant, plötsligt upp ifrån intet en dag och var då vice regeringschef, vice partiordförande och generalstabschef utan någon offentlig ”självkritik”. Var det de kinesiska massorna?

– Hur kan man hålla folkkongress (som f.ö. ska hållas mycket oftare enligt konstitutionen) utan att någon vet om det – förrän efteråt!?

– Hur valdes delegaterna till denna folkkongress? Jo, enligt officiella uppgifter ”utsågs delegaterna efter konsultationer med massorna”. Vad betyder det?

– Hur kan man acceptera att partidiktaturen står inskriven i författningen? Paragraf 26 i den nya författningen lyder: ”Medborgarnas grundläggande rättigheter och skyldigheter är att stödja ledningen för Kinas Kommunistiska Parti, stödja det socialistiska systemet och hålla sig till författningen och lagarna i Folkrepubliken Kina”. Är vi villiga att acceptera att det i morgondagens maoistiska svenska författning står att vår grundläggande skyldighet är att stödja ledningen för SKP, dvs Nisse Holmberg och kompani?

– Det viktigaste av allt: *Var finns de självständiga organen för arbetarmakten? Var finns arbetarråden, var finns de självständiga fria organen för direkt arbetarkontroll på fabriker och landsbygd? Varför finns det överhuvudtaget inte några sådana organ? Hur utövas egentligen ”proletariatets diktatur” i Kina?*

⁴² I dokumentet ”Internationell lägesbedömning” i ”Kommunist” 20-21 kan vi på sid 35 läsa: ”...utrikespolitiken (är) helt fråndragen massornas inflytande, det förs ingen offentlig debatt i dessa frågor och den information som publiceras är styrd av den nuvarande politiska linjen. Beroende på att språkkunskaper och internationella erfarenheter är viktiga för detta arbete har arbetar- och bondeinflytandet inom utrikesdepartementet varit mycket litet, många har sitt ursprung i de gamla härskande klasserna.”